

AZƏRBAYCAN

12'2019

1923-cü ildən çıxır

AZƏRBAYCAN YAZIÇILAR BİRLİYİNİN AYLIQ ƏDƏBİ-BƏDİİ ORQANI

Baş redaktor: İntiqam QASIMZADƏ

Baş redaktor müavini: Südabə AĞABALAYEVA

Məsul katib: Vüsal NURU

REDAKSIYA HEYƏTİ: Ağasəfa, Vilayət Quliyev, Firuzə Məmmədli, Məmməd Oruc, Vaqif Bəhmənli, Vahid Əziz, Seyran Səxavət, Saday Budaqlı, Əli Əmirli, Yaşar, Asim Yadigar, Elçin, Əjdər Ol, Musa Yaqub, Afaq Məsud, Rüstəm Kamal, Ənvər Əhməd, Kamil Əfsəroğlu, Vaqif Yusifli, Fəxri Uğurlu, Paşa Əlioğlu, Əli İldırımoglu

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı - Az1000
Xaqani küçəsi, 25

Telefonlar:

Redaksiya –
498-78-10
493-28-32
493-28-34
Mühasibat –
493-29-41

Çapa imzalanıb:

11.12.2019

Sifariş 4227

Tiraj 600

Kağız formatı

70x108 1/16 - 6,5

kağız vərəqi

12 çap vərəqi

16,8 şərti çap vərəqi

E-mail:

intigam.gasimzade@gmail.com
sudabe334@mail.ru

Qiyməti

1 manat 50 qəpik

**Bakı şəhəri,
“Azərbaycan”**

**nəşriyyatının mətbəəsində
ofset üsulu ilə çap olunur**

Çap olunmuş yazılar qəbul edilmir.

Əlyazmalara rəy verilmir və qaytarılmır.

BU SAYIMIZDA:**P O E Z İ Y A**

ƏLİZADƏ NURİ – Şeirlər.....	3
RƏFAİL TAĞIZADƏ – Şeirlər.....	90
YUSİF HƏSƏNBƏY – Şeirlər.....	110
KƏMALƏ ABİYEVA – Şeirlər.....	123
GÜLƏMƏİL MURAD – Şeirlər.....	141
ZEYNALABDİN NOVRUZOĞLU – Şeirlər.....	146

N Ə S R

VÜSAL NURU – "Qaraqaşlı" (roman, sonu)	14
AYDIN TALIBZADƏ – "Ramana" (roman, I kitab)	97

D Ü Ş Ü N C Ə L Ə R

VAQİF BƏHMƏNLİ – İşartılar (davamı)	115
---	-----

D Ü N Y A , S Ə N D Ə N K İ M L Ə R K E Ç D İ ...

VAQİF YUSİFLİ – Şəlalə sevgisi.....	130
"Dağlar mənim ürəyimdə".....	133

Y A Z I Ç I N I N A R X İ V İ N D Ə N

NİZAMİ TAĞISOY – "Tərcümə orijinalın qayəsinə sadıq qalmalıdır".....	136
--	-----

Ə D Ə B İ T A L E L Ə R

GÜNEL NATİQ – Toni Morrison.....	148
----------------------------------	-----

Ö M R Ü N D O L A Y L A R I

OLEQ MƏMMƏDOV – Daş naxışlı qədim bina.....	155
---	-----

N Ə Z Ə R N Ö Q T Ə S İ

XANƏHMƏD NOVRUZOV – Ana dilimizi korlamayın.....	160
--	-----

T Ə N Q İ D V Ə Ə D Ə B İ Y Y A T Ş Ü N A S L I Q

BABA BABAYEV – "...Arada xar olmasın"	166
HÜSEYN HÜSEYNLİ – "İnsan gah bir şeytan, gah bir mələkdir".....	170
AYNUR HƏSƏNOVA – Repressiya və ədəbiyyat	175

K İ T A B R Ə F İ

2019-cu ildə "Azərbaycan" jurnalında dərc olunmuş materiallar.....	183
--	-----

♦ P o e z i y a

Əlizadə NURİ

HƏR ADAM ELƏ BİL YAĞIŞ SUYUDU...

Bizim həyatımız bir meşə imiş, -
Hər gün ağac-ağac vurulur adam.
Bəlkə dincəlməyə gedir bir qədər, -
Bəlkə yaşamaqdan yorulur adam?!

Göy onu çəkəndə quşa çevrilir,
O, yeri çəkəndə xışa çevrilir.
Axırda bir parça daşa çevrilir, -
Dünyaya gələndən yonulur adam...

Dərədə dincələn yoxuş suyudu...
Bu, bir quş südüdü, ya quş suyudu?
...Hər adam - elə bil yağış suyudu, -
Torpağın altına sorulur adam...

GƏL, SƏHRA, SİNƏMDƏN DAŞIYAQ QUMU...

Dağda çiçəklərin davası düşüb, -
Qanuna boyanan bir lalə qalıb...
Nanənin köksündə bir nalə qalıb.
...Bəlkə də milyon il hamilə qalıb,
Günəş göy üzündə bu DOĞMAQ üçün...

Yenə də başlayıb ayrılıq bumu,
Gəl, səhra - sinəmdən daşıyaq qumu...
Haçandı dərd məndən sədəqə umur, -
Mən indi nə verim o axmaq üçün?..

İsti nəfəsindən əriyər bu qar...
Yarın yaralıdı, - yar, yaramı yar...
Quşlar dimdiyində çöp daşıyırlar
Mənim tikəcəyim bir daxma üçün...

Bu taxta sarayda taxt ayır mənə,
Bir bəxtsiz ozanam, bəxt ayır mənə.
İlahi, bir az da vaxt ayır mənə, -
Bir az da vaxt ayır, darıxmaq üçün...

BƏLKƏ BU GECƏNİ YARALAYIBLAR?

Bu canı bir sözə köçürmüşəm mən, -
Gəl, sənə söz verim can əvəzinə.
Bəlkə bu gecəni yaralayıblar, -
Damır ay işığı qan əvəzinə?!

...Yaxşı ki, qar yağır, - bəndə ağarır...
Girim bu sünbülə, - dəndə ağarım.
Bəlkə bu gecədə mən də ağarım, -
Sökülsün ürəyim dan əvəzinə?!..

Vaxtın darağında saç qoymuşam mən,
Neçə gün qələmi ac qoymuşam mən...
Dərdimin başına tac qoymuşam mən, -
Taxta çıxartmışam xan əvəzinə...

YOLLAR SIXIR AYAĞIMI...

Tanrı mənə qələm verdi, -
Dünyaya sataşmaq üçün.
Yollar əzir ayağımı, -
Hara gedim başmaq üçün?

Qəmi niyə əkdiniz ki?
Əkib biçəcəkdiniz ki?
Min əyri yol çəkdiniz ki, -
Bir düz yolu çaşmaq üçün?!

Bu saraya o xan gərək...
Bu sac üstə yuxam gərək...
...Mən o dağı çıxam gərək, -
Sənə tərəf aşmaq üçün...

Bu ruhumdu, hanı bədən?
Hər könül - bir eşqə vətən.
...Bir damla sevgi də hərdən, -
Bəs eləyər daşmaq üçün...

GƏRƏK ƏLLƏRİMİ ATIM BİR YANA...

Bəlkə yüz ömürlük havam olarsan, -
Çəksəm nəfəsimə bir udum səni...
Yayda gözlədiyim yağış kimisən, -
Gəl, basım bağrıma buludum, səni.

İçində azdığım yaşıl meşəsən.
Gülsən, gül tağısan, ya gülöyşəsən?
Gözümə sərdiyim bir bənövşəsən, -
Əlim də gəlmir ki, qurudum səni.

Getsəm, muğayat ol xatirələrdən,
Eh, daha nələrdən, daha nələrdən...
...Gərək göz yaşına söz qoşum hərdən, -
Gərək misra-misra ovudum səni...

Qılınc doğuldum ki, batım bir yana...
Bu yol da yorulmur, - çatım bir yana.
...Gərək əllərimi atım bir yana, -
Saçımdan başlayıb unudum səni...

AÇIN BU DÜNYADAN MƏNİ...

Bir az laxlayıram, Allah, -
Bir az çürük diş kimiyəm.
Ölmüşəm, - ya bir "xonça"da
Gedən bir "bəxşiş" kimiyəm?

Özü xəstə bir loğmanam,
Bir də məni doğma, anam.
Bir kilsədə müsəlmanam,
Bir camda keşiş kimiyəm...

Nədən vurdu nadan məni?
Bu qəmdi oynadan məni...
Açın bu dünyadan məni, -
Bir az ilişmiş kimiyəm...

Neynirik ki, quzu kəsək?
Bu qurbanlıq SÖZÜ kəsək...
Öz başını özü kəsən,
Sonuncu dərviş kimiyəm...

KÖNÜL, BU, NƏ HƏYƏCANDI?

Bu dünya çarxdı fırlanır...
Adamlar fırfıra kimi.
Yetişmədim bu tənəkdə,
Qaldım elə qora kimi.

Budda ki, var - daş addımdı...
Bu atdığı boş addımdı.
Dünya yolu beş addımdı
Öz evindən gora kimi...

Könül, bu, nə həyəcandı?
Bu qəmdi, yoxsa canandı?
- Balıq, yolun haracandı? -
- Tora kimi, tora kimi...

Mənə ümid verin, - acam,
Mənim adım nəydi Xocam?
Düşüb işıq paylayacam
Ən sonuncu kora kimi.

ÇƏTİN SƏNDƏN SONRA BU ŞƏHƏR QALA...

Tüstüsü içində boğulan damam,
Dünən oğlum idim, sabah atamam.
Mən paxıl adamam, paxıl adamam, -
Qoymaram kiməsə bir kədər qala.

Sinəm bir saraydı, - gəzir xan səni,
Gəlib istəyimmi yaxandan səni?
Axtara, tapmaya bu oğlan səni, -
Bu dərdin əlində dərbədər qala...

Dünyanı böldük ki, belə kəm düşə?
Mənə də eşq adlı bir aləm düşə...
Bu çöldə əlinə bir qələm düşə,
Hamını pozasan... bir nəfər qala.

...Düşür GÜL - ÖMÜRDƏN hər gün bir ləçək...
Gətir əllərini - üşüyür əlcək.
...Bir gün uzaqlara köçüb gedəcək, -
Çətin səndən sonra bu şəhər qala...

QAÇASAN ÜFÜQ BOYUNCA...

Hamıdan çıxıb gedəsən,
Hamı səndən çıxıb gedə.

Sən gedəndə o quşlar da
Gözlərini sıxıb gedə.

Hamıdan çıxıb gedəsən,
Gedəsən çox uzaqlara.
Adamlara yem olunca
Olasan yalquzaqlara...

Götürəsən qələmini
Son şeirinin varağından.
Gülün gözündən öpəsən,
Çiçəklərin yanağından...

Gedəsən batan günəşi
Soraqlaya-soraqlaya.
Sən getdiyin yolu qucub,
Bir tənha qadın ağlaya...

Sığınasan o gözlərə,
O gözlər sirdaşın ola.
O qadının göz yaşları
Sənin yol yoldaşın ola...

Qaçasan bu qaranlıqdan
Hardasa işıq görünə.
Dünyanın ən yoxsulu da
Gözlərinə şıq görünə...

GET...

Çəkil get,
O yol səni çəkir... get.
Mən sənin albomundum, -
İndi şəkil-şəkil get...

Yığış get,
Dağ çağırır... yoxuş get.
Mən bir susuz səhrayam,
Sən də yağış-yağış get...

Burul get,
O suya bax, - durul get.
Qoy bu qəmi oxşayım, -
Kədərimə vurul, get.

Gərəkdisə,
Gərək get.
Gəl, bu dərdi dərək, get.
Mən yaralı durnayam, -
Məndən lələk-lələk get...

Çıraq get,
Saçlarında daraq get.
Mən bir köhnə kitabam, -
Qopub varaq-varaq get...

Bulud get...
Gözlərimi qurut, get.
Gedirsənsə, özünü
Sən yanımda unut, get...

DƏRVIŞƏM, OZAN DEYİLƏM...

Bu dünya - bir cəza evi,
Cəzamı ver, çıxım gedim.
Tanrı, ruhum sənin olsun,
Əzamı ver, çıxım gedim...

Dil uzatsa sənə qulun,
Bağışlarsan, qurban olum.
Ətəyində namaz qılım, -
Qəzamı ver, çıxım gedim.

Dərvişəm, ozan deyiləm,
Onsuz da susan deyiləm...
Nə olsun, Musan deyiləm? -
Əsamı ver, çıxıb gedim...

ONUN ƏLLƏRİNƏ İTHAF

Minib bir gəmiyə çıxıb gedəsən,
Səni yola sala onun əlləri...

Ata əllərini arxanca o qız,
Ata əllərini su əvəzinə...

Minib bir gəmiyə çıxıb gedəsən,
Suyun yanağından öpəsən hərdən...

Götürüb qaçdığın arzularını,
Hər axşam sərəsən ay işığına...

Çatasan dünyanın son limanına,
Səni qarşılaya onun əlləri...

Heyrətdən özünü itirəsən ki;
Sən ki, yatmamısan, bu nə yuxudu?!..

Haçan gəlib səni keçdi o əllər? -
Yoxsa o əllərin öz ağ gəmisini,
Yoxsa ki, o qızın öz dənizi var?..

...onun əllərinə təslim olasan, -
Bayram eləyəsən bu uduzmağı...

Yuxudan ayılıb qaçasan ona,
Qaçıb o əlləri qucaqlayasan,
Bağrına basasan yanan göz kimi...

Sonra sinəndəki o əllər üçün
Bir üzük yonasan ay işığından...

Sonra düşünəsən bəs bu əlləri
O qızın canından kim dərib sənə...
Kimsə ürəyinə pıçıldaya ki: -
"Təkcə öpmək üçün deyil o əllər,
Tanrı uçmaq üçün göndərib sənə..."

SƏNƏ

Bilirəm ki, var Allah,
Bəs, niyə səs eləmir?
Bəzən yaşamaq üçün
Xoşbəxtlik bəs eləmir...

Kim üzdü o lələmi?
Eşidirsən naləmi?
Mən istəyən aləmi
Dünya əvəz eləmir.

Nə qayıq var, nə avar,
Sən yoxsansa, bəs nə var?!
"sənsiz udduğum hava"
Bircə nəfəs eləmir...

YANĞIN

Darırıram, ay Allah,
Necə keçim bu şumu?
Qoy bir lələk yandırım,
Durnalara qoşulum...

Yoxdu saman çöpü də,
Son ümid də dərilib.
Mən yandırım əlimi,
Sən isit əllərini...

Azıb duyğularım da,
Tapa bilmir küçəni.
...Bir siqaret yandırım, -
İsidim bu gecəni.

...Sən də məni atan qız
Dünyanı gey əyninə.
Dünya incəlsin bir az.
Get yan günün yerində,
Günəş dincəlsin bir az.

BİZİM ARAMIZDA BİR CÜT GÜNAH VAR...

M.Yaqubu düşünərkən

Nə boyda eşq varsa, o boyda ah var,
O ahın əlində neçə silah var.
Bizim aramızda bir cüt günah var, -
Bir günah sənindi, bir günah mənim.

Burda mən oyağam, orda şah yatıb,
İlahi, o çiçək nə yumşaq yatıb!..
Hər kəsin içində bir allah yatıb, -
Bir allah sənindi, bir allah mənim.

Bu dünya bürküdü, - o yelə çıxmaq,
Yer harda qurtarır? - o yerə çıxmaq...
...Ayrılıq, gəl sənle duələ çıxmaq,
Bir silah sənindi, bir silah mənim.

...Tapdım əllərini - hər çiçəkdə var...
Bəlkə də əllərin bu əlcəkdə var?!
Əgər günəş varsa, gələcək də var,
Bir sabah sənindi, bir sabah mənim...

Dünya yad daşdı, - yaddaşı yoxdu...
Bu necə sirdi ki, sirdaşı yoxdu?!
...Bu nə ağlamaqdı, göz yaşı yoxdu, -
Bir timsah sənindi, bir timsah mənim...

TUTMAĞA BİR DİVAR YOXDU...

Arıçıyam, arım yoxdu, -
Aldatmasın adım səni.
Bütün yalanlar deyilib, -
Bəs nəynən aldadım səni?!

Qəmin əynində bəzəyəm,
Həm köhnəyəm, həm təzəyəm.
Mən bir azca turşməzəyəm, -
Qorxutmasın dadım səni.

Bu qayıqda avar yoxdu,
Tutmağa bir divar yoxdu...
Dünyaya etibar yoxdu, -
Axı, harda atım səni?

Getmə məni xəstə qoyub,
Eşqi son nəfəsdə qoyub...
...Gəl, sözü söz üstə qoyub, -
Bir şeir yaradım səni...

BİR ÜMİD GÖNDƏR MƏNƏ

Dünya dar köynək imiş,
Sıxılıram, ilahi.
Bir ümid göndər tutum, -
Yıxılıram, ilahi.

Dodağımda tamım söz,
Alaçığım, damım söz.
Ən doğma adamım söz, -
Sığınıram, ilahi.

Gəlmək üçün yanına, -
Gərək dərdə yarınam...
...Bir ölümün canına,
Yığılıram, ilahi...

ÖZÜNÜ GÖYLƏRDƏ YANDIRIR GÜNƏŞ...

Bu gecə xatirə danışacaq ay, -
Ulduzlar yığılıb ayın başına.
Sularda şəklini görmüşdüm deyə, -
Yüz dəfə fırlandım çayın başına...

Dünya yıxar səni, - yüz dəfə güləş,
Dünənki tozumsan, sabahkı küləş.
...Özünü göylərdə yandırır günəş,
Külü səpələnir yayın başına...

Dərya düşməsə də, bənd düşüb mənə,
Dünyanın ovcundan kənd düşüb mənə...
...İlahi, nə gözəl dərd düşüb mənə, -
Qoy dönüm verdiyin payın başına...

AZIB QALDIM...

Bu dünya bir sözmüş demə, -
Hecasında azıb qaldım.

Bir düz yola çıxmaq üçün
Neçəsində azıb qaldım.

Dayan, dara saçlarını,
Sərim hara saçlarını.
Qara-qara saçlarının
Gecəsində azıb qaldım.

Yolçu susuz, quyu dərin,
Günəşi yox bu səhərin.
Sevgi adlı bir şəhərin
Küçəsində azıb qaldım...

SƏHRA KİMİ YAŞADIM...

Sən adlı bu havadan,
Son dəfə udum, ölüm.
Sən baxınca ölməyəm, -
Gözlərini yum, ölüm...

Bu nəğməni oxuma,
Sən hərdən gəl yuxuma...
Mən boyda bir toxuma,
Olarsanmı şum, ölüm?

Dolmadı bu boş adım,
Bu dünyanı boşadım.
Səhra kimi yaşadım,
Qoy indi qum-qum ölüm...

QOCALIQ

Mənim arzularım qocalır, Allah
Qoca adam kimi əsir əlləri.

Gözlərim qocalır gözüm önündə,
Qocalır gözümdə göz yaşlarım da...

Sənin nağılların qocalıb, ana, -
Daha göy üzünün alması düşmür.

Qocalıb həyətdə qoz ağacımız
Tökür yarpaq-yarpaq, tökür saçını...

İlahi, göy üzü yaman qocalıb, -
Min ildi göylərdən eyni Ay baxır...

Qocalıb içimdə ümidlərim də, -
Bir əl ağacına ehtiyacı var.

...Mənim əllərim də qocalıb, qadın,
Sənin saçlarında utanır bir az.

Bir qoca ağacdı bu qoca dünya, -
Onun kölgəsi də qocalıb daha.

Dünən saçlarına dən düşməmişdi, -
Məzarı qocalır atamın indi.

Yaşının üstünə yaş gəlir deyə,
Hayıf ki, qocalır xatirələr də...

...Bu cavan qədəhə qoca şərab süz,
Təkcə o məmnundu qocalığından...

BİR YOL GÜLÜMSƏ Kİ, RƏSMİNİ ÇƏKİM...

Yüz il yaşamağa səbr nə gəzir, -
Bu gün də dünənin oxşarıdırsa?
Sən niyə gündüzdə qalmısan axı,
Bu axşam bir sevgi axşamıdırsa...

Yoxsa əriyirsən baxışlarımdan, -
Günəş yaxınlaşıb, yoxsa qar - sənə?
Səni əllərimlə tanış edəcəm,
Bu gün əllərimin sözü var sənə...

Mənim köynəyimdə qan ləkəsi var, -
Kim deyir, - kirpiyin silah sayılmaz?
Gündüz ay üzünü görmüşəm sənin, -
Açsam orucumu günah sayılmaz?

Durna qatarına yol yoldaşıydım,
Vurulub qatardan qıraq düşmüşəm.
Əlli il yol gələn yorğun yolçuyam,
Yorulub bu eşqə qonaq düşmüşəm...

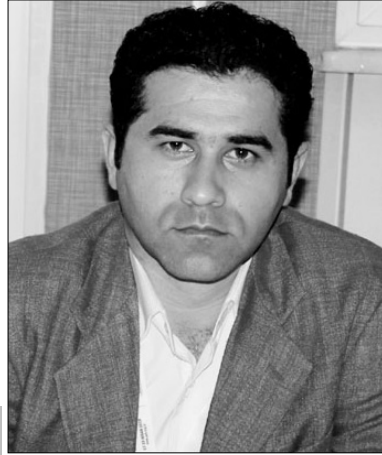
...Demirəm, - səhrada gülümsən, ey GÜL,
Kərəm də deyiləm Əslini çəkim.
Barı bircə dəfə gülümsə, ey GÜL,
Barı bircə dəfə... rəsmiini çəkim.

◆ N ə s r

Vüsal NURU

QARAQASLI*

◆ Roman

*Müharibə siyasətçilərin oyunu,
dövlətlərin qazancı, ailələrin faciəsidir.*

– V –

Qarşıdakı dağın döşü yağış pərdəsinin arxasında qalmışdı. Elə bil yağış rəssamın çəkdiyi tablonun rənglərini qarışdırırdı.

İbad qaykanın başındakı sancağın yanlara açılmış uclarını bıçağın ağziylə geri qaytarıb düzəltdi. Basıb boltun başındakı dəlikdən çıxardı. Bıçağını belinə taxdı. Kəmərinə keçirdiyi açarla boltu açıb çibinə qoydu. Uzun boltun boğazına keçirilmiş axırncı dəstəkli sükanı da dartıb çıxardı. Topun altında uzanıb gözləyən əsgərinə verdi.

İbad nişangahın linzasına bıçağın ucunu dirəyib arxasına ovcuyla zərbə vurdu. Linza çiləkləndi.

Üç əsgəri qaranlıqdan çıxan ruh kimi səssiz-hənirtisiz onun yanında peyda oldu.

–Qranatları qoyduq. – Əsgər pıçılıyla dedi.

–Geri çəkilin. – İbad lüləsi yerə baxan topun arxasından çəkildi.

Əsgərlər boğazı kəsilmiş meyidi dərədən atıb, zülmətə qarışdılar.

Aşağıdan ara-sıra pulemyot, avtomat səsləri gəlsə də, İbadın gözlədiyi qırmızı fişəng zülmətin bağrını yandıra-yandıra qalxmırdı.

–Bəlkə gözündən qaçıb? – İbad tərənin başındakı mövqeyinə qayıdanda nəzarətdə qoyduğu əsgərindən soruşdu.

–Mümkün deyil, komandır. Bir gözüm burdan sizi görüb, bir gözüm kəndə baxıb. Sabir atmadı.

–Komandır, bəlkə onu yolda... Ola bilər xəbəri çatdırma bilməyib.

Hərə öz fikrini dedikcə İbad aşağı baxıb düşünürdü. Kazarmanın açılan qapısından çölə işıq düşəndə İbad yanındakı əsgərləri bir anda geri itələdi:

–Uzanın! Uzanın!

* – Əvvəli jurnalımızın ötən sayında

Əsgərlər kazarmadan bir-birinin dalınca qaçaraq çıxırdı. Onların döyüş vəziyyətinə gətirildiyini İbad dərhal anladı.

–Bizi satdılar. – Astadan dedi.

–Kim satar bizi, komandır? Nə bildin?

–Burda olduğumuzu bildilər.

Aşağıdakı əsgərlərdən biri bağıra-bağıra xəbər verir, obirilər ətrafa səpələnirdi.

–Bu mühasirədən çıxmaq mümkün deyil. Öləne qədər döyüşək. Nə qədər qırılsalar, bizim xeyrimizədi. – Əsgər pıçıldadı.

–Mənim ölmək fikrim yoxdu. – İbad qəti etiraz elədi. – Gedib arxamızdakı satqını tapmalıyam.

Kapitan kazarmadan çıxıb söyə-söyə əmr edirdi.

–Найдите этих сволочей!¹

İbad onun səsinə eşidib siluetini gören kimi tanıdı.

–Bu deyil. Mənə lazım olan başqasıdı. Əsir qadınların yerini o bilir.

Aşağı boylandı. Yer kazarmanın qapısından düşən işıq qədər görünürdü. Gölməçələri, palçığı şappıldada-şappıldada ora-bura qaçan ayaq səsləri eşidilirdi.

Əsgərlərin hərəsi bir tərəfə qaçdı. Posta qoyulmuş əsgəri bir neçə dəfə çağırırdılar. Təpədən suyun yuyub gətirdiyi daşlar diyirlənəndə, qeyri-ixtiyari çevrilib atəş açdılar. Hamı bir-birinin qaraltısından hürkürdü.

Kapitanın əmriylə bir neçə əsgər daşların dığırlandığı tərəfə əyilə-əyilə getdi. Əsgərlərdən biri əl fənərini yandırdı, kapitan onu gören kimi qışqırdı, söyə-söyə tələb elədi ki, işığı söndürsün.

Təzə tikilinin yanına daş düşüb dığırlandı. Yaxınlıqdakı əsgərlər diksinib səse atəş açdılar. Divarın yanındakı əsgərlər yerə sərildilər. Yaralı olan ağrıdan bağırdı. Onun üstünə qaçırdılar. Əl fənəri yenə zülmətin ortasını yarıb yerdə qalmış iki ölü cəsədi göstərdi, sonra ağrıdan qasığını tutmuş əsgərin üstünə düşdü. Yağış onun qanını ətrafa yayırdı. Yaralını tələm-tələsik götürüb kazarmaya qaçırdılar.

Kapitan özünü qaranlıqda gizlətməmişdi, ağzını doldurub söymək, bağırmaq istəsə də səbrini basırdı, indi onu görmədiyi düşməndən qoruyacaq yeganə səddin, siperin qaranlıq, səssizlik olduğunu düşünürdü. Avtomatını hazır saxlamışdı.

–He стрелять!- Büdrəyən əsgər əyilib arxadakılara qışqırdı. Bir müddət gözlədilər. Arxayınlaşıb yavaş-yavaş yuxarı addımladılar. Həyəcandan bir-birlərinə sığınmışdılar. Arxadakı əsgərin islanmış bədəni soyuqdan əsirdi. Səsi titrəyirdi. Heç nə görmədiyini dedi.

Onların lap yaxınlığındakı dikin oyuğuna kəşfiyyatın əsgəri sığınmışdı. Üçünü də biçib yerə sərməyə bir göz qırpımı bəs idi.

Əsgərlər əyilə-əyilə geri qayıtdılar.

Ağdamdan qrad atıldı. Bir-birinin dalınca uçan mərmilər göyün yanağını cırmaqlayıb, dağların sinəsinə çırpılırdı. Yerdən alov fontanı püskürürdü, dalınca da gurultu yayıldı. Köz-köz güllələr səmada ötüşdü...

Qırmızı fişəng alovda qızarmış qılınc kimi gecəni yara-yara qalxdı.

Qaradağlı kəndindən aşağıdakı erməni postları atəş altında qaldı. Özünümüdafiə dəstələri Xocavənddən qarşıdakı səngərə hücumla keçdilər.

Kapitan topçu taboruna döyüş əmri verdi. Hərə öz yerini tutdu. Əl fənərləri yandı. Topun yanına gələn əsgərlər lülələrin son nöqtəyə qədər endiyini gör-

¹ – Bu alçaqları tapın!

dülər. Qaldırıb koordinatı tutmaq üçün dəstəkli sükanı işıq zolağıyla axtardılar. Uzun yivli boltların boş başı qalmışdı. Əvvəl nə baş verdiyini heç kim anlamadı. Kapitan onları bir də tələsdirəndə, əsgər sükanların olmadığını dedi. Kapitan yaxınlaşıb baxdı. Binoklların qırıldığını görəndə tələşəndi.

Avtoparkın yuxarısındakı mərmə anbarına girən əsgərlər içi dolu taxta yeşiyin qapağını açdığı anda qumbaranı top mərmisinin arxasına düşdüyünü gören axırıncı adamlar oldular. Anbardan qalxan partlayış dağların başını ayağına gətirdi. Alov göyün yeddinci qatındakı yağışlı buludu ütdü. Bir-birinin oduna partlayan top mərmilərinin atəşfəşanlılığı avtoparkdakı maşınları oyuncaq kimi qaldırıb baş-başa çırpdı. Ətrafa yayılmış qəlpələr qarşısına keçəni üzdü.

Dəmir çənlərdən yerə dağılan yanacaq alov alıb maşınların altına süründü. Qumbaranın halqasına bağlanmış teli qaçan əsgər ayağına ilişdirib dardı...

Hərə bir tərəfdə parçalanmışdı. Bəziləri qulaqlarını iki əliylə tutub bağırırdı. Ölümün əli çatmayanlar girdikləri deliklərdən başlarını yavaş-yavaş qaldırır, baş verəni anlamağa çalışırdı.

Hər yer məşələ çevrilmişdi. Ətraf alovun işığında görünürdü, kölgələr qaçırdı.

İbadın əmriylə hərbi hissənin heyəti atəşə tutuldu. Qaçaraq aşağı endilər. Hərə bir tərəfə yayılıb mövqə tutdu, tərənən kölgəni vurdular. Yaralı iniltilər kəsildi. İbad durub arın-arxayın ətrafına baxdı.

–Hamı salamatdı? – Gözü əsgərlərini axtardı.

Hərə bir tərəfdən cavab verdi.

Kazarmadan çıxan əsgər bağırırdı:

–İbad, içəri boşdu.

İbad ucadan dedi:

– Yeşikləri gətirin.

Dörd əsgər təpəyə qalxan yola tərəf getdi. Döşdəki çuxurda saxladıkları iki mərmə yeşiyini gətirdilər.

Əsgər dəstəkli sükanı topun yivli boltunun boğazına taxdı, fırlayıb lüləni qaldırdı, aşağıdakı erməni postlarını təxmini nişan aldı.

Yeşiyi gətirən əsgərlər yerə qoyub qapağını açdılar, mərməni topa yerləşdirdilər. Əsgər dəstəkli sükanı çıxarıb o biri topun yivinə salıb fırladı, lüləni qaldırdı. Mərməni taxdılar. Əsgər tətüyə bağlanmış kəndirin ucundan tutub arxaya çəkildi.

–Dart! – İbad bağırırdı. Kəndirlər dartılan kimi toplar dalbadal guruladı.

Yenidən mərmə qoydular. Sükanı yuxarı yivdən çıxarıb aşağı saldılar. Fırladaraq lülənin səmtini yana dəyişdilər. Kəndirləri çəkib hazır saxladılar, İbadın əmriylə mərmiləri göndərdilər. Erməni postlarının başı yandı. Aşağıdakı atəş mövqeləri susdu.

–Mərmə qurtardı. – Əsgər dedi.

–Əməliyyat da qurtardı. Bizimkilər burda olduğumuzu bildilər.

–Arxadan gələcəklər, komandır?

–Gəlməlidilər. Yoxsa ermənilər gələcək.

–Bu havada ermənilər aşağı postdan bura qalxa bilməz. Sağ qalan qaçıb. Bizimkilər onların səngərinə giribsə, demək, buraya aşağıdan təhlükə yoxdu. Biz gedib yolu kəsməliyik. Burda möhkəmlənənə qədər gərək ordan bura yol olmasın.

–Komandır, bəs toplar?

–Bizimdi. Ona görə dəyəyə atmırıq. Sükanı da özündə saxla. Başımıza nə gələcəyini hələ bilmirik. Düşmən əlinə keçməsin.

Əsgər gəlib çatanda dedi ki, kazarmada bir nəfər var, çarpayının altında gizlənibmiş.

İbadın dalınca içəri girdilər. Kazarmanın damı sol küncdən uçub içəri tökülmüşdü. Yerə düşüb ətrafını yandırmış çıraqlar hələ də tüstülənirdi. Yağışın suyu şoralanıb içəri dolmuşdu.

Dağın içinə girmiş mağara-otaqların divarlarında yoğun şamlar, şüşə çıraqlar yanırdı. İki cərgə üst-üstə qoyulmuş dəmir çarpayılardan örtükləri dağılmışdı.

Ortalıqda qarnı üstündə uzanmış yaralı rus əsgəri əllərini başının ardında birləşdirmişdi. Kəşfiyyatın əsgəri ayağını onun belinə qoyub İbada baxırdı.

İbad Qarçakovun otağına girdi. Çarpayı, stul, stol, üstündə külqabı, qatlanmış kağızlar, əl fanarı, چراق var idi. Yerdəki radio cihazının uzun antenası stolun yanından dik qalxmışdı. Divardan iki gözlü binokl, dəri çanta asılmışdı. Əlaqə cihazı-mini radiostansiyadan xışıltılar gəlirdi, rusca çağırış olunur, rəqəmlər deyilirdi. Əsgər onu yerdən götürüb üstünə, qulaqcığına baxdı.

–O sənindi, – İbad əsgərə dedi.

–Bizdə bunu bilən çətin olsun, komandır.

–O sarı siçovul öyrəder. Bu onundu. – Divardakı binoklu götürdü. – Bu lap yerinə düşdü. – Boynuna asdı. Çantanı götürüb içini eşələdi. Səliqəylə qatlanmış plan-xəritə çıxartdı. Əllə çəkilməmişdi. Stolun üstünə sərdi. Əsgərin biri divardakı şamı yaxına gətirdi. Stoldakı چراğı da onun oduna alışdırdılar.

Xəritədə sərhəd boyu yerləşən postların yeri, səngərlərin sayı, mövqelər çəkilməmişdi. Hansı postdan qarşı tərəfi vurub, qoşunu hansı istiqamətdən yeridəcəkləri işarələnmişdi. İşğal olunması nəzərdə tutulan rayonları, kəndləri dairəyə alıb ardıcılığını rəqəmlə göstərmişdilər.

–Bütün planları əlimizə keçdi. – Əsgər fərəhlə dedi.

–İndi onların postlarının yerini bildik. Deyirəm, İbad, dalımızda duran ola, gəlmişkən burdan da Kəlbəcərə qalxaq.

Əsgərlər İbadın üzündəki donuq ifadənin fərqiə vardılar. O, tapdığı xəritəyə hamı kimi sevinmirdi, gözünü xəritədən çəkmədən dedi:

–İçimizdəki satqın balaca adam deyil. – Hamı diqqətini xəritəyə bir də yönəltdi.

–Necə yeni?

–Sərhəd boyu bütün mövqələrimizin, postlarımızın yerini bura işarələyiblər. Bunları heç mən bilmirdim.

İbad xəritəni qatlayıb çantaya qoyanda planı pozacağına söz verdi. Stolun üstündəki kağızları da açıb baxdı.

–Komandır, görün nə tapmışam. – İçəri girən əsgər yan dayanıb çiyninə qoyduğu RPG-7 silahını göstərdi. Mərmisini əlində saxlamışdı.

Əsgərin islanmış saçlarından, paltarının qollarından su damcılayırdı. Elə bil özündən xəbərsiz idi, islanıb əyninə yapışmış paltarını hiss eləmirdi. Fərəhlə gülümsəyirdi. İbadın da üzü indi güldü. Kağızları çantaya yığıb, çantanı çiyninə aşırı, əsgərə yaxınlaşdı.

–Bununla yolu kəsə bilərik. – Silahın üstünə əlini şappılatdı. Oturduğu dəmir ayaqlı stulu arxasınca sürüyüb yataq otağına gətirdi. Yerdəki cavan əsgərin qolundan-ayağından tutub leş kimi qaldırıb çöndərdilər.

–Əllərini yuxarı uzat! – İbad onun qollarını başından yuxarı uzatdı. Stolun qabaq ayaqlarını onun ovcuna qoyub oturdu, adını soruşdu.

–Tolik. Tolik. – Əsgər əlinin ağrısından zariya-zariya dedi.

İbad özünü arxaya yixib stulun qabaq ayaqlarını bir az qaldırdı. Əsir qadınların yerini soruşdu. Tolik başını buladı, and içdi ki, bilmir. İbad stulun bir ayağını onun ayağındakı yarasına qoyub oturdu. Qanı sarğının üstünə çıxdı. Əsgərlər Tolikin əllərini başının üstünə uzadıb biləklərini yerə sıxdılar. İbad

əsir qadınların saxlandığı yeri soruşurdu. Tolik bilmədiyini dedikcə stulun dəmir ayağı yarasını əzirdi, ağrıdan əsgərin gözündən yaş gəlirdi. Tolik dedi ki, burda komandir Aleksandır Qarcakovdu, hər şeyi də o bilir. Amma indi onun hara getdiyini bilmirlər. Bu gün onunla beşinci postdan əlaqə saxlamışdı, hücum olacağını demişdi.

İbad çantadan xəritəni çıxarıb baxdı. Mərzili kəndi dairəyə alınıb ortasına on beş rəqəmi yazılmışdı. İbad dairələrin, rəqəmlərin mənasını indi anladı.

Əlaqə cihazı hələ də xışıldayır, aradabir o başdakı əsgər kod deyib kimisə çağırır, hökmlü səs cavab tələb edirdi.

–Hardan gəlir çağırış? – İbad stulu onun üstündən götürdü. Cihazı göstərib soruşdu. Tolikin dediyi dördüncü postu xəritədə tapdı.

–Qarakənddən.

İbad Toliki stulun altından buraxdı. Cihazı ona verib tələb elədi ki, dediyi sözləri təkrarlasın.

–Burda hər şey yaxşıdır. Düşmən məhv edilib. Texnika yararsız hala salınıb. Əməliyyat rəhbəri kəşfiyyat dəstəsinin komandiri İbad Hüseynovdur.

Tolik sözünü bitirib dinləməyə keçəndə qarşı tərəfdəki xırıltılı səs bir neçə saniyə susdu, sonra İbadı görməyə gələcəyini dedi.

İbad Tolikdən o adamın kim olduğunu soruşdu.

–Monte Melkonyan, – dedi.

İbad Tolikə söz verdi ki, Monte haqqında bildiyi hər şeyi desə, onu sağ buraxacaq.

Tolik İbadın dalınca kazarmadan çıxdı. Avtoparkdakı maşınlar hələ də yanırdı. Təkərlərin, boyaların, taxtaların qoxusu, hisi yağış damcılarına hopub hər tərəfə axırdı.

Tikilinin başındakı əsgərlər yerə düşdülər, İbadın dalınca bir cərgədə addımladılar. Onlar qaranlığı yara-yara gedirdilər. Bu zülmətdə İbad addımlarını əminliklə atır, qarşısını aydın görürmüş kimi, əsgərlərini arxasınca çəkib aparırdı. Aradabir dayanır, həmin an Tolik də susurdu, o, ətrafı bütün diqqətiylə dinləyir, sonra “gəlin” deyib çağırırdı. Elə bil onun yerə çırpılan dabanının səsini göylər də eşidirdi. Əmri alan kimi qara buludlar kəllələşən iki qoç kimi bir-birinə çırpılırdı. Şaxələnməmiş şimşəyin bir qırımlıq işığında İbad bütün ətrafı görür, dərəyə düşməmək üçün hansı tərəfə dönəcəklərini, nə qədər düz gedəcəklərini anında seçirdi.

Əsgərlərinə dayanmağa, dincəlməyə aman vermirdi. Düşünürdü ki, dayansalar, yaş bədənləri üşüyəcək. Düşməne təslim olmayan əsgərlərini soyuğun, xəstəliyin cənginə vermək istəmirdi.

İki dağı birləşdirən aypara yolun ortasına çatırdılar.

Yolun nisbətən incələn yerində İbad dayandı. Ayağının altındakı yolun hamarlaşdığını, palçıqdan asfalta çıxdığını hiss eləmişdi.

–Yol çəkirlər. Asfalt. – Hamı onun arxasında dayandı. Şimşəyin altında İbad qarşıdakı qaraltını gördü. Yolun kənarındakı enli meydanda iri dəmir təkərli yolbasan maşın yağışın altında yatırdı. Oyatsan, qarşısına keçən daş-kəşəyi əzib asfalt kimi ütüləməyə hazır idi.

Hərə bir tərəfdən əlləşib maşının işıqlarını yandırdılar. Mühərrik işə düşdü. Elə bil birdən-birə hamının əhvalı düzəldi. Uşaq kimi sevindilər. Maşına mindilər, arxasından sallandılar. Asfalt yolu bir neçə kilometr dəmirçəllək təkərə doladılar.

Maşını yolun ortasında köndələn saxladılar. Hərə bir tərəfdən maşını yararsız hala salmağa çalışdı. Yanacaq çənini bıçaqla deşdilər, kimin boş qum-quması var idi, axan dizelin altına tutdu. Doldurub kabinə, sükana, oturmağa,

mühərrikin üstünə boşaltdı. Mühərrikin yanında nəyisə avtomatın qundağıyla vurub qırdılar. Yağı yerə süzüldü. Əsgər kabinəyə qalxdı, kibritini çıxarıb qı-sılaraq ovcunun içində yandırdı, oturağın üstünə atdı. Oturacaq alışan ki-mi, alov yayıldı.

–Bizimkilər indiyə kimi gəlməliydi. – Əsgər xatırlatdı.

–Gələcəklər. – İbad əmin idi. – O Monte kimdisə, o da gələcək. – İbad se-
vincək dedi. – Yuxarıda yer tapmaq lazımdı. – Dağın döşünü göstərdi. Yuxarı
məşəliyə çıxmağa cığır axtardılar.

Günəş qizaranda, ağacların kölgəsi uzanıb bir-birinə dolaşdı. O dolaşmış
kölgəliyin içinə girmiş İbadın əsgərləri səhəri dirigözlü qarşıladılar. Tərpən-
məsələr, bəzən bir-birləriylə danışmasalar, yanlarından keçən adam onları
görməzdi. Radio qovşağını birdəfəlik susdurub, boş qutuya çevirmişdilər.

Olduqları yerdən aşağıda tüstüləyən yolbasan maşın aydın görünürdü.
İbadı da görürdülər – tez-tez ona tərəf baxır, işarəsini oxuyurdular. O, dağın
nisbətən yola uzanmış burnundaydı, yolun hər iki başını güdürdü.

Günəş diğirlənib yerində oturana qədər gözlədikləri maşın gəlmədi.

İbad dəri çantadan xəritəni çıxarıb baxdı. Xocavəndin Cütçü kəndindəki
ağaclığın arasında üstü xaçlı ev çəkilməmişdi. Bircə ordan qarşı tərəfə hücum
xətləri uzanmırdı. İlk dəfə görəndə, İbad ermənilərin Amarast monastırından
hücum etmədiklərini düşünmüşdü. İndi plana baxanda, ağına yeni fikirlər
gəlirdi. Kodlaşdırılmış döyüş planı onun üçün açılırdı. Ağkənddən Cütçüdəki
monastıra qədər bütün kiçik kəndlərdə ancaq ermənilər qalmışdı. Xocavənd
geri çəkilən kimi hücum edib Qaradağlıdan Xocavəndə gələn əsas yolu
kəsəcəkdilər. Qaradağlı mühasirədə qalacaqdı. İndi o kiçik kəndləri geri
qaytarmağı hər şeydən vacib bildi. Xəritədə göstərilən erməni postları
olduqları yerdən piyada üç-dörd günlük məsafədəydi.

–Komandır, – İbadın yanındakı əsgər xəritəyə boylanırdı. – Gedək o post-
ları da dağıdaq.

Başını təəssüflə yırğaladı:

–Olmaz. – dedi. – Hamı acdı, yorğundu, əyin-başımız yaşdı. Arxadan kö-
mək gəlsəydi, indi dincəlib, gecə gedə bilərdik. – Səsi bir az da qısıldı, – Bi-
zimkilər gəlmədi.

–Yəqin itkimiz çox olub.

–Qayıdaq. – İbad qəti qərar verdi. – Dərəyə düşmək lazımdı. Uşaqlara xə-
bər elə. Gözləyin, bir-bir gəlin.

Əsgər əylə-əylə getdi.

İbad RPG-7 silahını küreyinə aşırı, mərmisinin uzun boğazını xəncər kimi
kəmərinə taxdı. Avtomatını götürüb təcürdən düşdü, yola çıxmamış bir az
gözlədi. Qaçaraq yolu keçdi. Sıldırım dərədən düşə biləcəyi cığırı seçdi. Çö-
məlib sürüşə-sürüşə aşağı endi. Palçıqlı yer ayağının altından qaçdı, cəld
çevrilib ağac kötüyündən yapışdı. Altından qaçan daşlar diyirlənib dərəyə
düşdü. Aşağıdan bulana-bulana axan çayın səsindeki amansızlıq dərənin
başına qədər qalxırdı.

İbad dərənin ortasına qədər düşüb gözlədi. Arxadan gələn əsgərinə hansı
cığırda düşəcəyini göstərdi. Əsgər gəlib onun yanına çatdı. Yerini ona verib
aşağı aparan yeni cığırı açdı. Yuxardan Tolikin səsi gəldi. O, aşağı baxanda
qorxusundan bağırdı. Yarasını bəhanə gətirib düşmək istəmirdi. Əsgər onu
məcbur elədi. Qorxa-qorxa addım atdı. Kötüyə çatanda ayağı sürüşdü.
Kötüklərdən tutub özünü saxlaya bilmədi. Bağıra-bağıra yumalanıb çaya
düşəndə səsi kəsildi. Hamı bir anlıq dayandı. Hər kəs özünü onun yerində
gördü. İbadın səsi onların fikrini dağıtdı. Ehtiyatla düşməyə çalışdılar.

İbadın palçığa bulaşmayan bircə gözləri qalmışdı. Çayın qırağına düşəndə, ovcunu doldurub üzünü yudu. Əsgərləri gəlib çatana qədər çayın ən enli yatağını tapdı. Su burada bir az yayılmışdı, nisbətən dayaz olduğu çayın ortasından başlarını çıxarmış iri daşlardan bilinirdi. Qəzəbli çay dağlardan gətirdiyi iri kötökləri bu daşlara çırpırdı, dibə basırdı. Kötöklər yenə suyun üzünə çıxır, fırlana-fırlana üzüb gedirdilər.

Axırıncı əsgər gəlib çatanda, İbad arxayınlaşdı.

–İbad, niyə biz çastın içindən keçib gəldiyimiz kimi qayıtmadıq?

–Yer palçıqıdı. Ordan qayıtsaydıq, izimizi tapardılar.

–Kimə desən ki, bu dərədən düşmüşəm, inanmaz. – Əsgər başını qaldırıb gəldiyi yerə baxdı.

–Ermənilər də inanmaz. – İbad onun sözünü təsdiqlədi. – Ona görə də bizi bu dərədə axtaran olmayacaq.

Bir-birinin kəməmindən tutub İbadın dalınca çaya girdilər. Suyu yara-yara irəlilədikcə, çay sinələrinə qalxır, palçıqlı su üzünə çırpılırdı.

İbadın əmriylə hamı eyni vaxtda axının əksinə addım atır, bütöv halda çayı yarırdılar. Kənara çıxanda heyrləri kəsildi. Hərə bir tərəfə sərilməyi qənimət bildi. Əsgərin ayağı yaralanmışdı. İbad onun şalvarının çırılmış balağını dizinə qədər çirməyib yarasına baxdı, çayın dibində nəyinsə iti ucları onun ayağını topuqdan dizinə qədər cırmaqlamışdı. İbad qumqumasında qalmış təmiz suyu onun yarasına töküb palçıqlı qanı yudu.

–Maykanı çıxart, ayağını bağla.

Əsgər soyundu.

Günəş günortaya qalxsa da isitmirdi. Bir yandan da çayın sərinliyi onların yaş bədənlərini üşüdüdü.

–Komandır, meşqlərin nəticəsi indi görünür ha, öz aramızdı. – Əsgər gülümsünərək dedi. – Əvvəl-əvvəl mən də bezirdim. Deyirdim, bu nədi, bütün günü ora qaç, bura qaç, təpik at, daş qaldır, sürün... Silahı götürüb, döyüşmək lazımdı... İndi gördüm, yox. Əvvəlki vaxtım olsaydı, indi burda olmazdım. Hardasa çoxdan gəbərmişdim.

–Nə yalan deyim, mən də.

Əsgər ayağını sarımışdı, balağını aşağı çəkib çəkmələrini geyindi.

Dərədən seyrək meşə zolağına çıxdılar. Vertolyot səsinə başlarını qaldırıb göyü axtardılar, barmaqlarını uzadıb bir-birlərinə göstərdilər.

–Ağdamdan qalxıb. Hara gedir? – Əsgər təəccüblə soruşdu.

–Qarakəndə. – İbad vertolyotun istiqamətinə görə dedi.

–Ağdamdan Qarakəndə? Bizimkilərdi?

Dağın dalına giren vertolyot gözdən itdi.

Uzaqdan ferma görünürdü, İbad binoklla baxırdı, ətrafı ölü sükut bürümüşdü.

Durub yüz metr irəlilədi, yenə yerə çöküb binoklla baxdı; fermanın baca-sında tüstü axtardı, yaxınlıqda hərbi maşın görmək istədi, yox idi. Arxın üstündəki dəmir körpüdən keçib fermanın ərazisinə girdilər. İbad başının üstünə yumruq tutmuşdu. Arxasındakı əsgərlər əmri almışdılar. İbad ayağını yerə elə basırdı ki, yatan olsa, oyanmazdı. Binanın arxasında yerə çökdü, sonra qalxıb pəncərədən içəri boylandı, boş idi, heyvanları aparmışdılar. İbadın əmriylə əsgərlər də gəlib divarın arxasına sığındılar. Onun əlinin işarəsiylə əsgərlər iki dəstəyə bölündülər; dörd nəfər uzun tövlə binasının arxasından, iki nəfər onun dalınca qarşıya çıxdı.

Kolxoz binasının pəncərələri kor gözləri kimi baxırdı. Üstlərinə cuması bir ferma iti də gəlmirdi. İbad binanın arxasından çıxan dəstəyə tərəf başını çevi-

rəndə donub qaldı. Boğazları bir-birinə zəncirlə bağlanmış qocalı, cavanlı, kişili, qadınli əsirlər lüt idi. Hamısının bədəninə tikanlı məftil dolamışdılar. Görünürdü ki, yeridikcə, yığıldıqca tikanlar daha da dərinə batıb, siyirib dərilərini cırmışdı. Axşamdan yağan yağış onların axan qanlarını yuyub bir-birinə qarışdırmışdı.

İbad cəsədlərə dolanmış tikanlı məftillərin ağrısını, göynərtisini öz canında hiss elədi. Avtomatını, belindəki mərmini, çantanı yerə qoyub bir meyidə yaxınlaşdı, məftilin ucunu tapıb ehtiyatla açmağa çalışdı. Əsgərlər də silahlarını bellərinə aşırıdılar. Hərəkətə bir tərəfdən tikanlı sarğıni açmağa çalışdı. Meyidlərin boğazına dolanmış zəncirin halqaları bir-birinə məftillə burulub bağlanmışdı.

–Ətrafı gəzin. – İbad üç əsgərə tapşırırdı. – İçəri baxın.

Bədənleri tikanlı məftillərdən, boğazları zəncirdən azad olan meyitləri şuma gedən suyu kəsilmiş arx boyu torpağa toxum kimi düzdülər. Tövlədən tapıb gətirdikləri bellərlə arxın kənarlarını meyidlərin üstünə dağıtdılar.

–İyirmi beş nəfər. – İbad içini çəkdi. – Bunların günahı nədi axı?

–Özü də belə bir işgəncəylə... – Əsgər onun sözünü tamamladı.

–Bunlar nə vaxt insanlıqdan çıxdılar, komandır? Nə vaxt bu qədər qəddar, qansız oldular? – Qəhərdən boğulmuş əsgərin silah tutan əli əsirdi, hönkür-hönkür ağlamaqdan özünü sıxıb saxlayırdı.

* * *

Üzümlüyün içindən keçib kəndin başına çıxanda dayandılar. Üç qadın bulaqdan vedrələri doldurub aparırdı.

–Ermənilərdi. – Əsgər avtomatın çaxmağını çəkdi.

–Aşağı sal! – İbad onun avtomatının lüləsindən tutdu.

–Niyə? Gördün axı onlar bizimkiləri necə öldürüblər. Biz niyə qisas almayaq?

–Biz erməni deyilik. Arvad-uşaqla da işimiz yoxdu...

Qadınlar uzaqlaşanda onlar tağların arasından çıxıb kəndin qırağıyla qəbiristanlıq yoluna getdilər. Sahədə işləyən adamlar qaranlıq düşməmiş tez-tələsik yığışır, yükünü götürən evinə tələsirdi. Çöldə darvazasının ağzında oturan yaşlı kişilər aralarında dünyanın düzenini qururdular.

Qəbiristanlığa girəndə İbadın addımları ağırlaşdı. Bir az da ortalara doğru gedib dayandı. Hamı ətrafına baxırdı.

Mərmər qəbirləri dağıtmışdılar, sinə daşları qırılıb qəbirə tökülmüşdü.

–Yaxşı, biz düşmənik, bəs bu qəbirdəkilər? Bu düdüklər, bu oğraşlar ölümüzdən nə istəyirlər? Bu qədər alçaqlıq olmaz axı. Bu qədər də... – Əsgər yandığından deməyə söz tapmadı.

–Mən bilərəm bunların niyyətini, – yanındakı əsgər fikrinə əmin halda başını yırğaladı. – Bizi bu torpaqlardan silmək... Kökümüzü qaşımaq. Sonra da desinlər ki, bu torpaqlar qədim erməni torpağıdır. Buyurun baxın, bir dəne də türk qəbri yoxdur. Həmişə belə olub də, ayrılmamışıq. Budey, hər şey göz qabağında. İndi bura olub erməni kəndi, adını ermənicə qoyublar.

–Günah bizim atalarımızda, babalarımızda olub. Axı kaftar sürüsünü niyə içimizə buraxırdılar? Niyə həmişə biz güzəştə getmişik?

–Həmişə bizi ən müqəddəs yerimizdən vurublar.

Onlar uzaqlaşdıqca qaraltıları qaranlığa qarışırdı.

Bu qaranlıqda ara-sıra qaqqıldayan pulemyotların uçan güllələri təndir közündən qalxan çılgımlar kimi görünürdü. Həmişə çörək ətriylə iştahlanan kəndləri indi barıt qoxusu bürümüşdü. İşıq-ışığı gözünü yuman evlər, qorxudan qaranlığın bir küncünə sığınıb, sağ-salamat bir səhər üçün dualanırdı.

* * *

Arakel yerinə girib yorğanı başına çəkmişdi. Özünü nə qədər məcbur eləsə də, yata bilmirdi, gözünün qabağında qonşu qızın üzü dayanmışdı, səsi qulaqlarında cingildəyirdi: "Arakel əmi! Arakel əmi, qoyma, yalvarıram..." O, sadəcə, dayanıb baxırdı; qızın qolunu iki əsgər tutsa da, o, elektrik cərəyanında məhkum kimi çapalayır, onların əlində titrəyirdi. Ağlamaqdan qızarmış gözlərini Arakelə zilləyib bağıra-bağıra yalvarırdı. Həkim onun qoluna rezin bağlayıb sıxmışdı, damarını tapan kimi iynəni yeritdi. Qız getdikcə süstləşib, boşaldı. Həkim hücrədən çıxanda iki əsgər içəri getdi.

Otağı əsgərlərə verən Tatos Arakelin qoluna girdi, çölə çıxdılar.

–Səni də tanıdı, Arakel. – İrışdi. – Sən gerek bunu çoxdan doğuzduraydın. Yoxsa bu da qohumlardandı?

Arakel başını buladı.

–Qonşuydu. Çəpərin o üzü...

Arakel yorğanı üstündən çəkib durdu. Pəncərəyə yaxınlaşıb qonşu evinin dağılmış qaraltısına baxdı, külək onun qırıq pəncərəsini yellədir təqıldadırdı.

Arakel özünə təsəlli axtardı. Tatos elə bil onun qulağının dibində dayanıb orda dediklərini indi yenə təkrar edirdi: "Sən öz millətini düşünməlisən. Bu türklərin hamısının kökünü kəsməliyik. Genlərini dəyişməliyik. Gerek gələcək nəsillərin damarından erməni qanı axsın ki, biz öləndən sonra bizim uşaqların üstünə qalxmasınlar. Ürəyini sıxma, qadın doğmaq üçündür də."

Arakel üşüdü, yenə yerinə girib, yorğanı üstünə çəkdi. Gözünü bərk-bərk yumdu, qızın səsinə yenə eşitdi, onu gördü. Boğulurmuş kimi, gözünü açdı. Həyətdən gələn danqıltını indi eşitdi, darvaza döyülürdü. Durub tez-tələsik əynini geyindi, başına papağını qoydu. Stula söykədiyi avtomatı götürüb həyəətə getdi. Küçədəki maşın yaralı ayı kimi nərildəyirdi. Arakel qapını açanda Tatosla üz-üzə dayandı, dedi ki, komandır Avo gəlib!

–Monte? – Arakel təəccübləndi.

Tatos pırpız başını tərpətdi, onu çağırdığını dedi.

Arakel düşüncələrin arasında bir neçə anlıq duruxdu. Əsl səbəbi ağlına gətirə bilmədi. Maşına çarəsiz, könülsüz oturdu. Arakel yol boyu Tatosdan söz almağa çalışdı, istəyirdi Montenin bu gecə vaxtı onu belə təcili çağırmasının səbəbini öyrənə. Ona elə gəlirdi ki, Tatos bilsə də demir, qəsdən Montenin acıqlı olduğunu deyib onu nıgaran qoyur.

Arakelin birdən-birə qarnı sancıldı. İlana çevrilmiş bağırsaqlar qıvrılıb, açılırdı. Üşüdü. Buşlatının mexli yaxalığını qulağına qaldırdı, qollarını çarpazlayıb qarnına sıxdı, elə bil ilanı əzməyə çalışırdı. Çala-çuxura girib-çıxan UAZ onu atıb-tuturdu.

Qaranlıq çöllər maşının şüşəsini güzgüyə çevirmişdi, Arakeli özünə göstərirdi; yanaqları çuxura düşmüşdü, gözlərinin altı bir az da torbalanmışdı, qara qaşlarında uzanmış bir neçə tük gözünün üstünə əyilmişdi. "Arıqlamışam, – fikirləşdi, – keçən il bundan yaxşıydım." Qaşlarını sıgalladı. Başının ortasında sayılacaq qədər qalmış tüklərini qabağa çəkib alına yatırdı, yanları arxaya daraqladı, üzündəki yorğunluq dəyişmədi. "Yaxşı ki, vaxtında bir gün gördük. Az-çox gördük. Bunlar gələcək qədər..."

Monastrın tağlı giriş qapısının qarşısında duran əsgərlərin üstünə maşının işığı düşdü. Onlar əyilib əvvəl nömrəyə baxdılar. Tatos başını şüşədən çıxarıb zarafatla söydü, ilkisi də gülə-gülə kənara çəkilib maşını içəri buraxdılar.

Mxitarın evinə qalxan dəmir pilləkənin başında Montenin sürücüsünü gördü. Siqaret istədi. Onun siqaretinin oduna yandırdı. Bir neçə dəfə sümürüb ciyərlərini doldurdu, içinin tüstüsünü başından yuxarı üfürdü. Siqareti sürücüyə göstərib dedi ki, hamımız, bax, beləyik – çimdiklə tutduğu siqareti sümürüb həyəətə atdı.

Arakel içəri girəndə Mxitarın mətbəxdən çıxan cavan arvadı əlindəki dolu boşqabı içəri otağa aparırdı, ikisi də səssiz salamlaşdı.

Kəndə baxan enli pəncərənin qarşısında stol açılmışdı. Mxitarla Monte üz-üzə əyləşmişdi. Qadın boşqabı ortaya qoyub çəkildi. Arakellə göz-gözə gəldilər, Mxitar onu əziz qonağı kimi şadyanılıqla stola dəvət elədi. Arakel salamlayıb oturdu. Monte onun üzünə ötəri baxdı, başını yüngülvari tərpətdi. Mxitar araq süzüb Arakelə uzatdı, o da alıb içdi. Monte çəngəlini ət tikəsinə batırıb qaldırdı, ağzı bərabərində saxladı. Arakel hiss elədi ki, Monte hirsini boğur. Soruşdu ki, niyə ona verdiyi siyahı yarımçıqdı. Arakel başını bulayıb etiraz elədi. Dedi ki, kəndlərdə, rayonda yaşayan bütün türklərin adını ona verib.

–Madağ kez, Monte, astcu yetvumem.¹

Monte stulun başına asdığı kitelinin döş cibindən qatlanmış kağızları onun qarşısına atdı, tələb elədi ki, bu siyahıda İbad Hüseynovun adını tapsın. Arakel pəncərinin cibindən eynəyini çıxarıb taxdı, barmağını sürüşdürərək siyahıda İbadın adını axtardı. Mxitar aranı sərinlətmək üçün Arakelin ağzına dil atdı. Soruşdu ki, bəlkə, axtardıqları İbad Hüseynov Bakıdan gəlib. Monte daha da əsəbiləşdi. Qartallı təpədə gedib gördüyünü bağıra-bağıra Arakelə danışdı. Mxitar baxıb soruşdu ki, kənardan gələn bir adam bu dağların yoluna, izinə bu qədər beləd ola bilərmə? Mxitar məcburən başını buladı. Monte Arakeldən tələb edirdi ki, İbad Hüseynov kimdi, nəçidi, bu saat ona desin. Oğlu yaşında bir adamın onu qarşısına qoyub danlamağı, bağırmağı Arakelin arına gəlirdi, amma cavab qaytarmağa da özündə cəsarət tapmırdı. Mxitarın sözündən yapışdı, Monteni inandırmağa çalışdı ki, buradakılar çobandı, kolxozda əkin-biçinlə məşğuldular, burdakı adamlardan hərbiçi yoxdur. Oxuyub gələn ya aqronom olur, ya müəllim. Həkimə, vəkilə bizimkilərin üstünə gedirlər, alverə Ağdama. Monte razılaşmadı. Ömr elədi ki, İbad Hüseynov kimdir, hansı kənddəndir, tapıb ona məlumat versin. Çəngəli nimçənin kənarına döyəcəyərək hədələdi ki, tapmasan, leşini maşının dalına bağlayıb sürüyəcəm ki, satqını hamı görsün. Arakel güclə udqundu.

Mxitar yenə aranı sərinlətməyə çalışdı, qədəhlərə araq süzüb vurulmuş vertolyotu xatırlatdı, sevincək stəkani qaldırıb Qarçakovun şərəfinə sağlıq dedi. Monteni ağız dolusu təriflədi. Qədəhləri yerə qoyanda Monte Arakelə səhərə qədər vaxt verdiyini bir də xatırlatdı. Arakel əlini xiyar turşusuna uzatmışdı, götürmədən çəkdi. Onun pərtliyini Mxitar da hiss elədi. Arakel süfrədən duranda, o da Arakeli ötürmək bəhanəsiylə qalxdı. Həyəətə düşdülər.

Qadın gətirdiyi çayı stola qoyub çevriləndə Monte onun qolundan tutdu. Yaxşı bişirdiyini deyib təriflədi, sonra irişərək dedi ki, Mxitarın yarımçıq duası var, bu gecə kilsədə də qalacaq, mənim yerimi yanında sal, isti olsun.

Qadın qolunu onun barmaqları arasından ehtiyatla çəkib, getdi. Qəhər onu boğurdu, əlini ağzına tutmuşdu. Mətbəxə girən kimi pəncərədən həyəətə boylandı, Mxitar Arakellə qadınların saxlandığı hücrələrə tərəf gedirdi. Haykanuş ərini görüb onlara yaxınlaşdı. Bu vaxtı Arakeli burda gördüyünə təəccüblənmişdi. Arakel Haykanuşu inandırdı ki, onu bura Monte çağırıb.

¹ – *Sənə qurban, Monte, Allaha and içirəm.*

Arakel fürsətdən istifadə edib Haykanuşun qoluna girib kənara çəkdi. Qılıqlanaraq dedi ki, Aydının qızı Güləri bura gətiriblər, imkan yarat, onu qaçırım. Axı, biz yaxın qonşu olmuşuq. Haykanuş qızı gördüyünü dedi. Arakel nə qədər dil töksə də, Haykanuş qızın qaçırılmağına razı olmadı.

Tatosun maşını onu gözləyirdi. Amarastın həyətidən çıxdılar.

Arakel bilirdi ki, Monte ondan istədiyini almasa, əl çəkməz. Səhər ona verəcəyi cavabı yaddaşında axtardı. Tanıdığı Hüseynovların arasında yenə birinci Mövsüm kişi gəlib gözünün qarşısında dayandı. Katibəsi siyahını yazanda onun adını qaralamışdı, o ailəni siyahıdan silmişdi. İndi inanmaq istəmirdi ki, Montenin dediyi İbad Hüseynov Mövsümün kiçik oğludu. Onun bir il bundan əvvəl əsgərliyə getdiyini bilirdi. Dəyirməndə Mövsüm kişiye gözüaydınlığı vermişdi. İndi Mövsüm kişinin böyük oğlanları burda ola-ola, onlar dura-dura Montenin qulağına həmə İbadın adının dəyməsi ona inandırıcı gəlmirdi. Gözünün qabağında böyümüş o cavan oğlanın, Montenin dediyi kimi, iki postu keçib dağın təpəsindəki bir hərbi hissəni dağıtması, bir taboru öldürməsi ağına batmırdı. Fikirləşirdi ki, belə bir işi kinoda aktyor edə bilərdi, həyatda da Monte kimi dünyada məşhur olan bir erməni qəhrəmanı. “Bu, uşaq-muşaq işi deyil, fikirləşdi, onu tapmaq üçün Monte gərək Rusiyanın itölən çöllüklərini axtarsın. Bu, başqa İbad Hüseynovdur”.

Arakel idarənin qarşısında maşından düşdü. Gözətçi onu tanıyandan sonra əsas qapını açdı. Arakel pilləkənlə qalxıb otağına girdi, işığını yandırdı. Kitabçaları stoluna yığıb oturdu. Başqa bir İbad Hüseynovun kim, kimin oğlu olduğu indi onun özünə də maraqlıydı. Rayonda, kəndlərdə doğulmuş Hüseynov soyadlı bütün İbadların siyahısını tutmağa başladı. Əmin idi ki, onu Montenin caynaqlarından ancaq bu siyahı qurtara bilər.

“Mövsüm...” yazanda dayandı. – Bağışla, Movsum. – Öz-özünə dedi. Şkafın siyirtməsinə açdı, siqaret qutusundan birini götürüb yandırdı. Durub pəncərəni açdı. Ötən günlər üçün heyfəsiləndi. Ov günlərini xatırladı. Hər şey gözünün qabağına gəlirdi, elə bil həmin günü təkrar yaşayırdı; bulaqda pomidorları, göyərtilərini yuyurdu, Mövsüm ov ətinə şisə çəkirdi... Ocaq çartıldıya-çartıldıya yanırdı. Qapısını açıq qoyduqları maşından musiqi səsi yayılırdı – xanəndə “Şuşanın dağları”nı oxuyurdu.

* * *

Mövsüm kişinin yuxusuna İbad girmişdi. Oğlunu qan içində görmüşdü. Əlini ona tərəf uzadıb sürünürdü. O da əlini uzatmışdı, amma İbadın əlinə çatmırdı. Elə bil İbad ona tərəf süründükcə yer geri gedirdi. O, yaralı oğluna əlini çatdırı bilmirdi.

Başı yastıqda bəlkə də, on-on beş dəqiqə qalmadı. Yuxudan öz səsinə oyanmışdı Mövsüm kişi. Ayağının ucunda əsiyə çıxmışdı ki, gəlin-uşaq xəbər tutmasın. Pencəyini çiyinə atıb, papağını başına qoymuşdu. Həyətdə “Allah, xeyir elə. Allah, xeyir olsun...” – deyib gəzişirdi. Gəzişdikcə ürəyi bir az da sıxılırdı. Ürəyi, beyni, göz yaddaşı kənddəki yalın ətəyindəki eyvanlı evindən baxırdı. Ordan durub qarşıdakı dağlara, təpələrə boylanırdı, amma o yerlərin havası gəlmirdi. Hiss elədi ki, nəfəs ala bilmir. Köçüb yığışdıqları bu ev, bu həyət onu sıxırdı. Həmişə deyirdi ki, gəlinlərin, körpə nəvələrin dərdi olmasa, çoxdan qayıtmışdım kəndə. Silahın birini də mən götürüb, durardım beş oğlumun yanında. Bunları Ağcabədidə ac-susuz qoyub necə gedim? Hərdən özünü qınayırdı Mövsüm kişi. Deyirdi, mən gərək dəyirmanı o köpəy uşağına

qoyub gəlməyəydim. Dəyirmandan ötrü burnunun ucu göynəyirdi. Taxılın, kəpəyin, onun ətri beynində dolaşırdı. Hərdən qulağına dəyirmanın səsi gəlirdi. Hər səhər yal verdiyi itlərdən, dən tökdüyü göyərçinlərdən öteri ürəyi atlanırdı. Kövrəlirdi. Çəkilirdi gəlinlərin, uşaqların gözündən qırağa, ürəyini boşaldırdı.

Mövsüm kişi yuxunun təsirindən çıxmamışdı. Allaha yalvarırdı ki, nə olur olsun, bircə İbadə erməni gülləsi dəyməsin. Bilirdi ki, oğlanlarının şəhid olmağı onu yandırmaz, yeri gələndə başını dik tutar, dərini bağrına basıb, qürurla dayanar, amma oğlanları erməni qarşısında ölmüş olsa, xəcalətindən ürəyi dözməz.

Hava işıqlaşar-ışıqlaşmaz, Mövsüm kişi yola çıxdı. Səhər tezdən kəndə çatdı. Darvazanı açıb həyətə girəndə kövrəldi. Həyətin onun gözündə suyu qurumuş arxa dönmüşdü. Mərmilə düşəndən sonra evə əl gəzdirə bilməmişdilər. Daş-divar necə uçulub dağılmışdısa, elə də qalmışdı. Evin içi çöldəydi. Şüşə çilikləri həyətə cəpələnmişdi. Həncamasının biri qırılmış pəncərə asılı qalmışdı. Qəlpələrin balta kimi yardığı taxta qapılar adam üzünə açılmırdı, suvağını oyub tökdüyü divarlarda uşaqların gülüşü ölmüşdü.

Mövsüm kişi çölə çıxıb qapını ördü. Kəndin başına tərəf yeridi. Ağzı qıfıllanmış darvazalar onu qarşılayır, döngələrdən ötürürdü. Qonşunun qəribəmiş iti onu görəndə kimi yalaqlandı, ayaqqabısını, şalvarının balağını iylədi, şadlığından quyruğunu buladı. Elə bildi bütün kənd qayıdıb. Sevincindən beş-on metr qaçıb yenə qayıdıb gəldi, onun başına döndü. Darvazalara hüddü. Həsərin arxasındakı it ona cavab verdi. Hürüşdülər. İt ondan qabağa qaçır, qəfil dönəndə yığılır, durub bir də onun üstünə qayıdırdı. Mövsüm kişinin ayaqqabısından, balağından burnuna aldığı iyi aparıb yollara yayırdı. Küçələri, döngələri Mövsüm kişiylə doldururdu.

Əsgər Mövsüm kişini uzaqdan görəndə kimi tanıdı. Qabağına gəlib əl verdi, hal-xoş elədi.

–İbad nətərdi? – Mövsüm kişi yuxunun təsirindən canını qurtarmağa çalışırdı.

–Bilmirəm... – Əsgərin üzünün ifadəsi qəfil dəyişdi. – Hələ bir xəbər yoxdu.

Mövsüm kişinin ürəyi düşdü. Elə bildi kürəyinə ox saplandı. Ağrı bədənində yayıldı. Sol qolu qurudu.

–Dünən ağır döyüş oldu...

Mövsüm kişi girişdə dayanmış əsgərin sözünü ağzında qoydu. Məntəqəyə yönəldi. Məntəqənin qarşısında URAL dayanmışdı. Əsgərlər şəhidləri kuzova saldıqları xalçanın üstünə uzatmışdılar. Üzləri örtülüydü. Bədənlərinin qanı örtüyə çıxmışdı. Əsgərin biri pilləkəndə oturub qardaşını hönkür-hönkür ağlayırdı.

Mövsüm kişi İlyası görüb yaxınlaşdı.

–Qağa?! – İlyas atasını qəfil yanında gördü.

–İbad hardadı?

–Nətersən? Nölub? Niyə gəlmisən? Uşaqlar, mama nətərdi?

–De görüm İbad hardadı?

–Dağa gedib, o tərəfə... Narahat olma, lap yaxşıdı.

–Nə bilirsən?

–Elə bir postu partlatdı ki... Dağın başında elə bil tonqal qalamışdı. Sən niyə gəlmisən?

–Nə vaxt gələr İbad?

–Gələr, qağa, narahat olma. Mama neynir? Yemək-içməyiniz varmı?

–Orda, ermənilərin içində nətər qalıb? Bəlkə, mühasirədədi? Bəlkə, əsir alıblar? Bəlkə, uşağın başına bir iş gəlib?

–Qağa, gəl otur, gəl. – İlyas onun qolundan tutub ağacın altındakı stula tərəf çəkdi.

–Bu qədər uşaq ölüb burda...

–Qağa, müharibədi də. Neynəyək? Qaçaq gizlənek? Şəhidimiz var, amma düşmən də geri oturdu. Onlar iki gün meyit daşısalar, qurtarmaz. Hələ uşaqların çoxu da təcrübəsizdi ha.

–Bəlkə İbadı da...

–Qağa, niyə elə İbad, İbad deyirsən?

Mövsüm əvvəl istədi gördüyü yuxunu danışmasın, amma sözünü saxlaya bilmədi.

–Yuxudu də... Nənəm deyərdi qan qovuşuqdu. Bir də gördün gəlib çıxdı. Arxayın ol.

–Evə nə vaxt düşüb?

–Üç gündü. Kəndi yaman vurdular.

–Anan görsə, ürəyi dayanar.

–Hə. Gətirmə buralara. Hələ biz yaxşıyıq, Qaradağlını, Əmiranları xaraba qoyublar. Təsadüf bir-iki ev salamat qalıb.

–Kənd camaatından ölən var?

İlyas təəssüflə başını tərpətdi.

–İşin-gücün olmayan bu vaxtında nə yeyib-içirsiz? Başımız burda qarışıb, sizdən xəbərimiz də yoxdu.

–Nigaran qalma, bala. Biz birtəhər dolanırıq.

–Yardım verirlər? Eşitdim xaricdən yardım gəlib.

–Çadırlara verilir. O da heç yarısına çatmır. Hərdən qreçka, makaron, lobyala olanda, gətirib dağıdırlar camaata. Çoxunun da içi qurtdu. Gör bizi nə günə qoydular... Onun-bunun əlinə baxırıq. Hamı bir-birindən oğurlayır. Mal-heyvanın aparır. Ehtiyac adamlarda abır-həya da qoymadı. Kimi qınayasan?! – Mövsüm kişi içini çəkdi. – Keçən həftə bizimkiləri də apardılar. Qoyunların üçün də...

–Milisə verdin? Bilmədin kim aparıb?

–Balasına yedirtməyə yavannığı olmayan o qədər adam var ki... Milisə nə deyim? Gedib birinin yaxasından yapışacaq, onun da balası var axı. Yenə bizim başımızın üstündə bir dam var, divar var. O çadırdakılar yaman gündədilər. Yağış yağanda yorğan-döşək qalır suyun içində. Di gəl burda uşaq saxla, xəstəyə bax, yaşa görüm, necə yaşayırsan. Qabaqdan da qış gəlir.

–Az qalıb, qağa, darıxma. Bu yaxında hamı evinə qayıdacaq. Hər şey yenə əvvəlki kimi olacaq. Sənin dəyirmanın yenə taxıl üyüdəcək. Bir Qasım Bayramov var, gəlib. İçəridə Əbülfətnən danışır. Deyir tapşırıqlar ki, heç bir güllə atılmasın. Bizimkilər Bakıdan gəlib, danışığa gedib o tərəfə. İki vertalyot adam bu saat ordadı. Bakıda da milli ordunu qurmağa başlayıblar. Milli ordu quruldu ha, elə bil ki, bir həftədən sonra bu məsələ qurtardı.

–Allah varsa, yazığı o körpələrə gəlsin.

–Axşam düşməmiş, şəhidləri aparım...

Mövsüm başıyla razılıq verib içini çəkdi. URAL həyətdən çıxana qədər maşının arxasınca baxdı, gözləri dolmuşdu. Sonra görüntü itdi. Ovcuyla gözlərini sildi.

Əbülfət Qasım Bayramovu UAZ-a qədər ötürdü. Atasını görəndə həm təəccübləndi, həm də sevindi.

–Qağa, salam. – Əlini sıxıb üzündən öpdü. – Xeyirdimi? Hamı salamatdı? Mamam, uşaqlar...

–İbaddan nə xəbər var, bala? Deyir dağlardadı...

–İbad bizi elə bir bəladan qurtarıb ki... Kişidi də. Özüm ölüm, yüz adamın işini gördü. Mən onu heç belə bilməzdim. Əsil döyüşçüdü.

–Deyirsən yanı, yaxşıdımı? Nə vaxt gələr?

–Gələr, qağa, gələr. O, dağları hamıdan yaxşı tanıyır. – Əbülfət stoldan aralandı. Əsgəri çağırıb tapşırı ki, samovardan iki çay süzüb gətirsin. – Deyirsən uşaqlar, mama yaxşıdı?

–Yaxşıdılar. Bu uşaqlar niyə qırılıb, ay bala?

–Xocavənddən yuxarı qalxmışdıq. Budey, indi gəlib ki, döyüşü dayandırın. Bir güllə də atmaq olmaz. Deyir, uşaqların hamısını geri çağır. Yuxarıdan əmr belədi. Dövlət adamların sülh bağlamağa göndərib.

–Neyniyəsən, deyirsə, eləmək lazımdı.

–Deməli, bu qədər adam havayı yerə öldü? Bəs niyə döyüşürdük? Bunlara nə var ki? Oturublar isti yerlərində. Əmr verməyi bilirlər.

Əsas giriş qapısında duran növbətçi əsgər yaxınlaşdı.

–Komandır, bir kişi gəlib. Hərbi maşınla. Deyir Ağdamnan Əbülfət komandirin malın gətirmişəm.

–Malın? Nə malı? Nə ağdamlı?

–Bilmirəm?

–Burax gəlsin. – Əbülfət durub yola tərəf maraqla boylandı.

URAL gəlib dayandı. Cəbiş maşından düşüb ona tərəf gülə-gülə yaxınlaşdı.

–Bildim ki, vaxtın yoxdu. Dedim, özüm gətirim. – Maşını göstərdi. – Nətərdi, Əbülfət komandır? Bu da svyaz maşını. – Əl tutub görüşdülər.

Əbülfət pərtliyini gizlətməyə çalışdı.

–Düz deyirsən, vaxt...

–Bilirəm. Mən də sənin yerində olsam, kafedə gördüyüm adama inanmazdım. Qaqa, məscid haqqı, başına and içiləsi adam da qalmayıb ha... Gəl, bax gör nətərdi. – Maşının arxasına keçib qapıları taybatay açdı. İçəri divarlara cihazlar yığılmışdı. – Qaqa canı, bu lap əjdahasındandı. Dağ, dərə, hara istəyirsən sür, orda saxla.

Əbülfət içəri girmişdi. Sağında-solunda düzülmüş radioötürücülərə, burmaclara baxırdı. Təzə olmasa da işə yarayan olduğu görünürdü. O, hər şeyi gözdən keçirdikcə Cəbiş maşını tərifləyir, dəyərini sübut eləməyə çalışırdı.

–Əbülfət komandır, gətirdiyim əsgər də sivyazısdı. Dedim uşaqlara göstərsin. Birdən sonra deyərsən, ağdamlı müharibənin bu ağır vaxtı xarab maşın sırdı. Biz kişiyik axı, sözüümüz sözdü. Bir dəfə dedik, qurtardı. – Cəbiş Əbülfətdən cavab gözləmədən “Seryoja, Seryoja”- deyib maşından düşdü, siqaret çəkən cavan oğlanı çağırırdı. – Pokaji, bratan.

Seryoja maşına qalxdı. Düymələri çevirdi. Xışıltı yayıldı. Dalğa axtardı.

–Əbülfət komandır, o gün də dedim, istəsən, bu sarı gədənə də ala bilərsən.

Əbülfət maşından düşdü.

–Bunlara etibarım yoxdu. Bilmirəm, bu adam mənim yerimi, xəbərimi o tərəfdəki qardaşlarına ötürər, ya ötürməz? Bizi bu günə qoyan elə bunlardı də. İstəmirəm. Maşının sənədləri-zadı, kağız-kuğuz işi nətər olacaq?

–Sənəd söhbəti yoxdur. Nömrəni də çıxardıb atmışdıq. Ermənidən götürmüşsən. Kim sənə nə deyə bilər? Bir də, sən bu maşını Ağdam bazarına mal daşımağa almırsan ki, səni sorğu-sual eləyən ola. Camaat gedib, bilirsən

nələr gətirir. Şirinin uşaqları iki dənə tank gətirib. Girib tankın içinə, hamısını qırıb. Sürüb gətirib. Müharibədi ey, Əbülfət, komandır. Bu maşın sənün çastına hava-su kimi lazımdı. Yemə-içmə, al.

–Neçəyədi?

–Danışmışdıq də dollar məsələsini.

–Hə.

–Yenə deyirəm, kişinin ağzından söz bir dəfə çıxar.

–Qiymətin denən, Cəbiş.

–Beş yüz min. Qaqa canı, bunu bu qiymətə heç vaxt tapa bilməzsən. Çörək pulumu sarı gədələr verər. Sənə dəxli yoxdu. Maşın əla maşındı. Gərək imkan verməyək özləriylə aparsınlar. Bizə qalmalıdı.

–Beş yüz min bilirsən nə qədər puldu?

–Bilirəm çoxdu. Bu maşın sənə lazımdı. Komandirsən. Bu boyda kəndləri sən qoruyursan. Hökumətdən belə maşın gözləmə, verməzlər. Bunu qardaş qardaşa verməz, atamın goru haqqı. Sağ qalmaq istəyirsənsə, gərək özün tapıb alasan. Bir çastın belə svyaz maşını yoxdursa, deməli, bütün əsgərlər komandirqarışq kardı, kordu...

–Mən indi bu qədər pulu sənə verə bilmərəm. Mümkün deyil. Ağlın başqalarına getməsin, bizdə pul yoxdu. Biz qarət eləmirik.

–Bilsəm o boyda yolu sürüb gətirməzdim. Nə bilim, söz danışdıq, söz kəs-dik. Bir elə də pavilyonda gözlədim, gəlmədin. Dedim, əşşi, komandirdi, başı döyüşə qarışib. Gərək onda başa düşəydin... – İncimiş kimi burnunu salladı. – Davay, ə Seryoja, poyexali dalşe. Bilirsən, Əbülfət komandır, məscid haqqı deyirəm ha, inan, əgər əlimdə olsaydı, bunu qoyub gedərdim. Amma pulun verməsəm, məni mal bazarında satallar. Mən çalışıram aparmasınlar.

Maşının arxa qapılarını ördülər. Əbülfət qırıla-qırıla qalmışdı. Maşını əldən buraxmaq istəmirdi, hardan pul tapacağı da ağlına gəlmirdi.

–Ordan çay gətir bizə. – Əsgərinə tapşırıb üzünü Cəbişə çevirdi, – Gəl görüm. Gəl, bir çay içək. O boyda yol gəlmisən. Fikirləşək gərək nə yol tapırıq.

Cəbişin eyni açıldı. Ağacın altına çatana qədər danışdı. Mövsüm kişiylə əl tutuşdu. Stolun arxasında oturdular. Əsgərlər samovarı, çayniki, stəkanları gətirdilər. Stəkanları doldurub stola qoydular.

–Kəşfiyyatçılar gəldi. Kəşfiyyatçılar gəldi! – Qapının ağzındakı əsgərin sevincək səsi hamının əhvalını bir anda dəyişdi. Gələn bir dəstə əsgər hər yerə yeni nəfəs gətirirdi. Mövsüm kişi ani bir cəldliklə yerindən durub yola boylandı ki, oğlunu görsün. Palçıqın, tozun gizlətdiyi üzləri uzaqdan tanımaq olmurdu. Yerləşlərdən fərqlənirdilər. Əsgərlərin addımları məsafəni qısaltdıqca Əbülfətin fəxarətli şəkli dəyişirdi. Əmin idi ki, gələn əsgərlərin içində İbadın yerışı, onun addımları yoxdu.

–Kəşfiyyata eşq olsun! Sağ ol, İbad! Var olun, uşaqlar! – Əsgərlər gələnləri salamlayır, fit çalır, alqışlayırdı. Dəstənin başında İbadı görməyəndə hamı duruxdu.

–Hanı İbad? – Mövsüm kişi qabağa yeridi.

–Orda qaldı.

–Harda orda? – Əbülfət əsəbi halda soruşdu. – Niyə gəlmədi?

–Komandır, İbad bizi postlardan keçirib qayıtdı. Dedi, işim var.

Hamı elə bil əsgərlərin gətirdiyi silah-sürsatı indi gördü. Pulemyotu əsgərin əlindən alıb təzə oyuncaq görmüş uşaq sevinciylə əldən-ələ ötürdülər. Əsgər belindəki mini radiostansiyanı çıxarıb yerə qoyanda Seryoja görüb yaxınlaşdı.

–Rayonun yuxarısında ermənilərin postu var. Gələndə üstlərinə çıxdıq. Başları qarışmışdı, komandır, meyit daşıyırdılar. Girdik səngərə. Az qalmışdılar. O biriləri getmişdi. Pulemyotu, avtomatı ordan gətirdik. İbad bizi ötürdü, özü qayıtdı.

Mövsüm kişi içini elə çəkdi ki, ahı qəfəsindən uçan quş kimi dodaqlarının arasından çıxıb havaya milləndi. Hər gün dəyirməndə dən verdiyi qaraquyruq göyərçinə dönmüşdü ahı, qanadlarını çırpıb üzünü dağlara yön aldı, İbadı axtardı. Üzüm bağlarını taxıl zəmilərinə caladı, meşələri çöllərə, qəbiristanlıqdan keçib evlərin başına dolandı o qaraquyruq göyərçin, gəlib dəyirmanın başına qondu. Əlindən dən yediyi Mövsüm kişinin dəyirmanında düzən pozulmuşdu; pərən-pərən düşmüş itlər hərdən lap aralıda durub dəyirmanı baxır, bir-iki ağız könlüsüz hürür, onlara yal verən adamın qayıtmadığını görüb küskün gedirdilər. Dəyirmanın həyətinə ölüb, hələ də iylənən Şarik kimi güllələn-məkdən qorxurdular. Onlar öyrəşmişdilər adam əlində at yüyəni, eşşək noxtası, taxıl çuvalı, yal qazanı görməyə. Onda quyruqları naz-qəmzəylə bulanırdı, indi ayaqlarının arasına qışmışdılar. Hərdən gedib sülənir, yenə qayıdıb gəlirdilər, büzüşüb şonquyurdular ağacın dibində. Dəyirmanı baxırdılar. Lap köhnə kişilər dəyirmanı yarıya qədər iri çay daşıyla qaldırıb, hasarlardan yuxarısını üç metrlik taxta qarbillərlə tikmişdilər. Yoğun tirlərdən çardağ qurmuşdular.

Dəyirmanın həyətinə bir ağ “Jiquli” dayanmışdı. Bir-birini söyə-söyə zərəfatlaşan döyüşçülər stolun üstünə konserv qoyur, çörək doğrayır, araq süzürdülər... Dəyirmanın lap başındakı pəncərələrdən sağa-sola boylanın Kalaşnikov pulemyotlarının uzun burunları çölə çıxmışdı. Qaraquyruq göyərçin gəlib pəncərənin başında oturmasaydı, bəlkə də sahənin başındakı arxın içinə yatıb, onlara binoklla baxan İbadın diqqətini çəkməzdi. İçəridəki hərəkəti görə kim başını gizlətdi. Sürünə-sürünə yerini dəyişdi. Dəyirmanın arxasına keçdi. Bir erməni boyeviki üzünü dəyirmanın divarına tutub isladırıdı. İbadın başının tükələri qabardı, qulaqlarının qızardığını hiss elədi. Heç vaxt görməmişdi ki, atası dəyirmanın içinə tüpürsün. Kəpəyin tozu Mövsüm kişinin boğazını tutanda çıxardı çölə, hələ qapıdan da bir az aralanardı. Həmişə də yeri gələndə deyirdi: “Ya dəyirmanın içinə tüpürdün, ya çörəyin içinə, eyni şeydi”. Yaxın-uzaq kəndlər də dəyirmanı məsciddən müqəddəs tuturdu. Heç kim ayaqqabısının palçığını içəri aparmazdı.

İndi dəyirmanın divarını erməni döyüşçüsünün mürdərəkəli İbadın heysiyyətinə toxundu.

Saqqallı əsgər şalvarının qabağını arın-arxayın dartışdırıb gedəndə İbad xırmandan durub dəyirmanın arxasına gəldi. Qalaqlanmış köhnə dəmirlərin, taxtaların dalında gizləndi. Yuxarı boylandı, pəncərə açıq idi. Dəmirlərin üstünə çıxıb ordan pəncərəyə qalxdı, sivişib içəri girdi. Bunkerin arxasına keçib ətrafa göz gəzdirdi: sol tərəfdə mərməni yeşikləri yığılmışdı.

İbad sağa sürüşüb bunkerin arxasından çıxdı. Atasının divarda düzəltdiyi qapaqlı şkafa yaxınlaşıb ehtiyatla açdı. Nöyütlə dolu iki çıraqlı, kibrit qutusu qoyulduğu kimi qalmışdı, kibriti cibinə qoydu, çıraqları götürüb bunkerin arxasına keçdi. Çırağın birinin başını açıb nöyütü mərməni yeşiklərinin üstünə atdı, pillələri çoxdan quruyub zərriyan pilləkənə, taxta qarbillərə nöyüt səpdi. Fitili yandırır yeşiklərin yanına atdı. Pəncərədən çıxdı. İkinci çırağın da başını açıb nöyütü qarbillərə çilədi. Fitili yandırır taxtaların arasına qoydu. Alov içəridə yayılırdı, mərməni yeşikləri od almışdı. Çöldən qarbillər də odu bir-birinə ötürürdü...

İçəridən alovqarışıq qara tüstü çıxanda əsgərlər içəri qaçdılar. Saqqallı əsgər stolun başında ayaq üstə dayanıb mat-məəttəl baxırdı. İbad tindən

çıxanda onunla üz-üzə gəldi, belindən bıçağı çıxarıb atdı, saqqallı yığıldı. Sancaqlarını çıxartdığı iki qumbaranı dalbadal dəyirmanın içinə tulladı, qapını örtüb, cəftəsini siyirdi, qaçıb divarın arxasında çöməldi.

İçəridəki partlayış tirləri yerindən oynatdı, qarbillər ortalığa töküldü, alov bir-birinə qarışdı. Dəyirman qalanmış təndir kimi yanırdı.

İbad yerdəki əsgərin sinəsindən bıçağını çıxartdı, onun qulağını tutub dibindən üzdü. Kəsilmiş qulağı cəsədin əynindəki kitelin cibinə qoydu. Qan parçadan üzə çıxdı. Bıçağı o üz-bu üz onun paltarına sürtüb, sildi. Gedib "Jiquli"yə oturdu, maşının açarı yerində qalmışdı, mühərriki işə salan kimi sürüb uzaqlaşdı. Qara tüstülü alova tərəf gedən bir neçə hərbi maşın onun qarşısından sürətlə keçdi.

İbad avtomatını yan oturacağa qoymuşdu. Mühəribədən əvvəlki arxayınılıqla maşını rayonun mərkəzinə sürürdü. Radionu açmışdı, o da xanəndəylə bərabər xalq mahnısının sözlərini təkrarlayırdı.

Ağ "Jiquli" evlərin arasıyla sağa-sola burulan yolları Arakelin darvazasına qədər yığıb dayandı. Arakelin xidməti maşını darvazanın qarşısında gözləyirdi, sürücü maşına söykənib qonşu qadınla çənə döyürdü. Yanlarından keçən maşının içinə boylandılar.

İbad onları keçib maşını qonşunun qapısında saxladı. Düşüb həyətə girdi. Hasara dırmanıb Arakelin həyətinə düşdü. Həyət qapısını içəridən örtüb enli cəftəsini bağladı. Gedib pilləkənlə yuxarı qalxdı. Eyvandakı stolun üstündə Arakelin avtomatını gördü, darağı cəld çıxarıb güllələri cibinə boşaltdı, yerinə taxdı. Evin ağ boyalı qapısını döydü. İçəridən Arakelin səsi gəldi. Qapı açılanda Arakel diksindi, qanı qaçdı, geri çəkildi. Özünü itirmişdi. Bilmirdi İbada "gəl" desin, yoxsa sinəsindən çölə itələyib qapını örtsün. Sağ gözünün altı səyridi. İbad onun rəngini, onsuz da iri olan gözlərinin bir az da bərəldiyini, güclə udqunub, yalandan bir-iki dəfə öskürdüyünü mənalandırdı. Bilirdi ki, Arakel bu anlarda özünə gəlməyə çalışır.

Arakel gözünü bir az qıyıb, gülümsəməyə çalışdı, güya onu gördüyünə sevindi:

–İbad.. İbad! Dostumun oğlu! – dedi, qolunu açdı ki qucaqlasın. – Xoş galmisan? Asgarlıqdan...

İbad geri çəkildi:

–İçəridə danışmaq, yoxsa çöldə? – İbadın üzünün sərt ifadəsi dəyişmirdi.

Arakel:

–Sanin urayın harda istayir. Bu na sozdu? Yad eva galmamisan ki...

İbad geri çəkilib balkondakı stolun arxasında əyləşdi. Arakel də gəlib qarşısında yerini aldı. Avtomat ikisinin ortasında qalmışdı. Arakel əlini tərpətməyə çəkindi ki, qarşısındakı dəli oğlan səhv başa düşər, onu vurar. İbad onun beynindən keçənləri eşidirmiş ki, özü avtomatı yuxarı başa itələdi.

–Taza çay damlamışam. Bu saat. – Arakel cavab gözləmədən durub eyvanın başındakı sobaya yaxınlaşdı. Pəncərədən həyətə boylanıb qapının örtüldüyünü gördü. – San bura neca galmisan, İbad bala? – İki stəkan-nəlbəki gətirib stola qoydu. – Har yer ordan-burdan galan bayaviklar... Ruslardı... – Çaydanı, çayniki gətirib çay süzdü. –Demirsan başına iş galar? Mənim qardaşıma dard olar?

–Gəlmişəmsə, deməli, buralarda elə kişi yoxdur. – İbad Arakelin pərtliyini allanan üzündən hiss elədi. – Bura mənim rayonumdur. Hara nə vaxt istəyirəm, gedib-gəlirəm.

–Heç demirsən Movsum necədi? Neynir? Hardadı? – Çaydan bir qurtum alıb sözü dəyişməyə çalışdı.

İbad dirsəklərini stola qoyub başını ona tərəf uzatdı, baxışlarını onun gözlərinə bıçaq kimi dirədi, əsir qadınların yerini soruşdu. Arakel qəfil duruxdu. Arakel onun təmiz qırılmış üzünə, sakit baxan gözlərinə, qalın qara qaşlarına baxa-baxa qənd götürdü, əvvəl çayda islatdı, sonra ağzına atdı. Dili yansa da bir-iki qurtum alıb, düşünməyə çalışdı, guya elə bir xəbəri xatırlamadı. Özünü elə göstərdi ki, elə bil bu barədə indi eşitdi.

–Biz sizin qadınları evimizdə gəlin saxlayaq. Siz bizim qadınları əsir tutun, əzab verin. Bu qədər alçaq adamlarsız.

–İbad bala, san cavan oğlansan, bela danışma... Har yerin yaxşısı da var, pisi da. Ela bilirsən ərmanilərin hamısı eynidir? Bilirsən qağanla necə olmuşuq. Qardaşdan da artıq...

İbad gözünü onun üzündən çəkmədən başını buladı. Verdiyi hər sualın cavabını onun gözlərində, döyükcən baxışlarında, üzünün qırışlarında axtarırdı. Arakel onu inandırmağa çalışırdı ki, qadınların əsir saxlanıldığını ağına sığışdırma bilmir.

–Ermani xalqı heyła iş elamaz.

–Biz də indiyə kimi elə bilmişik. Nə məxluq olduğunuz ortaya çıxdı.

–San atan yaşında kişini təhqir eliyirsən? Bu nadi, millət sohbatı salmışan. Biz əvvəldən qardaş millət olmuşuq. Mana Arakel əmi deyirdin...

–Avo kimdi? Monte...

–Avo? – Arakel söz axtarırdı. İbadın verdiyi sualların heç birinə dərhal cavab vermirdi. Hər dəfə bir kiçik bəhanəylə cavabı ləngidirdi. Avonun erməni xalqının qəhrəmanı olduğunu, Amerikada yaşadığını, ordan gəldiyini, dünyaca bir adı olduğunu bir az da şişirdib dedi. İbadı Montenin şöhrətiylə qorxutmağa çalışdı. İbad onun yerini soruşdu.

–Cavanlığına heyfin galsın, İbad bala... – Özünü qayğıkeş göstərməyə çalışdı. – Onun uzununu Azrail görsün. Şəxsən tanımıram, amma deyirlər qanıcanın biridi.

–Demək ki, Qarçakovu da tanıyırısan.

Arakel yenə dərin düşüncələrə daldı, elə bil yaddaşının zirzəmisinə enib arxivi eşləyirdi, Qarçakovu axtarırdı. Təəssüflə başını buladı. Üzü qərribə ifadələnmişdi, guya ömründə belə bir adı ilk dəfəydi eşidirdi. Bəhanə gətirdi ki, hər yerdən komandirlər var burda, hamını tanıya bilməz. Onun işi hərbi, müharibə, əsgər-komandır deyil, başı dövlət işinə qarışib.

–Amarast monastırında nə var?

Arakel özünü gülməyə məcbur elədi. Bir qədim monastırda ola biləcək hər şeyi barmağını qatlayaraq saymağa başladı. İbad onun sözünü yarımçıq kəsdi.

–Qağamın tufəngi hardadı? Kimdədi?

–Tufang? Movsumun? Man bilmirəm... İbad bala, əla suallar verirsən... – Arakel indi onun üzünə dik baxdı. Gözünün kənarlarındakı qırışlar açıldı. Əlindəki stəkani nəlbəkiyə qoydu.

–O vaxt bizim kəndlərdən yığılanda rayon mərkəzinə gətirdilər. Sən bilməmiş olmazsan.

–Butun muqaddaslara and olsun, bilmirdim. Movsum “Qaraqaşlı”nı gozu kimi qoruyurdu. Onun allarıydı o tufang. O vaxt bura gələndə heç demədi ki, tufangimi alıblar. Man soruşdum niyə silahsız gəlmisən... O demədi. Balka, o vaxt desaydı, tapardım...

–İndi taparsan. – İbad sözü onun ağzından aldı. – O tufəngi sən görmüşdün. Qağam üçün də nə qədər müqəddəsdir, bilirsən.

–Biliram, biliram. Yaqın Bakıya aparıblar. Buralarda olmaz. Onu sizin milis yığib. Onlardan soruşmaq lazımdır, İbad bala.

–Dediklərinin heç birinə də inanmadım, fikirləşmə ki, aldatdın. Sən mənə “Qaraqaşlı”nı tap. – İbad ayağa durdu. – Qayıdacam.

Arakel də qalxdı. Stolun arxasından çıxmadı, özünü məyus göstərməyə çalışdı. İstəyirdi Mövsüm kişinin halına yandığını, təəssüfləndiyini İbad görsün. Ona dil töküb, nə qədər əziz olduğunu, atasına münasibətini ağır dolusu deyirdi. O, danışa-danışa gah ona, gah da qarşısındakı avtomata baxırdı. Arakel deyəndə ki, tüfəngi öz tərəfinizdə axtar, İbad ona bozardı, buraların da onun tərəfi olduğunu güzgüdən dedi. Çevrilib getmək istəyəndə Arakel ona hökmə dayanmağı əmr elədi.

–Dayan! Tarpanma! – Avtomatı əlinə almağa fürsət tapmışdı. – Tarpan-san, gullanin hamısını o beyninə dolduraram. – Çaxmağı çəkib buraxdı.

İbad dayandı, üzünü ona çevirib əllərini yanlara açdı, bir addım atdı.

–Bir addım da atsan sani gabardaram. Alini başına qaldır. Buna bax bir, uşaq başıyla Arakeli hadalayır. Man sana gostararam adamın evinə girib hadalamayın axırı natar olur. Galma deyiram. Yera yat!

–Bəs bayaqdan deyirdin qardaşbalası, İbad bala... Nooldu?

–Uşaqsan, otur uşaq yerində. Asir axtarır, Monteni axtarır... San Montenin tay-tuşusan?

–Silahı aşağı sal. İstəsəydim, səni çoxdan öldürərdim. Elə bildim ermənilərin hamısı bir olmur. Az qalmışdı inanım.

–Otur yera. Danışma. Otur, yoxsa gullanin hamısını başına dolduraram. Sani Monte alına keçirsa, tika-tika doğruyar. Tikalarını da Qartallı qayanın qartallarına yedirir.

–Deməli, sənin də qulağına çatıb. Bəs deyirdin Montedi, Avodu, nə çaqqaldı, bilmirsən hardadı? – İbad onun üstünə yeridi.

Arakel onun ayaqlarını tuşlamışdı, geri çəkile-çəkile tətiiyi bir neçə dəfə sıxdı, avtomatın boş çaqqılısı onu pərt elədi. Nə baş verdiyini anlamağa çalışana qədər İbad avtomatın lüləsindən tutdu, bir az özünə çəkib qəfil geri təkdi, o, sancıdan qıvrıldı. Avtomatı əlindən buraxdı.

–Mani öldurma... Qoca kişiyam... başım xarabdı... Qalat elayaram alimə bir da avtomat alaram... İbad bala...

İbad bıçağını onun qulağının dibinə yapışdıranda Arakelin gözləri doldu. Tiyənin soyuqluğunu ölümün nəfəsi kimi canında hiss elədi. Çənəsi əsdi. Yalvarmaq istədi, İbad imkan vermədi.

–Bu dəfə sənə “Qaraqaşlı”ya görə dəymirəm. Tap, yanında saxla. Ya canın, ya tüfəng. – Bıçağı qəfil sıyırıb onun qulağının məməsini üzdü. Arakel ağrıdan bağırdı. İbad bıçağın yumru dəstəyini onun açıq ağzına soxdu, səsi batdı.

–Sözüm qulağında qalsın. – İbad bıçağı onun ağzından dartıb çıxaranda alt-üst protez dişləri yerindən çıxıb xeyli aralı diyirləndi.

İbad avtomatı yerdən götürdü, gedəndə ayağını qəsdən protez dişlərin üstünə qoyub xırçıldıtdı. Həyəət düşdü. Gəldiyi kimi, hasarın başına qalxıb qonşunun həyətinə düşdü. Qapını içəridən bağlamışdılar. Ev yiyəsi pəncərədən onu görüb bir-iki dəfə çağırırdı. İbad maşına oturub güzgüdən arxaya baxdı, sürücüsü qapını döyür, Arakeli çağırırdı. İbad maşını sürüb aralananda həyətin yiyəsi küçəyə çıxıb sağa-sola baxdı.

Küçəni fırlanıb dörd yoldakı ağaclığın arasında dayandı. Buradan kəndlərə gedib-gələn maşınlar, mərkəzə girib-çıxan görünürdü. Mülki maşınlar ara-sıra gözə dəyirdi. Hərbi maşınlar sürətlə şütüyüb gedirdilər. İbad bilirdi ki, Arakel bir az ağılını başına yığanda, qulağının qanını kəsib, arxasında gizləndiyi adam kimdirsə, onun yanına qaçacaq.

İbad Arakelin maşınıni görəndə dikəldi, mühərriki işə saldı. Arakelin maşınıni yol ayrıcında dayanmadan burulub üzü kəndlərə tərəf şütüdü. İbad ağaclığın arasından yola çıxdı, onu uzaqdan təqib elədi. Əsas yoldan ayrılıb Çartar kəndinə girəndə İbad əmin oldu ki, Arakel Amarast monastırına gedir. İndi əmin oldu ki, monastır Montenin hərbi bazasıdır.

Arakelin maşını Şuşakənddən çıxıb Cütçüyə girəndə İbad maşını yolun kənarına çəkib dayandı. Bu kənddən sonra Amarast monastırına az qalırdı. Ora meşənin, əkin sahələrinin içiylə getməyi düşündü. Uşaq vaxtı monastırı görmüşdü, onun enli qala divarları yadıındaydı. Ora indi, əyni-başı yaş, iki avtomatla hücum eləməyi ağılsızlıq hesab elədi. Düşündü ki, ələ keçsə, Montenin planından heç kimin xəbəri olmaz, kəndlər tələyə düşər.

İbad maşını döndərib bir ucu Muğanlıya gedən dolama-dolama dağ-dərə yoluna dönəndə Arakelin maşını monastırın alaqaşısından həyəətə girirdi. Onun qulağındakı iri pambıq topası, mavi köynəyinin yaxalığı qana bulaşmışdı.

Maşından düşən kimi bağıra-bağıra Tatosu çağırırdı. Onu görəndə əsgərlər maraqla baxır, nə olduğunu soruşur, cavab almasalar da, arxasınca gedirdilər.

Sürücü onu məcbur edirdi ki, qulağını həkimə göstərsin. Qolundan tutub həkimlərin yerləşdiyi hücrəyə tərəf dartırdı. Mxitar həyəətə çıxdı. Onu görəndə kimi yanladı, nə baş verdiyini soruşdu. Arakelin təlaşi hələ də keçməmişdi, istəyirdi, elə bu saat Monte əmr versin, Tatos da, Levon da monastırda əsgərlərin sayını artırsın. Arakelin həyəcanı Mxitar da keçdi. Dedilər Levon uşaqları Qacar yoluna aparıb, təpədə səngər qazdırır. Arakel əl çəkmirdi, deyirdi elə bu saat Tatos hardadırsa gəlsin, hamı hücumla hazır olmalıdır. Düşməni monastırın yerini öyrənib.

Tatosun qaçan əsgərlərin dalınca getdiyini öyrənəndə Arakelə elə gəldi ki, monastır boşdu, elə indi İbad təkbaşına gəlsə, hamını qırıb gedər. Sürücü Arakeli həkimin hücrəsinə gətirdi. Arakel sızıldayıb, İbadla evdə üz-üzə gəldiyini, özünü itirməyib, əlbəyaxa çıxdıqlarını, onu yerə yığıb boğduğunu dedi. Hamını inandırır ki, İbad qəfil bıçaq çıxarıb, onun boğazına soxmaq istəyirmiş, çəld tərpənib, bıçaq qulağını siyirib. Durub avtomatını götürəndə o qaçıb. Mxitar deyindi, mollaların əsil quldur olduğunu dedi. And içdi ki, azərbaycanlılar xalq deyil, hansısa qəbilənin tör-töküntüləridi, hansısa vəhşi tayfadan qalıblar. Monteyə haqq qazandırdı ki, o vəhşi tayfanın axırına çıxmaq lazımdı.

Haykanuş xəbəri eşidib qaça-qaça gəlmişdi. Özünü içəri atanda dili ağzından çıxırdı, Arakeli görəndə vaysındı. Arakel Haykanuşu görəndə yenə sızıldadı, hər şeyi başdan bir də Haykanuşa danışdı. Pencəyinin cibindən parçalanmış protezlərini çıxartdı, ona ovcundakıları göstərdi.

* * *

Arakel xəbəri eşidib dəyirmanla gələndə Montenin sarı tentli UAZ-ını gördü. Tatos onlardan qabaq özünü çatdırmışdı; qardaşı Surenin cəsədini stolun üstünə uzadıb, üzünü bağlamışdılar. Əsgərlər yanib qaxaca dönmüş meyitləri küllərin, dağıntının altından tapıb çölə daşıyırdılar. Monte əl-qolunu ölçə-ölçə ortalıqda gəzir, bağırır, kimlərsə söyürdü.

Arakel maşından düşüb ona yaxınlaşdı, dedi ki, dəyirmanı kimin yandırdığını bilərəm. Montenin sözü ağzında qaldı, Arakel elə bil bu anı gözləyirdi:

–İbad! – Arakel dedi. Mxitarla danışdığını bir də Monteyə dedi.

Sürücü ağ “Jiquli”ni təsvir edib, nömrəni deyəndə Tatos maşının Surenin olduğunu bildi.

Arakel indi Mövsüm kişini, oğlanlarını Monteyə ağızdolusu tanıdırdı... İbadın dəyirmanı niyə yandırdığını Monte anladı. UAZ-a yaxınlaşanda sürücüsü siqaretini atıb əmrə hazır dayandı, əmri alan kimi maşının qapısını açdı, yan oturacaqdan uzun antenalı ratsiyanı götürüb ona verdi. Mini radiostansiyanın burmaclarını çevirib dalğanı axtardı. Monte əlindəki cihazın kənarındakı qara düyməni sıxıb qarşı tərəfi kodla çağırırdı. Ətrafa yayılan fısıltıdan sonra cavab gəldi. Monte bütün postlara İbadın ölüsünü, dirisini, başını gətirənə pul mükafatı təklif edirdi. Əmr elədi ki, onun təklifini bütün səngərlərə yaysınlar. Fısıltı Montenin səsinə uddu, özüylə sümürüb uzaqlara apardı, o uzaqlarda Monte əmr verirdi. İbad adı bütün cihazlarda hallanır, dinləyən əsgərlər təklifi başqalarına ötürürdü. Mükafatı eşidən ən yorğun əsgər də adını ilk dəfə eşitdiyi İbad Hüseynovu tutmağın xəyalını qurur, Montenin verəcəyi dolları cibində hiss edirdi. Təklif gün boyu ağızdan-qulağa, cihazdan-cihaza yayıldı. Onların dalğasına girmiş Seryoja da səsi açmışdı, ermənilər bu dəfə qəsdən Azərbaycan dilində, sonra rus dilində elan verirdilər, təklif edirdilər ki, azərbaycanlılar İbadı gətirib mükafat alsınlar, bu ağır günlərdə kasıbçılıqdan canları qurtarsın. Maşının ətrafına yığışanlar təklifi eşidir, bəziləri özlərini saxlaya bilməyib söyürdülər.

–Gör İbad bunlara nə od qoyub! – Kəşfiyyatın əsgəri qürrələndi.

–Bu heç yaxşı olmadı. – Əbülfət başını buladı. Atasına baxdı. Mövsüm kişinin də üzü qayğılandı:

–Pul atanı oğula satdırar.

– VI –

Kazarma boyu qaçan əsgər gəlib komandirin otağının qapısına qulağını yapışdırdı. Kəmərinin altından sallanan kitelinin ətəyini dartıb qırışını açdı, papağını düzəltdi, nəfəsini ovcuna verib iylədi. Qapıya hərbi salam verib özünü yoxladı. Əmin olanda ki içəri girməyə hazırı, qatladığı işarət barmağıyla qapını ehtiyatla döydü, yenə qulağını qapıya yapışdırdı. Komandirin səsinə eşidib içəri girdi, fərqətdə hərbi salam verdi:

–Gəliblər, yoldaş komandir... Maşının dalınca.

–Nə maşın, ə? – Komandir Salmanov “Marlboro”nu sarı filtrinə qədər sümürüb boş qutusunun açıq qapağında əzdi. Burnundan çıxan tüstü qıydığı sol gözünün kirpiklərinə dolaşırdı.

–Xocavənd. Söyüdlü çaştı... Xüsusi təyinatlıların komandiri...

Əsgərin sözü bitməmiş, İbad içəri girdi.

–Maşını həyətdə görmədim. Düzəlib deyəsən.

Əsgər içəridə artıq olduğunu anlayanda sivişib aradan çıxdı.

Komandir Salmanov qarşısındakı cavan oğlanın cəsarətinə, ədasına baxanda içindəki cini oyandı. İbad onun üzünə tərs şillə kimi gəlmişdi. Bir anlıq ona həddini necə bildirməyi düşündü, istəyirdi bu cavan əsgər kimin qarşısında olduğunu anlasın. Stolunun çəkməcəsini dartıb açdı, növbədə dayanmış “Marlboro”nu əl havasına götürüb qutunun selofan örtüyünü çeçələ barmağının uzun dırnağıyla qaşayıb çırdı. Qapağını açdı. Qutunun arxasını çırtmaladı, dəstənin arasından bir siqaret əsgər kimi cərgədən qabağa çıxdı. O siqareti dişiylə tutub dartdı, qutunu hələ də ayaq üstə şax dayanmış İbadın qarşısına atdı. Siqaretini “Zipo” alışqanıyla yandırıb ona uzatdı.

–Çəkmirəm.

–Otur!

–Vaxt yoxdur.

–Dünya dağılır?

–Maşın yoxdur uşaqları çıxartmağa. Hamısı yerdə qalır.

–Keçən həftə hərbi nazirlik yaradıldı. Silah da var, texnika da. Gedin deyin başqa maşın göndərsinlər.

–Hələ o nazirliyi görməmişik. Bizdə hərə özünə aldığı silahnan döyüşür. Bir-ikisini də mən ermənilərdən gətirmişəm.

Birdən xatırladı:

–Hə, o İbad sənsən? Ermənilər sənə başına dollar qoyub? Neçə gündü ratsiyalarda çağırırlar.

–Maşınımız bir dənədi. – İbad o barədə danışmaq istəmədi. Hiss elədi ki, Salmanov sözü dolandırmağa çalışır.

–Hüseynov, elə şeyləri çox görmüşəm. – O, cavabsız qalmış sualının arxasında pərt görünən üzünü siqaretin tüstüsüylə pərdələdi. Səsini məcburən yumşaltdığı hiss olunurdu. – Əsgər ölməsə, torpaq vətən olmaz! Əsgər şəhid olmalıdır!

–Boş sözdü. Şəhidlik əsgərin ailəsinə verilən quru təsəllidi. Dediğiniz kimi, şəhidlik yaxşı olsaydı, varlılar kasıbın uşağına imkan verməzdilər. – İbad sözü sərt dediyinin fərqi vardı. – Yaxşı komandirin əsgəri öldürər, düşməni gülləsiylə öldürər. – Salmanovun üzünü indi heç nə gizlətmirdi. Anı olaraq düşündü ki, bu özündənrazı mayorla mübahisə etməyin vaxtı deyil. Çalışsa da, ona əsgərin döyüşdə borcunun ölmək, ya öldürmək olduğunu öyrədə bilməz. – Təmir olunub bizim maşın? Bu günə söz vermişdiz.

Salmanovun qaşları çatılmışdı. Üzünü boğub saxlayırdı. Hiss olunurdu ki, onun partlamağına nəse mane olur. Bəlkə də qarşısında öz əsgəri olsaydı, indi siqareti onun dilində, dodağında söndürmüşdü. İbad da bunu hiss edirdi. Ona zillənmiş baxışların altından çəkinmir, gözlərini qaçırtmırdı.

–Göndərmişik Gəncəyə. İki-üç gündən sonra qayıdacaq. – Salmanov ağzıucu söz atıb başını qarşısındakı kağızlarda qarışdırdı, guya hansısa vacib sənədi axtarırdı. – O da, minaya düşməsə. – Başını qaldırmadan dedi. Əliylə işarə elədi ki, çıxıb gəl.

–Xocavənddən Ağdaşa maşını təmirə göndərmişəm, Gəncəyə alverə yox. Qaytarın! – Stola yaxınlaşdı.

–Hüseynov, deyirəm ki, maşın əməliyyata gedib. – Salmanov saymazyanı arxaya yayxandı, – Get, əsgər, xəbər göndərərəm, gələrsən.

İbad:

–Mən uşaqlara söz vermişəm ki, bu gün maşını gətirəcəm. Verdiyim sözü tutmasam, əsgərlərim mənə güvənməz. Mənə güvənməsələr, döyüşməzlər. Onlar döyüşməsələr, erməni kəndlərin hamısını əlimizdən alar.

–Maşınların hamısı müdafiə nazirliyində. Hara istəyirəm, ora da göndərirəm. Get, yaralını belində daşı. Çıx otaqdan!

İbad otaqdan çıxanda, qapını arxasınca örtmədi.

Hərbi hissənin həyətinə İbadı gözləyən əsgərlərinin dördü də onun üzünə baxanda halını anladı. Bilirdilər ki, İbadın qara qaşları çatılanda ona sual vermək olmaz, daşdan səs çıxar, ondan yox. Sadəcə, gözləmək lazımdır.

Avtoparkın həyətinə işinə yarayacaq “URAL” gözüne dəymədi. Hərbi hissənin həyətinə çıxdılar. İbad başını alıb yolun kənarıyla gedirdi. Özü də bilmirdi bu susqunluğu neçə kilometr uzanacaq.

Yanından keçib gedən təcili yardım maşını onu bir əl kimi dartıb fikir bataqlığından çıxartdı.

Hər şey hamı üçün də bir anda baş verdi, gözlənilməz oldu.

İbad əmr elədi:

–Qaç, əsgər!

Əsgərlər ona çatmağa çalışırdılar. İbad gözünü təcili yardım maşınından çəkmirdi. Planı əsgərlərinə elə qaçaraq dedi.

–Bu maşını tuturuq.

Onun planı bu dəfə əvvəlkilərə nisbətən çox sadə görünürdü. Hamı fikirləşirdi ki, əsas maşına çatmaqdır. O, qarşıda, bir neçə dəqiqəlik də olsa ya ləngiyəcək, ya da dayanacaqdı. Köçkünlərin yüklü maşınları yolun sağında da, solunda da dayanıb yolu daraltmışdı, camaat hər tərəfə səpələnmişdi.

Köçkünlərin düşərgəsinə çatmamış, təcili yardım maşınının arxa qırmızı işıqları yandı. Kiçik dəstə özünü maşına çatdırdı.

İbad sürücünün qapısını qəfil açanda yaşlı kişi diksindi.

–Düş. – İbad əmr elədi. Şalvarının belinə əl atanda kişi işini bildi. Dərhal maşından düşdü.

–Çətin maşınıdı, a bala. Salmanovundu. Sən kimsən? Hara qaçırdırsan? Yan qapılardan əsgərlər girib oturmuşdular.

İbad:

–Elə Salmanovun olduğuna görə aparıram. Yaralımız var. – Sükan arxasına keçdi. Əlini signaldan çəkmədən qarşısındakıları yoldan qovdu.

Təcili yardım maşını Ağcabədi yolunu tutdu. Bəlkə də bu maşın ömründə belə sürət görməmişdi, bu yolları belə başıalovlu getməmişdi. Təkərləri çala-çuxurların üstündən tullanırdı, əsgərləri oturacaqlardan yapışmışdılar ki, qalxıb-düşəndə başları tavana çırpılmasın. Fərsət tapanda qarşılarındakı yeşikləri açıb eşələdilər.

–İbad, hamısı spirtli. Samaqon. Başı xamırlı. – Əsgər arxadan dedi.

Duruxdu İbad, maşının hərbi hissədə nə işə yaradığını, Salmanovun hansı əməliyyatına getdiyini indi anladı. Bu təcili yardımı hərbi hissənin həyatında gözü almışdı, onun arxası kazarmanın yeməxanasına tərəf dayanmışdı, qapılarının ikisini də açmışdılar.

Maşını yoldan çıxarıb ağacların arasına saldı. Düşdü, arxa qapıları açdı:

–Hamısını yerə boşaldın!

–İbad, ruslara verək. Silah alırıq. – Əsgər İbadla göz-gözə gələndə, dediyi sözə peşman oldu, yeşiklərdən birini cəld götürdü. Yerə atıb şüşələri bir-birinə çırpdı.

İbad yan oturacaqda əyləşəndə alnıçapıq əsgər sükan arxasına keçdi. Hamı dərhal başa düşdü ki, yenə onun gizlin bir planı var. Bilirdilər ki, bu mallara görə onların dalınca gələcəklər.

–Sür!

–Ön cəbhədə döyüş gedir, arxa cəbhədə alver. – Əsgər təəssüflə dedi. – Kimnən döyüşək? Dost kimdi, düşmən kimdi? Bilmirik cəbhə önümüzdədi, yoxsa arxamızda...

Maşın asfalta qayıdanda sürətini yığdı. İbad maşının sağ güzgüsünü özünə münasib əyib arxaya baxdı.

–Bas qaza! – Rayonun ərazisindən çıxanda İbad sözü elə tərzdə dedi ki, hamı arxaya çevrildi.

UAZ gözələrini bərəltmişdi, işıqlarını qırpa-qırpa işarə verirdi. Qarşısına keçən maşınları sağa-sola qovub özünü təcili yardıma çatdırmağa çalışırdı.

–Salmanovdu!

Əsgər təcili yardımın sirenini, başındakı işıqları qoşdu. İndi səs-küydən onun qarşısına mal-qara da çıxmırdı.

Qabaqdakı postda bir dəstə milis gözləyirdi. "Kalaşnikov"una güvənən iki orta yaşlı kişi özündə cəsarət tapıb yolun ortasına çıxmışdı.

–O neynəmək istəyir? – Arxadan boylanən əsgər həyəcanlıydı.

–Dayanma! – İbad güzgüdən gözünü çəkmirdi.

–Vurum? – Sükandan bərk-bəkr tutmuş əsgər soruşdu.

–Vur!

Postda sinəsini qabağa vermiş milis avtomatını maşına tərəf tuşladı. O biri əlindəki zolaqlı taxtayla hədələyərək dayanmağı tələb edirdi.

Posta təxminən otuz metr qalmış silahlı milis özünü yolun kənarına atdı.

Milislər maşınlarına doluşub, uğultuyla keçən UAZ-ın dalınca götürüşdülər. Tozanaq yolun kənarındakı çinar ağaclarının başına qədər qalxdı.

Komandirin UAZ-ı daha cəsarətliyidi. Qabaq pəncərədən burnunu çıxarmış "Makar", sahibinə güvənən qorxaq it kimi, hərdən bir-iki ağız hürüb, içəri çəkilirdi.

Təcili yardım maşını hər rayonun postunda bir-iki maşını qızıqdırıb arxasınca sürüyürdü. Zərdab postunda daha tədbirli tərpənmişdilər. Bir hərbi rəngə boyanmış ZİL maşını onların qarşısıyla gedirdi, hərdən də əyləci sərt basırdı ki, təcili yardım özünü ona çırpmaqdan qorxub sürətini azaltsın.

–Qabaqda Taxta körpünün postu var... – Əsgər İbada xatırlatdı.

–Bu ZİL daha yaxşıdı. – İbad maşına müştəri gözüylə baxırdı. – Üstü örtülür, yeri də çoxdu.

Təcili yardım nə qədər sağa, sola manevr eləsə də, fürsət tapıb qabağa keçə bilmirdi.

Taxtakörpü postuna iki kilometr qalırdı. ZİL onları körpüyə dartıb aparırdı. Dar körpü qarşılarında bağlanmış darvazaydı, ordan nə sağa yol dönürdü, nə sola.

–İbad, gərək yeşiklər qalaydı. İndi milislərə təhvil verərdik. Salmanov cəzasını çəkərdi.

–O, milislərə spirt apardığımızı deyib. Bu qədər adam dalımızca maşına görə gəlmir. İstəyir ki, öz maliyyə bizi ilişdirdi.

İbad arxaya çevrildi. Ona ən yaxın oturmuş əsgərə dedi:

–Bu ZİL-i çəstə apararsan! – Əsgər gözünü döyəndə İbad anladı ki, onu ətraflı başa salmalıdır.

Körpünün o biri başında maşınlar, milis əməkdaşları boy-boya vemişdilər.

–Bizi körpünün ortasına qədər buraxacaqlar... – İbad ağızını açan kimi əsgərlər aralarındakı müzakirəni dərhal kəsildilər. Onun qurduğu plana diqqət kəsildilər.

Maşınlar arxadan gəlib haqlamışdı. ZİL körpünün ortasında köndələn dayandı. Təcili yardım çatanda onun kimi yolun ortasında buruldu, yan qapısı ZİL-in qapısına yaxın düşdü.

Əsgərlərdən dördü maşından yerə ayağını qoyan kimi geriye qaçdılar. Maşınların üstünə dırmaşib arxasından düşərək dolu qarınlı milislərin əlindən sivişib çıxdılar. Bir dəstə adamı dallarınca geri qaytardılar. İbad ZİL-in altından yumalanıb keçdi, körpünün başındakı postun üstünə yüyürdü. Elə ziqzaq qaçırdı ki, ətəyi ələ keçmirdi. Havaya güllə atırdılar.

Qarşısındakı milislərdən biri avtomatı ayağa verdi. Qabağa tuşlamışdı. İbad ona çatan kimi yerindən sıçradı, ona tuşlanan avtomatın lüləsinə ayağının altıyla zərbə vurdu. Avtomat geri təkdi, milis arxaya yumalandı. İbadın ayağı yerə dəyəndə yumruğu birinin, dirsəyi o birinin çənəsini oynatdı. İndi dərk elədilər ki, bu cavan oğlan onları göz açmağa qoymur. İbadın bağırması da onları çaşıdırırdı, səsiylə də həmlə etmişdi. Çalışdı onu dairəyə alsınlar.

Hərdən ona deyən zərbələr, avtomat qundağının sərtliyi vecinə də deyildi. Təpik zərbələri o qədər cəld idi ki, qarşısındakı adam onu hardan, nə vaxt vuracağını görmürdü. Yərə yığılan durmaq istəmirdi.

İbad arının yuvasına çomaq soxub, məqam tapan kimi üzü Ağcabədi yoluna tərəf qaçdı. Ağzının-burnunun qanı bir-birinə qarışmış milislər onu qovaladı.

Salmanov UAZ-dan düşən kimi milis zabitlərini yanına çağırdı. Təcili yardımın arxa qapılarını açmışdılar, örtüklərin hərəsi bir tərəfdəydi. Salmanovun dediyi yeşiklər heç kimin gözüne dəymədi. Salmanov pərtliyi içinə atdı, ağzı köpüklənə-köpüklənə söydü. Adama elə gəlirdi, bu saat qan beyninə vuracaq, gicgahında, boğazında şişən damarlardeşiləcək.

–Hani, komandir, bəs deyirdin əsgərlər maşında erməni spirti qaçırdır? – Milis mayoru maşına göz gəzdirib soruşdu.

–Qaçırdıb. Gizlədib hardasa. – Bir anlıq düşünüb dedi. – Yolda! – Salmanov bağırdı.

“Hardasa təqibdən əvvəl gizlədib. Milisdən əvvəl əsgərləri töküb tapmaq lazımdı”. – O, düşündü.

–Mən tələb edirəm, o cinayətkar tutulan kimi mənə xəbər verilsin. Mən ona başa salacam, bu ağır gündə texnikanı qaçıрмаq nə deməkdi. Onun tayları döyüşür, bu spirt qaçırdıb ruslara satır. – Salmanov UAZ-a oturdu.

–Hara gedirsən, komandir, izahat yazmalısən. Maşın sənindirsə, o, necə spirt qaçırdıb sata bilər?

–Bir oğrunu əlli nəfər əlindən qaçırdır, mənə deyirsən izahat yaz. Getsin sən uşaqların hələ onu tutub gətirsinlər. Mən gəlib izahat yazaram. Maşını qaçırdıb, hardansa spirt yükləyib.

–Hani bəs?

–Axtarsan, taparsan.

UAZ özünə birtəhər yer tapıb geri qayıtdı.

Milislər tutub qolunu qanırdıqları əsgərin qarnına, mədəsinə vura-vura gətirdi. Salmanovun maşını onun qarşısında dayandı. O, maşından düşən kimi başı sarıqlı əsgərin boğazından yapışib sıxdı. Ağzını o qədər yaxına dirəmişdi ki, əsgər istəsə diş atıb Salmanovun burnunu qopara bilərdi.

–Yükü harda gizlətmisiz?

–Nə yük?

–Nə aparırdız maşında?

–Biz sançasta gedirdik. Yaralıyam. – O, qəsdən ucadan dedi ki, arxada dayanan milis mayoru eşitsin.

–Nə sançast ə, köpəyoğlu. Məni dolamısan? Harda gizlətdiz? – Solaxay yumruğu əsgərin mədəsinin başına girdi. Əsgər ağrıdan elə gücənmişdi ki, üzünün qıpqırmızı dərisi az qalırdı dolmuş şar kimi partlasın.

–Onu maşına gətir. – Milis mayoru bağırdı.

–Nəfəsinizi qaraldacam. – Salmanov sözünü deyib onun boğazını məcburən buraxdı. UAZ-a oturub getdi.

Maşında gizlənmiş əsgər ilan kimi sivişib aşağı düşmüşdü. Yumalanıb girmişdi maşının altına. İndi də məqamı çatan kimi ZİL-ə qalxıb sükanın arxasında oturdu.

Kimə postdan qışqırırdı:

–Yolu açın! Çək o zibili qırağa! – ZİL-i deyirdi.

Əsgər arın-arxayın üzünü yola tutub körpünü keçdi. Yerdə zarıyan, qalxıb oturan milislərin başı özlərinə qarışmışdı. ZİL-in sürücüsü arxadan qaça-qaça bağıranda maşın körpünün o başına keçdi. Maşını bir dəfə asfaltdan çıxartdı, – yolun, daşın, çınqılın tozunağını qaldırdı, arxa görünmədi.

İbadın əsgərlərindən ikisini Zərdab yolunda tutmuşdular. Qollarını bağlayıb, düşməni kimi təpiklədilər. Sürüyüb maşına gətirdilər.

Qarşıda avtoparkın hündür beton hasarı sinəsini qabağa vermişdi, ona qədər gələn yollar burda bitirdi. Nisbətən cavan milislər arxayınlaşdılar ki, indi bu dələduz idmançı oğlanın qaçmağa yeri yoxdur. Elə bu daldalıqda küncə sıxışdırıb qusana qədər döyəcəklər.

İbad bir neçə saniyəlik ayaq saxladı, başını çevirib arxaya baxdı; beş-altı nəfər yaxınlaşırdı. Elə bil yerdən güc alıb ayaqlarına yığıldı, birdən yerindən sıçradı. Beton divarı çiyinlə vurub aşırıdacaq kimi qaçır, bağırırdı. Hamının gözlədiyi kimi hasara çırpılmadı, pişik cəldliyi ilə ayağını sağda, solda dəlmə-deşiklərə qoyub, hasarın üstünə sıçradı, dartınıb yuxarı qalxdı, həyəətə tullandı. Toz basmış quru böyürtkən kolluğunun ortasına düşdü. Qupquru tikanlar onu çıрмаq-çıрмаq diddi. Bir müddət tərپənmədi. Hasarın o üzündən gələn səsləri eşidirdi.

–Boo, bura nətəhər çıxdı ə, o?

–Dırmaş hasara! Tez! Qoymayın qaçsın.

–Rəis, ora çıxmaq olar?

–Qalx! Köpəy oğlu! – O, bağırdı. – O da sən kimi adamdı də.

Milislər hasar betonla güləşirdi, cırmaqlaşırdı, hər dəfə də ayaqları sürüşürdü. Özlərini qaldıraraq hasarın başına qoya bilmirdilər. İkisi birləşib birini qaldırırdı. Qaçıb yorulmuşdular, nəfəsləri kəsilirdi. Əllərini beton piltənin başına birtəhər çatdırsalar da, özlərini yuxarı darta bilmirdilər, qolları titrəyirdi. Leytenant söyə-söyə hədələyirdi ki, hasara dırmaşmasalar, gəbərəcəkdir. Kəmərinə taxdığı “Makar”ı qeyri-şüari çıxartmışdı, onların başının üstünə üç-dörd güllə buraxdı. Tanımadığı bir əsgərin onların içinə cin kimi girib, hamını bir-birinə vurmağı, sonra da bu boyda hasarın üstündən quş kimi uçub getməsi arına gəlmişdi.

–Dırmaş! Qalx! – O, bu dəfə “Makar”ın burnunu bir az da endirdi.

İbad yumruqlarını sıxdı. Qollarını üzündə çarpazlaşdırıb tikanları ürkütmədən yavaş-yavaş qalxdı. Onun paltarına, dərisinə soxulmuş tikanların amsız burunları qırılırdı...

Əsgərlərdən ikisi hasarın üstünə ölüm-zülmə qalxanda o, çoxdan getmişdi. Heç kim kolluğa tullanmaq istəmirdi.

Leytenant söyə-söyə Taxtakörpüyə tək qayıdırdı. Bu darboğaz postda bir əsgərin əlində aciz qaldıqlarını hamı bir-birinin üzünə baxıb çiyinini çəkərək etiraf edirdi.

Milis mayoru ondan tələb elədi ki, hamını yığıb bölməyə gəlsinlər, izahat yazılmalıdır. Döyüldüklərinə görə ifadə versinlər. Leytenant ağzı-burnu partlamış milislərə iyrenirmiş kimi baxdı.

* * *

İbad milis idarəsinə gələndə şikayət edib, izahat yazanlar getmişdilər. Onu rəisin otağına növbətçi milis gətirmişdi. İçəri girəndə rəis onu altdan-yuxarı maraqla süzdü, hələ də üstü-başı toz-torpaq içindəydi, əllərinin üstündə tikanların izi qalmışdı.

Növbətçi milis otaqdan çıxanda İbad özünü tanıtdı.

–Əsgərlərimi bura gətiriblər.

Rəis arxaya yayxanıb gülümsədi:

–Deməli, İbad Hüseynov sən sən... – O, qarşısındakı cavan əsgəri bir də süzdü. Ayağa durub stolunun arxasından çıxdı. – O qədər postlardan, milisin əlindən qaçan... Hələ çoxunu döyməsən də.

–Bəli.

–Bu qədər adam səni tuta bilməyib, sən özün öz ayağınla gəlmişən...

–Mən istəməsəm, heç kim məni tuta bilməz. Əsgərlərimə görə gəlmişəm. Gəlmişəm deyəm ki, mən bir neçə günlük çasta qayıtmalıyam. Əməliyyata getməliyəm. Qayıdanda gəlib, cəzam varsa, çəkərəm. Amma əsgərlərimi içəridə incitməsinlər.

Rəisin üzündəki təbəssüm böyüyüb gülüşə çevrildi. Yaxınlaşıb əlini onun çiyninə vurdu:

–Bu qədər özündən razısan, hə? Səndən xoşum gəldi. Mənə bax, bu adamları necə döydün? Əllərindən necə çıxdın? Deyir, hələ beton piltənin başına tullanmısan...

–Məcbur idim.

–Gəl bura, gəl otur.

–Üstüm tozdu.

–Otur, otur. – Stulu çəkib ona yer göstərdi. Özü də keçib qarşısında əyləşdi. – Salmanovla nə əlaqən?

–Maşını təmir eləməliyidilər. Bu gün götürməliydik. Çastın cəmi bir maşını var. Onu da Qasım Bayramov verib. O olmasa əsgərləri səngərə aparıb-gətirə bilmirik. Yaralını, öləni çıxartmaq olmur. Salmanov bizim maşını Gəncəyə alverə göndərüb. Mən də onun malını aparan təcili yardım maşınına qaçırdım.

–Malını? Nə malı? Təcili yardım maşınında yaralı olar, ölü olar. Mal nədi?

–İcazə verin bu cavabı özümə saxlayım. Salmanov istəsə, sizə deyərəm.

Rəis İbadın fikrini dərhal başa düşdü, məmnun halda başıyla razılığını bildirdi.

–Nə oldu, təcili yardım maşını apardın?

–Yox, qarşımızı kəsməyə ZİL göndərmişdilər. Gördüm, xoşum gəldi. Əsgərim onu çasta apardı.

Rəis məəttəl baxdı:

–Deyirsən, ZİL-i o qədər adamın içindən apardılar?

–Məcbur olmasam, aparmazdım.

–Bax, bu pis oldu. – O, sözü vurğuladı – Şikayət gəlsə, demək, sənin işin müşküldür.

–Burayla ora bir deyil axı. Orda camaatı ölümün qabağına aparan inamdı, ümiddi. Döyüşə girən uşağın yarısından çoxu sağ qayıtmır. Sağ qayıdan da yanında öləni, yaralını görür, səhəri gün qaçıb gedir. Yenə kəndlərin camaatı qalır, döyüşür. Başqa kömək yoxdu. Bu da bizim maşını Gəncəyə alverə göndərir. Xəstəni, yaralını qoyub, təcili yardım maşını Salmanova yük daşıyır... Biz orda döyüşürük, bunlar burda kiminsə ətəyindən tutub pul qazanır.

–Sən Salmanov haqqında nə bilirsənsə, yaz. Nə yük olub maşında? Mən onun işinə baxdırım.

–Şikayət, ərizə mənim işim deyil, rəis. Mən bura gəlmişəm deyəm ki, gələcəm.

–Sən hardan bilirsən ki, mən səni buraxıram? – Üzü birdən-birə ciddiləşdi.

–Çünki mən söz verirəm. Sabah əməliyyata getməliyəm. Çox vacibdir. Qayıdım, bu şikayətlərin cəzası nədir, çəkərəm.

Otağın qapısı döyüldü, ardınca milis içəri girdi.

–Rəis, xəbərləri eşitdiz? Radio açıq deyil? – Tələşini gizlədə bilməmişdi.

İkisi də ona baxdı:

–Nolub?

–Vertalyot qəzaya düşüb. İndi dedilər. Hamısı ölüb. Danışığa gedənlər. Qarakənddə olub. Deyirlər, dumanlı hava olub, vertalyot dağa çıpılıb.

Rəis qolları yanına düşmüş halda arxaya yayxandı. Matı-qutu qurumuşdu. Eləcə baxır, eşitdiyini ağına sığışdırmağa çalışırdı.

– İran radiosu xəbəri dünən verib. Yerevan radiosu da. Bakı bu gün eşidib.

– Qarakənddə? – İbadın indi yadına düşdü. – Yalan deyirlər. Mən həməən vertalyotu gördüm. Mİ-8 Qarakəndə gedəndə mən əməliyyatdan qayıdırdım. Həməən vaxt gecə yağış yağmışdı, dağlarda nə duman varıydı, nə də çiskin. Onu vurublar.

Rəisin ağına batmadı:

– Ona ermənilərin cəsarəti çatmaz. – dedi. – Yox... Bu qədər ağ eləyə bilməzlər.

–Onu vurublar. – İbad əminliklə dedi. – Mİ-8 heç vaxt dağa çırpıla bilməzdi. Sizə deyirəm ki, mən onu gördüm, Ağdamnan qalxmışdı, gəlib üstümüzdən keçdi. Açıq havaydı...

–Ta denən, bu hökumətin beli qırıldı də. – Rəsin oturmağa hövsələsi çatmadı, otaqda gərgin-gərgin gəzişdi. Radionu açdı. Xəbərlər qurtarmışdı. Burmacı fırladıb, dalğaları qarışdırdı, xışıldada-xışıldada səs axtardı. Xanəndənin uzun-uzadı zənguləsi otağa yayılanda əsəbiləşib söydü, radionun ağzının üstündən vururmuş kimi, düyməni basıb söndürdü. – Belə şərəfsizlik olar? A kişi, orda bilirsən kimlər varıydı? Dağ boyda kişilər...Dağdan da ağır kişilər. Dövlət katibi, baş prokuror, daxili işlər naziri...sayseçmə adamlar...Bunlara bax, bunlar hələ musiqi verir.

Rəis hələ də balaca otaqda özünə yer tapa bilmirdi, indi İbadın fikriylə razılaşırdı. Başıyla təsdiqlədi:

–Sən hələlik get. – dedi. – Görünür, ara yenə qarışacaq. – Təəssüflə kağızları göstərdi. – Hamısı ərizə yazıb. Bunlara baxmağa məcburam. Mənimkilər geri götürəcək. Salmanovu, o birilər deyə bilmərəm. Görüm bu işi necə yoluna qoyuram. Bu hadisə də məni lap diltor elədi.

İbad ayağa durdu, istədi əl versin, əlinin üstünə baxıb, geri çəkdi.

Bayaqdan bəri gözünü rəisdən çəkməyən milis əmr alacağını hiss edən kimi duruşunu şaxladı.

–Get komandirin iki uşağın çıxart.

Rəis İbadla bərabər otaqdan çıxdı, onun qoluna girmişdi, aşağı düşdülər. Hadisəni hələ də ağına sığışdırma bilmirdi. Fikirlərini İbadla bölüşdü. Açıq havada vertolyotun dağa çırpıldığına inanmadığı kimi, ermənilərin cəsarətinə də, bunun bir xəyanət olduğuna da inanmaq istəmirdi.

Növbətçi milis iki əsgəri çölə qədər ötürdü.

Rəis əlini havada yelləyib sürücüsünü çağırırdı.

–Bunları çaştə apar, Xocavəndə. – İbada əlini uzatdı. – İki nəfəri saxlamağa məcburam.

–Başa düşürəm.

–Düz deyirsən, düşməən şərəfsizdir. Hardadı o mərd düşməən ki, çıxsa, mərd-mərdana vuruşasan.

İbad onunla əl tutuşdu. Başıyla əsgərlərinə işarə elədi, maşına əyləşsintlər. Onlar həyətdən çıxanda Salmanovun UAZ-ı gəlib pilləkənlərin qarşısında dayandı.

–Tutmusan o maşın oğrusun? – Salmanov özündən razı ədasıyla ona yaxınlaşdı.

Rəis onun yerişinə, ərkyana hökmünə baxıb deməyə söz tapmadı.

–Yox.

–Niyə? Çətin məsələdi? Çasta iki milis göndər, gedib qapazlayıb gəlsinlər də. Bəs əsgərlərin ikisin tutmuşdular mən orda olanda...

–Onlar içəridədi. Mənə bax, Salmanov, sənə nə malın olub o maşında?

Salmanov gözünü reisin üzündən çəkmədən qəfil şillə kimi dəymiş sualın altında özünə yol axtardı.

–Təcili yardım maşınında nə olar? Qospitala iynə-dərman gedirdi. Dövlətin malına ziyan vurublar. O başıpozuq gədənin yeri türmədi. Cəzasını da çəksin.

–Yaxşı. Yəqin səndə malın siyahısı var. Araşdırıb baxarıq nə maldı, kimə nə qədər ziyan dəyib.

Salmanov bir anlıq duruxdu, ona baxıb başını yırğalayan reisin dilinin altında nə gizlətdiyini gözlərində axtardı. İstədi bir az da hökmünü göstərsin, reisin imkan vermədi:

–Burda sorğu-sual işinə mən baxıram. – Ayağının ucuyla ikisinin arasına xətt çəkdi. – Oğru dediyin o komandır sənə yanına niyə gəlmişdi? Aranızda nə məsələ olub? Bütün xırdalığı izahatında yazarsan. Keç içəri. Biz də görək ortaya nə çıxır. Uşaqlar burdadı, sənə kağız, qələm verərlər. – Reisin dönüb binaya girdi.

Salmanovun sözü dodağından asıla qaldı, hiss elədi ki, içində zəncirlənmiş vəhşi varlıq bədənindən ruh kimi çıxıb reisi arxadan tutmaq, qanır boyunu qırmaq, xirtdəyini çeynəmək istəyir. Bütün acığını ağzına doldurub yerə tüpürdü, pilləkənin başından həyəətə endi. Ərizədə nə yazacağını düşündü. “Yox, bunun gerek başına torba keçirib, basasan maşına, aparıb bir qəbiristanlıqda çırpasan, sonra da leşin verəsən Vartana, Aşota, deyəsən, di get, al gətir pulumu, ala, bu da sənə İbadın başı... Beləsini gerek döyüşdə vurub öldürəsən. Yox... Mən səni sağ qoymaram. Sən qanmalısən Salmanov kimdi, onun qabağından qaçmaq olar, ya olmaz”.

–Bəs ərizə? İzahat? – Sürücü zabıt Salmanova yaxınlaşdı.

–Xasay yazıb. Yazıb ki, üstümə silah dirədi, dartıb maşından düşürtdü. Bu qədər milis şahiddi. Onsuz da tutulacaq. Qaçma bilməz, amma sən də get yaz.

–Mən axı orda olmamışam.

–Nə fərqi var? Sən olmamısan, postda bizim əsgərimiz olub. Biri də sən, səni də vurub.

–Deyirsən yeni quyruğu ələ keçər?

–O uşaq onsuz da mənim əlimdədi. – Maşına tərəf birlikdə addımladılar.

– Bilirsən, yapışdığını ölsəm buraxmaram, qopartmalıyam. Bizdən iki uşaq göndərsən. Könüllüdü guya. Qoy, gedib onun dəstəsinə girsinlər. Hər hoqqasından xəbərimiz olsun. Tapşırıq verəcəm.

Zabıt ondan ayrılıb iti addımlarla binaya tərəf gedəndə Salmanov kitelinin döş cibindən qırmızı qutulu “Marlboro” çıxarıb damağına qoydu. Alışqanın qapağını baş barmağıyla açıb, yandırdı. Maşında əyləşdi. Qolunu pəncərədən çölə çıxarıb İbadı düşündü.

İbada elə gəlirdi çiyinin üstündə yaş qum çuvalı var, boynu o çuvalı güclə saxlayırdı. Göz yuvasında bəbəklerini qızışmış kürə kimi hiss edirdi. Maşın yırğaladıqca gözünün qapağı yumulur, bədənəndən ruhu pərvazlanırdı. Özünü hardasa qərribə bir yerdə görürdü. Hər tərəfdən itlər üstünə cumurdu. İtlərin ağzı adam ağzıydı. Bəzilərinin dişləri qırılmışdı, bəzilərinin çürümüşdü. İbad ortalıqda qalmışdı, bilmirdi üstünə hansı gələcək, hansından qorunsun. Aralıda, hündür divarın arxasından qadın çıxırırları gəlirdi. İbad o hasara tərəf getmək istəyirdi, itlər qoymurdu. Birdən hiss elədi ki, şalvarının balağından

yapışmış it onu da özüylə torpağın altına çəkir. İtlər əriyirmiş kimi, torpağa qarışdıqca, onun ayağı da getdikcə itirdi. Nə qədər dartsa da ayaqlarını itlərin ağzından ala bilmirdi.

İbad diksinib oyandı. Maşında olduğunu anlayanda ürəyi sakitləşdi. Qeyri-ixtiyari ayaqlarına baxdı. Sonra yuxusunu xatırladı. Hündür hasarı gözünün qarşısına gətirməyə çalışdı. O divarları heç vaxt görmədiyinə əmin idi. Qadınların erməni kişilərinin əlində olduğunu düşünəndə xəcalət çəkirdi. İstəyirdi həmin vaxt heç kim onu görməsin. Qeyri-ixtiyari beynində fikir dolaşdı: "Axı nə vaxta qədər biqeyrət olmalıyıq? Biz namussuz, şərəfsiz xalq deyilik axı. Niyə bizim qadınlar onların əlində əsir olsun? İstədikləri kimi oynasınlar. Barışıq-zad da olmayacaq. Ola da bilməz. Bunları bu dəfə bağışlamaq olmaz".

Milis maşını Söyüdlü postunun girişində dayananda saat səhərə işləyirdi. ZİL çastın ortasında durmuşdu. Yumuşdular, məntəqənin qarşısındakı işığın altında dəmirin tünd yaşıl rəngi, taxta kuzovu, üstünün komfulyajlı tenti maşının nə dəqər təzə olduğunu düşməni gözünə soxurdu. İbad maşının qapısını açıb kabinə baxdı.

–Bizdə rəssam oğlan varıydı ha...Adı yadımdan çıxdı. Onu çağır.

Əmri alan əsgər kazarmaya qaçdı.

–Bizim uşaqlara da gəlsinlər.

–Komandir, kəşfiyyatın uşaqları arxadadı. Məşq edirlər. – Həyətdəki əsgər İbadın sözünü eşidib hamıdan əvvəl dilləndi. – Bu gün azı əlli adam gəlib. Könüllü. Hamısı da deyir İbada görə gəlmişik. Onun dəstəsində olmaq istəyirik. Eyvaz komandir də uşaqları böldü, İlyas komandirin də, Əbülfət komandirin də dəstəsinə göndərdi. Bu dəfə lap çoxuq.

Ağacın altında durub əmr verən Sabir hənirtiyə çevrilib baxanda İbadı yanında gördü, üzünün ifadəsi dəyişdi.

–Nə vaxt gəldin? – İbad soruşdu.

–Günorta.

–Ailəni eşitdim. Əbülfət danışdı. Uşağı tapdın?

–Tapdım qızı... – Sabirin gözləri doldu. – Onu da verdim... – Sabir adı utana-utana çekdi. – Şuraya.

–Bəs anası?

Sabir başını buladı.

–Ağcabədidə sahə müvəkkiliylə görüşdüm. Deyir, onları mən idarəyə gətirdim. Deyir, dedim kəndə qaytarım, evinə, ərinin yanına, Maya deyib yox. Uşağımı qonşular Bakıya aparıb, körpədi. Gedib onu almalıyam onlardan. Mən də otuzdurdum Bakıya gedən avtobusa, göndərdim. Azər deyir Bakıya gəldik. Binanın girişindən məni ötürdü yuxarı. İkinci mərtəbədə olur Şura xalası. Deyir, məni evə ötürdü, özü girmədi, dedi gedim bacını götürüm gəlim. Getdi, gəlmədi. Gedib qonşularımı da tapdım. Dedilər, Maya bura gəlməyib. Onu axırıncı dəfə milis aparanda görüblər.

–Darıxma, uşaq deyil ha. Ağılı başında adamdı.

–Onun ağılı başındadı, amma fikirləşməkdən mənim başımda ağıl-zad qalmayıb. Qorxduğum bir şey var... – Sabir sözünün ardını gətirə bilmədi. Başını yana çevirib əsgərlərə baxsa da, gözləri qaranlığın içində Mayranuşu axtardı.

–Gərək qalıb yoldaşını axtaraydın.

–Necə? Milisə gedib nə deyəydim? Arvadım itib, adı Mayranuşdur. Deməzlər ki, ə, köpəy oğlu, o boyda torpağın əldən gedir, bu boyda millət, camaat küçələrdə qalıb, şəhid basdırmağa yer tapmırıq, xalxın balasını diri-

diri soyub işgəncə verirlər, qız-gəlin əsirlikdədi, sən gəlib erməni arvadını axtarırsan?

–Təki salamatlıq olsun. Gələr. Bu gecə uşaqları götürüb əməliyyata gedəcəm...

–Uşaqları? Bəs mən?

–Sən Bakıya qayıt, uşaqlar anasız, atasız qalmasın.

–Mən əməliyyata getməsəm, buralarda qalsam, fikirdən ölərəm. Heç olmasa bir-iki erməni öldürüm, ürəyim soyusun.

–Yaxşı. Elçinə, Müşfiqə, Sahibə də denən. Sənə bir xəritə göstərəcəm. Gəlersən, içəridə danışarıq. – İbad dönüb getmək istəyəndə yeni gələnlərə baxdı. – Bunları da tapşır Aydına, biz gələne qədər məşq keçsin. Gələndə görərik neçə nəfər qalıb.

–İbad, rəssam oğlan maşının yanındadı. – Əsgər yaxınlaşıb dedi.

İbad maşının yanına çatanda rəssam yerə çöməlib siqaret çəkirdi. Onu görən kimi, durub siqareti atdı.

–Birincisi, mənim dəstəmdə əsgər siqaret çəkmir. Ya siqaret, ya kəşfiyyat dəstəsi. – Maşının qapısına yaxınlaşıb dəmirin ortasını şillələdi, – bura ayparanın içində boz qurd şəkli çəkə bilərsən?

Rəssam sevincək qapını sıgalladı:

–Elə gözəl çəkərəm. Yekə, bax, bu boyda... İki qapıya da. Aypara, içindən başı çıxan boz qurd göyə baxıb ulayır... – Rəssam xəyali görüntünün qapıda rəsmini təsəvvür edib, həvəslə göstərirdi.

–İki saat vaxtın var. – İbad sözünü deyib məntəqəyə getdi.

Eyvazın otağının qapısı aralıydı. İçəridən dəhlizə səsqarışıq ensiz işıq zolağı düşürdü. İbad otağa girdi. Qardaşları bir stolun başına yığılmışdı. Onu görəndə bir anlıq susdular. İbad gəlib oturana qədər heç kim danışmadı.

–Niyə gec gəldin?

–Əlinin üstünə nolub?

–Dalaşmısan?

–Hardaydın?

Qardaşlarının biri cavab almamış, o biri sual verirdi.

–Üstüm vətən tozudu, – İbad gülümsəyərək özünü dartdı. Stuluna yayxandı. – əlimin üstünü də kol-kos cırıqlayıb. Ağcabədidə bir az işim varıydı. Ləngidik.

–Evə getmişdin? Mamagilnən görüşdün?

–Yox.

–Yox? – İlyas təəccübləndi.

–Niyə? – Əbülfət onun bəhanəsini üzündən oxumağa çalışdı.

–Ağcabədidə ola-ola ordan evə gedib uşaqlardan görüşməmişən?

–Vaxt olmadı. Eşitdiniz vertolyot məsələsini? Qarakənddə vurublar. Biz Qartallı təpədən qayıdanda o Mi-8-i gördük. Yalandan deyirlər dumanlı hava olub, dağa çırpılıb. Vurdular onu. Sən də mənə deyirsən, nazirlikdən əmr gəlib, sülh olacaq. Danışiq gedir. Döyüş dayanıb... Dayanmayıb. Burda belə arxayın oturmaq olmaz.

–Neyniyə? Bizə müharibə lazımdı? Sülh yoluyla məsələ həll olunsa yaxşıdı. Qasım Bayramov da tapşırdı.

–Eyvaz, sülh ola bilməz. Elə danışırısan ki, guya erməniləri sən də o Qasım Bayramov kimi birinci dəfə görürsən. Elə bilirsən orda ermənilər dinc dayanıb? Hər yerdə post qurub, möhkəmlənir.

–İbad, – Əbülfət onu təmkinlə başa salmağa çalışdı. – Bu günə qədər hərbi nazirlik yoxuydu. Öz başımıza istədiyimizi edirdik. Bir köpəyoğlu

erməni də buralara burnun soxa bilmirdi. İndi hərbi nazirlik var, əmri onlar verir, biz döyüşürük. Özün bilirsən ki, əmrəndən çıxmaq olmaz.

–Sizə xəritəni göstərdim. Onların planlarını bilirsiniz...

–Bəlkə, sən o plan-xəritəni nazirliyə verəsən?

–Etibar eləmirəm. Kim dostdu, kim satqın, indi bilinmir. Nazirlik gedib o tərəfdə olanları görməyib. Bizim camaatı, arvad, kişi, lüt soyundurub hamısını bir-birinə tikanlı məftillə bağlamışdılar. Fermanın yanında güllələyib öldürmüşdülər. Biz neynirik? Oturub sülh dilənirik. Bizim kəndləri işğal eləyən onlar, camaatımızı öldürən onlar, evlərimizi dağıdan onlar, biz durub sülh istəyirik. Erməniyə yalvarmalıyıq ki, sən Allah, bizi öldürmə, evimizi dağıtma, içazə ver öz torpağımızda biqeyrət damğasıyla yaşayaq, hə? O qədər əsir götürüblər, arvad-uşaq öldürüblər. Bunları bağışlamaq olar? Bizə müharibə lazımdı.

–Bunların hamısı həll olacaq. İt indi sahibinə güvənib hürür...

–Boş sözlərdi. Qadını, qızı əsirlikdə olan millət sülh yox, qisas istəməli idi. Ağ bayraq yox, silah qaldırmalıdı. Mən istəmirəm sülh olsun. Mən biqeyrət deyiləm. Mən istəyirəm erməniləri İrəvandan da kürüyük. Bir də tarixdə belə bir xəyanət təkrarlanmasın. Qanqrena eləmiş ayağı həkim kəsib atır.

–Sən də düz deyirsən, amma biz indi döyüşə bilmirik axı. Dövlət siyasət aparır. Ancaq müdafiə olunmalıyıq. Silahımız da yoxdu. Əlimizdəkiləri də atıb qurtarmışıq.

–Bir svyaz maşınına kəndin mal-qarasını, xalça-palazını satıb pulunu verdik. Camaat ağartı tapmır uşaqları yavanlıq eləsin. Ayaqlarının altı yalın qalıb. Gülləni, topu-tüfəngi nəynən ala?

–Düz deyir Əbülfət, nazirliyin əmriynən oturub-durmağa məcburuq.

–Qoy onlar yalvarsınlar bizə. Sülh istəsinlər, sığınacaq istəsinlər, ev də yox ha, kənd də yox ha, sığınacaq. Donuz pəyəsi. – İbad stuldan durdu. – Kim nə deyir-desin, bizə sülh yaraşmır. O sülh biqeyrətçiliyi, qorxaqlığı boynumuza almaqdı. Ermənilərin qarşısında, öz torpağımızda gözükkölgəli yaşamaqdansa ölmək yaxşıdı. – İbad qapıya tərəf getdi. Eyvaz onu çağırmaq istədi, dili dönmədi. İbadı çağırıb qarşılarında oturtmağa bəhanə tapmadılar.

İbad otaqdan çıxanda dəhlizə düşən işıq zolağını yarıdan kəsib qapının arxasında saxladı.

Xüsusi təyinatlı dəstənin otağı ümumi kazarmadan ayrıldı. İbadın çarpayısı seçilirdi, çarpayının söykəndiyi divarda Türkiyə bayrağıyla Azərbaycan bayrağı yan-yana asılmışdı. Boz qurd şəklində olan karton bayraqların başındaydı. Hər bayrağın böyrünə himnin sözləri olan qəzet parçası yapışdırılmışdı. Aşağıda İbadın kiçik ölçülü şəklə vurulmuşdu.

İbad yuyunub otağa qayıtdı. Çarpayının başına səliqəylə qatlanıb qoyulmuş yeni formasını götürüb geyindi. Kəmərinə belinə bərk sıxdı. Çarpayının altından hərbi çantasını götürüb içini eşələdi, qoyduğu hər şey yerindəydi. Çarpayının böyründəki kiçik dolabçanın balaca qfılını açdı, binoklu götürüb çantaya qoydu, bıçaqlarını kəmərinə taxdı.

Sabir içəri girdi.

–Gəl, Sabir... – Qırmızı dəri çantanı götürüb içindən xəritə-planı çıxardı.

–Bu nədi, İbad?

–Qartallıdan gətirmişəm. Qarçakov adında bir komandirin olub. -Xəritəni açıb Amarast monastırını göstərdi. -Tarix müəllimi yəqin ki, bunu bilir.

–Amarast monastırı. Qafqaz Albaniyası dövrünə aid kilsədi...

–Onu yox, sən mənə deyə bilərsən bu monastırın girişi-çıxışı haradı? Nəyi var, nəyi yox?

–Qədim kilsədi. Mən tələbə vaxtı olmuşam orda. Qala kimi bir yerdə. İçəridə hücrələri var. Bir arakəsmədi... Ortalıqda kilsə... Pillekənle düşürsən aşağı... Orda da bir qəbir varıydı...

–Gizlin girişi-çıxışı...

–Yox, elə bir dənə qala qapısından girirsən birinci həyəətə, ordan da ikinci həyəətə. Bir də içəridən divarın üstünə çıxmağa yerlər varıydı... Bir də ətrafında çəkil bağları, xırman, yoncalıq, əkin sahələri... Oradan oyana keçəl təpələrdi. – Sabir barmağını kağızın üstündə gəzdirib təxmini yerləri göstərdi.

– İstəsən, lap tarixini, memarını deyərim.

–Onlar lazım deyil. Başqa heç kim bilməsin.

–Bilməz.

–Get gör qranat qalıbsa, hələlik adama bir-ikisini versin, yolüstü erməni postlarından götürərik.

Sabir çıxanda İbad xəritəni çantaya qoydu, dolabçaya atıb qıfılı bağladı. Hərbi çantasını çiyinə alıb qapıya tərəf yeridi. Nəyisə xatırlayıb qayıtdı, divardan şəklini ehtiyatla dartıb qopardı, getdi.

Binanın girişindəki şəhidlərin guşəsinə yaxınlaşıb şüşə örtüyü kənara siyirdi, öz şəklini şəhid şəkillərinin sırasına taxdı. Şüşə örtüyü siyirib bağladı. Maşına yaxınlaşdı. Rəssam əllərini silirdi. Maşının qapısında iri bozqurdun başı o qədər dəqiq çəkilmişdi ki, adama elə gəlirdi, həqiqətən, ulayır, – Arxasındakı ayparanın nuru onu diri göstərirdi.

–Yaratmısan!

–Komandır, hələ başqa rənglər yoxdu ey, yoxsa bundan da yaxşı çəkərdim.

İbadın əsgərləri gələndə o, yola düşməyə tam hazır idi. Avtomatını çiyinə atmışdı. Maşına qalxırdılar.

Mühərrik işə düşəndə Eyvaz, dalınca da Əbülfət çölə çıxdı. Eyvaz pillekəni düşüb maşına yaxınlaşdı:

–Hara?

–Maşını yoxlayırıq. Görüm necə düzəldib.

–İbad, – Eyvazın qaşları bir az düyünləndi, baxışları daha da sərtləşdi. – Mən sənə bayaq başa saldım. Güllə atmaq yoxdu. Hələ ki, səbr elə. Tutub hərbi tribunala versələr, cavanlığın gedər.

–Dəmində ol. Söz verirəm ki, bir dənə də güllə atmayacam. Maşınla gəzib qayıdırıq.

–Bunları hara aparırsan?

–Başıma mükafat qoyub erməni, deyirsən tək gəzim?

–Elə bilirsən sənə inanıram?

–Darıxıram, bir az hərlənək, qayıdaq. Görüm Qara Yusif necədi, Əmranlarda nə var-nə yox...

Maşın yerindən tərpənəndə Eyvaz geri çəkildi, həyətdən çıxana qədər arxasınca baxdı. İbad onu güzgüdən görürdü.

O getdikcə yollar, çöllər, evlər arxanı göstərən yan güzgülərdən çıxırdı, lent kimi açıla-açıla arxaya uzanır, lentdəki epizodlar sürətlə dəyişirdi. Birdən-birə qara boş kadrlar uzandı...

–İşıqları söndür.

–Bəlkə Xocavənddən gedək?

–Yox, ora çox qarışıqdı. Aşağı yolnan sür. – İbad ağılına gələn fikri təəssüflə dedi. – Belə getsə, rayon əlimizdən gedəcək. Hamı çəkilib, çıxıb evindən. Ancaq idarələrdir. Onlar da erməni... Bizim maşınları, adamları ruslar ələk-vələk eləməmiş rayona buraxmırlar. Fikirləşdikcə dəli oluram.

Torpaq mənim, rayon mənim, amma idarələrin rəhbəri erməni. Bizi də terrorçu kimi axtaran, yoxlayan rus. Biz öz torpağımızda əsir düşmüşük, xəbərimiz yoxdu. Bunlar da mənə deyir nazirlik belə gəldi, elə getdi... Nazirlik gəlsin rayonun nəzarətin özünə götürsün də...

–Hələ yeni yaradıblar. Bəlkə nazirlik lap yaxşı işlədi.

–İşləsəydi, arvadı, qızı əsir düşən kişiye güllə atma deməzdi. Maykasını ağ bayraq edib, sülh üçün yalvarmazdı. Silahdan, qoşundan verərdi, deyərdi gedin İrəvanı da qaytarın. Gör onda erməni it kimi quyruğunu qısıb bizə yalvarır, ya yox.

–Komandır, o qədər satqın var ki. Onlara işləyən qurumsaqlar doludu. Geyiniblər formanı, alıblar əllərinə silahı, guya döyüşürlər. Qarət üçün döyüşənlər də var. İndi nə biləsən kimin məqsədi nədi? Yeni gələn əsgərlərin içində biri var, o danışır, deyir ki, bir əsgər gəlibmiş dəstələrinə. Könüllü. Orda-burda posta çıxıblarmış. Axırncı dəfə on nəfər posta qalxıblarmış. Bu danışan yaralıymış, qalıb. O həməən oğlan Xoramurd postunda öz uşaqlarımızın hamısını öldürüb, keçib o tərəfə. Deyir, sonradan bildik ki, it oğlunun anası, nənəsi ermənidi.

Sürücüylə İbadın arasında Sabir oturmuşdu, İbad onun qabaq şüşəyə düşən əksinə baxdı, kişinin üzünün ifadəsi əriyib başqa şəkil almışdı. Qolu qoluna dəyirdi, hiss elədi ki, səyriyir.

–Hardan biləsən ki, hansısa kənddən, şəhərdən durub gəlmiş adam həqiqətən qeyrətli oğuldu? Nə biləsən torpağı qorumağa gəlib, yoxsa səni satmağa? O yeni gələn oğlan and içirdi ki, Əsgərana hücumə keçəndə arxadan onlara güllə atırdılar. Nə qədər uşağı kürəyindən vurmuşdular. Deyirdi ki, mühasirədəydik, yarımız qabağa atırdı, yarımız geriye. Bəlkə də elə ermənilər olub. Geyinib bizimkilərin palın-paltarın... Çoxu seçilmir axı... Orduya götürəndə qanın analiz eləmirsən ki, görüm bu ermənidi, yoxsa türk. Aramıza bir qanıqarışıq düşdü, qurtardı də. Öz aramızdı, bizim ata-babamız da harda erməni qızı görüb, tutub...

–Yaxşı... Yaxşı... – İbad onun sözünü yarımçıq kəsdi. – Fikrin yolda olsun. Qabaqda post ola bilər.

Dilağarda yoluna girmişdilər. Kəndin ortasından keçib gedən ensiz yol sağındakı, solundakı əkin sahələrinin başını bağlayırdı.

–Divanalılara dön. – Dördyola çatanda Sabir dedi. – Oralarda əkin sahəsi, meşə zolağı var. Maşını gizlətmək olar. Biz də sahəylə gedib düz monastırın qabağındakı təpəliyə çıxarıq.

Dördyoldan bir neçə yüz metr sonra iri gövdəli sıx əkilmiş çəkil bağı göründü. Maşını ağacların arasında gözəndən itənə qədər içəriyə sürüb yoldan uzaqlaşdırdılar.

–Sən yola kimi qayıt, təkərlərin izini itir. – Qranatın birini sürücüyə verdi. – Bunu da bu qapıdan gir, o biri qapıya qoy. Nə olar, nə olmaz. Olar ki, gəlib açan olar. Aralıda bir yerdə gizlən. Biz qayıdana qədər də yerindən tərpənmə.

Sürücü qranatı onun əlindən aldı.

Onlar getdikcə qaranlığa qarışdılar.

İbad bir neçə addım öndəydi. Bütün fikrini ətrafına yönəltdi. Təpənin başındakı fərmanın uzun pəyələri, yem anbarları, məntəqə göründü. İbadın əlinin işarəsiylə əsgərlər yerə uzandı, o, bir az da qabağa gedib nisbətən hündür mövqə tapdı. Belindəki çantasından binoklunu çıxarıb, fermaya tuşladı. Pəncərələrdə işıq yanmırdı, fərmanın aşağısından ayrılan ensiz torpaq yol seyrək meşə zolağının içindən keçib, sarı keçəl təpəliyin arxasıyla

uzanırdı – Amarast monastrının qarşısına gələn ana yolla burda qucaqlaşdı.

İbad yoldan xeyli aralı, təpəliyin çətin cığırılarıyla addımlayır, ən hündür təpəyə qədər yeni cığır açdı. Danışıq səslərini eşidəndə dayandı.

Ətrafda arxasına girib daldalanacaq iri bir kol-kos, ağac gözə dəymirdi. Dəvə belinə bənzəyən sarı tikanlı təpələrin başı çılpaq idi. Aşağı endikcə monastrın yoğun gövdəli çəkil bağı, daranmış əkin yerləri uzanırdı. İbad sürünüb yuxarı qalxdı. Üç erməni əsgəri yolun dirşəyinə qədər gedir, yenə qayıdırdı. Aralarında danışdıqlarını İbadın qulağı alsa da, nə dediklərini beyni qavramırdı. Onlar dirşəkdən qayıdana qədər İbad əsgərlərini ikinci təpəliyə apardı. İndi yerləri yaxşıydı. Burdan aşağıdakı əsgərlər də görünürdü, monastrın girişi də, divarları da, həyəti də. İbad kimin hara gedəcəyini, hardan-haraya göz qoyacağını əliylə havada işarələdi.

Binoklla baxırdı, monastrın həyəti ovcundaydı; həyətdəki hərbi maşını, təcili yardımın UAZ-ını, "Jiquli"ni qarşısında görürdü. Monastr divarlarından çöldə kiçik elektrik stansiyasından alınan enerji həyəti çıraqlan eləmişdi. Divarlar hündür olduğundan, monastrın həyətinə həbs olunmuş işıq ancaq yuxarıdan görünürdü.

İndi qala divarlarının üstündə gedib-gələn əsgərləri görəndə əmin oldu ki, bu monastr hərbi bazadı. Ora yaxınlaşmağın mümkün olmadığını görürdü. Əlinin işarəsiylə Sabiri yanına çağırırdı.

–O kinolarda göstərilər ey, qalanın gizlin yolları olur. Sarayların xəlvəti çıxışları... Buranın yoxdu?

–Bilmirəm. Uşaq vaxtı bizi qorxuzurdular k, kilsəyə getmək olmaz, adamın ağzı əyilər. Dərs olmasa, bəlkə də, gətirməzdilər.

–İçəri girməyin bir yolunu tapmaq lazımdı. Görək burda nə işləri var. Məncə o komandirləri də burdadı, Avo deyirlər, Monte deyirlər, o. – Binoklu Sabirə verdi. – Oradakı "Jüquli" Arakel Meletyanındı. Bildin kimi deyirəm?

–Hə... O da burdadırsa, demək, İrəvanın da, moskvanın da bu Monastrda barmağı var.

–O ev nədi bəs?

–Baş keşişin evidi.

–Yola çıxışı yoxdu. Demək, içəridi.

Evin pərdəli pəncərələrində rəqs edən işıq uzaqdan diqqəti çəkirdi. Evin burun kimi qabağa uzanmış eyvanı yerdən qalxan iki dirəyin üstündə dayanmışdı.

–Balkona çıxıb ordan evə girmək olar. Ordan da həyətdə düşmək.

–İbad, bu, "gəlmişəm məni öldürün" deməkdi.

İbad binoklu alıb uzaqları burnunun ucuna gətirdi; KAMAZ gəlib qala qapısının qarşısında fısıldayaraq dayandı. Arxasınca gələn Levonun UAZ-ı həyətdə girdi. Həyətdən bir neçə əsgər yola çıxdı, KAMAZ-ın kuzovunda gətirilən əsir qadınları düşməyə məcbur elədilər. Düşə bilməyəni ya arxasından vurub yerə atırdılar, ya da yerdən tutub dartırdılar ki, tələssin.

Levon yola çıxdı. Yerə düşənlərin arasında qocaları görəndə əsgərə bağırdı ki, qocaları düşürməsin. Ağlaşan qadınların üstünə bağırmaq, avtomatının qundağıyla vurmaq istədi, nə düşündüsə səbrini basdı. Təmkinli görünməyə çalışdı. Tatosu yanına çağırırdı, sıraya düzülmüş qadınların qarşısında iki əlini də qaldırıb bağıra-bağıra sözünü dedi, Tatos onun dediyini tərcümə elədi:

–Qulaq asın... Susun! Siza burda heç kim heç na elamayacaq. Bura monastrdı. Muqaddas yerdə. Sizinkilər bizim asgarlarımızı, komdirlarımızı,

arvad-uşağımızı asir goturublar. Biz da sizi. İndi danışığ gedir. Sizi dayışmak uçun bura gətirmişik. Avval qocaları gondarak. Amra tabe olun ki, sağ-salamat qalın. İndi hayata girin. – Tatos onları içəri ötürdü.

Qadınlar həyətdəki işığın altına girəndə əsgərlər göz gəzdirib onların arasında ürəklərinə yatanı seçdilər. Orta yaşlı, dolu bədənli, saqqallı kişi bəyəndiyi qadına yaxınlaşdı, qolundan tutub özünə tərəf çəkmək istəyəndə qadın ona acıqlandı, sol əliylə itələyib, üstünə tüpürdü. Kişi bir az da qızıqırdı, onun üstünə yeriyib budunun yançağına şillə vurdu. Qəfil yerində qırınc olub dayandı, beyni nə baş verdiyini anlamadı. Boğazına nəyinsə saplandığını hiss edib, əlini tutanda gec oldu. Qadın sağ əlində gizlətdiyi üçbucaqlı şüşə qəlpəsini onun boğazına sancmışdı, siyirib damarını kəsdi.

–Öl, oğraş. Öl!

Birdən-birə ara qarışdı. Yerdə çapalayan kişinin boynunu əliylə tutan əsgər bağırır həkim çağırırdı. Üstünə, üzünə qan fışqırırdı, kişini əlinin altında saxlaya bilmirdi.

Qadınlar döyülsələr də bir-birilərindən aralaşmırdılar, əlində şüşə qəlpəsi tutmuş gəlin yaxına gələnin boğazını üzməyə hazır dayanmışdı.

Tatos Levonun dalınca qaçıb gəldi. Yerdə qan içində çapalayan əsgəri gördülər. Əsgərlərin təpikləri, yumruqları altında çığırsan gəlinlərə baxdılar.

Levon bağıra-bağıra hamını susdurmağa çalışdı. Əsgərlər geri çəkildilər.

Levon əlində şüşə qəlpəsini tutan gəlini görəndə onun üstünə yeridi, biləyini havada tutdu, burnuna kəlləsiylə vurub buraxdı, gəlin yerə sərilirdi.

Həkim hücrəsindən qaçıb gələne qədər onun xırıltısı kəsildi, qanı saxlaya bilməyən əsgər təəssüflə ayağa durdu.

Nisbətən yaşlı qadın Tatosun üzünə bağırır, ona başa salırdı ki, yerdəki adam bu gəlinin namusuna sataşmaq istəyirdi.

Tatos onun dediklərini Levona deyəndə Levon kəməmindən bıçaq çıxartdı, yerdə ağzı-burnu qan içində huşsuz yatan gəlinin paltarını yaxasından ələyinə qədər siyirib cırdı, dartıb əynindən çıxartdı. Lüt bədənini ortada qaldı. Qadınların hərəsi bir tərəfdən söyür, qarğıyırdılar. Yaxındakı gəlinlər başlarından örtüyü çıxarıb yerdəki qadının üstünə atdılar. Levon örtükləri ayaqqabısının ucuna keçirib kənara çəkdi. Qadınları daha da qızıqırdı. Yaxına durmaq istəyəni əsgərlər avtomatın qundağıyla geri atırdı. Qışqıran gəlinlərdən birinin saçından yapışan Tatos onu dartıb Levonun qabağına itələdi. Gəlin səntirləyib yıxıldı. Levon onu qaldıraraq bıçağı qarnına dirədi. Gəlin özünü geri çəkmədi.

Levon bıçağın ucunu ilişdirib onun paltarını sinəsinə qədər cırdı. Gəlin arxaya çəkiləndə sinəsi açıldı. Qollarıyla özünü qucaqlayıb, yaxasını gizlətdi. Levon onun boynundan iri, qüvvətli əliylə tutub, qadınlara tərəf çevirdi, bıçağı gəlinin qırtlağına dirəmişdi, bıçağın ucu onun dərisinə batırdı.

Levon bağıra-bağıra sözünü deyib, Tatosu baxdı.

–Kimin sasi çıxsa, bu guna salacam. Soyundurub veracam asgarlarım. Kim istəyir qabağa çıxsın? Sasin çıxartsın, bilim ki, ermani kişinin istəyir. Ha, qabağa çıxın gorum. Bağırın!

Qadınlar səslərini uddular.

Levondan sonra yenə Tatos danışdı:

–Bu iki galin, amrimdən çıxdığına gora cazalanacaq, – dedi, – asgarlarım onları novbaya qoyacaxlar...

Qəfil qışqırıq düşdü, qırtlağı bıçaqda olan gəlin Tatosun sözünü eşidən kimi başına gələcəkləri anlamışdı, çöməlib boğazını Levonun bıçağına keçirdi, gözləri bərələ qaldı.

Levon bir anlıq əlində bomba partlamış kimi duruxub qaldı. Gəlinin cəsədini qolunda saxlamağa gücü çatmadı, bıçaqqarışıq onu buraxdı. Gəlin xırıldadı, çapaladı, dartıb bıçağı boğazından çıxartdı. Həkim onun qanını dayandırmağa çalışdı.

Levon yerə çöməlmiş həkimin ayağına vurub qaldırdı. Yanındakı əsgərə əmr elədi ki, cəsədləri aparıb yoldakı maşına atsınlar.

Haykanuş əllərini belinə qoyub baxırdı. Həkim tapşırırdı ki, hamı tibbi müayinədən keçsin. Qadınlar etiraz eləsələr də, Haykanuş onları bir-bir iynə vurdurmağa göndərirdi.

Əsgərlər cəsədləri KAMAZ-ın kuzovuna atdılar. Gəlinin meyidi kuzovda əsə-əsə gözləyən qoca qadınların ayaqlarının altına düşdü... Qanı ortaya süzüldü. Qoca arvadlar dizlərinə çırpıb vay-şivən salanda, Mxitarın arvadı çiyinə şal atıb eyvandan onlara baxırdı.

Eyvanın iki qırağında yanan işıq KAMAZ-ın üstünə düşürdü. Dizlərinə döyən qocaların səsi uzağa getməsə də, hərəkətləri binokldan görünürdü.

İbad monastırın həyətinə hadisə baş verdiyini anlamışdı. KAMAZ-ın sürücüsü də əsgərlərin arxasınca həyətə girəndə binoklu Sabirə verib aşağı enmişdi.

Sabir İbadı tapa bilmirdi, – ağaclar yolu aydın görməyə imkan vermirdi. KAMAZ-ın mühərriki işə düşəndə səsi guruladı, Levonun işarəsindən sonra yerindən tərpəndi. Balkonun altından çıxıb qaranlığı öz işığıyla yarıb uzaqlaşanda İbad bortla kuzovun arasında çöməltdiyi yerdən qalxıb yola boylandı.

Sürücü üçün kuzovda atılıb-düşən qoca qadınlar həmişə daşdığı karxana daşından fərqlənmirdi. Qara-qışqırıqlarını qəsdən fitinin səsiylə batırır, arada səsini qaldırıb oxuyurdu.

Dərənin kənarına qədər İbad tutduğu yerdən tərpənmədi, sürücü maşını arxaya verib, kuzovun ağzını dərəyə çevirəndə onun niyyətini anladı. Qapını döyəndə sürücü səksəndi. O bir də qapını döydü, kuzovu qaldırıb “yükü” dərəyə boşaltmağa aman vermədi, sürücü qapını açan kimi İbad onun boynundan yapışib yerə atıldı, özüylə onu da çəkib ayağının altına saldı. Dolu bədənli sürücü nə baş verdiyini anlamamış, bıçaq boğazına dirəndi:

–Sənə əmr verən Montedi?

Sürücü gözünü qaldırıb acizənə baxırdı, yalvarırdı ki, onu öldürməsin.

–Kimdi o?

–Levon. Levon... Ara, dedi adamları monastıra apar, man da apardım. Mana dayma. Man asgar deyiləm. Silahım-zadım da yoxdu.

–Nə var o monastırda?

–Bilmirəm... birinci dafaydı ora gadirdim...

–İçəridə nə oldu? Niyə ara qarışdı?

–Qadın boyeviki öldürdü, ara, sonra bir galini də Levon bıçaqladı. Atdılar maşına... Ara, mana da dedi apar qocaları daraya at.

–Maşında kəndir var?

–Burax çıxım gedim. Man axı kiməm? Biz axı qardaşıq, qohumuq. Levonun da, o boyeviklərin də evi yıxılsın. Man axı asgar deyiləm... Sür dedi, sürdüm.

İbad onun qollarını arxaya qanırab avtomatının kəməriylə bağladı, üzünü üstə yerə uzatdı. Kabinə uzanıb, oturacağı qaldırdı, – bilirdi ki, həmişə bəzi şeyləri sürücülər oturacağın altındakı boşluğa yığırırlar.

Dolanıb ortasından bağlanmış yağlı kəndir kələfinin üstündə bir avtomat, iki qutu gülləsi var idi. İbad kəndiri götürüb sürücünün ayaqlarını birləşdirib bağladı.

–Ə, köpəy oğlu, avtomat nədi bəs? Bəlkə onu da lapatka əvəzinə işlədirsən?

–Ara, manim deyil... Oğlum Arsenin canı, manim deyil. Levon bayaq qoymuşdu...

İbad kəndirin o biri ucunu qoşqu qarmağına bağladı. Kuzovdakı qocalara baxdı.

–Nənə, narahat olmayın. Evə gedirik.

İbad KAMAZ-ı gizlətdikləri UAZ-ın yanına qədər sürdü. Arxaya verib kuzovu maşının arxasına dayadı. Əsgər gizləndiyi yerdən çıxıb gəlmişdi.

Yuxarı qalxıb qocaların dualarını ala-ala onları UAZ-a ötürdü. Gəlinin meyidini ortalığa uzatdılar, arvad belindəki şalı açıb onun üzünə saldı.

–Apar bunları.

İbad kəndirin KAMAZ-a bağlanmış ucunu açdı. Cəsədi sürüyüb xəndəyə atdı. Ayağıyla torpağı onun üstünə dağıdanda UAZ ağaclıqdan yola çıxırdı.

Qayıtdığı yol boyu İbad qadınları monastırdan çıxarmağın yolunu düşündü.

Sabirin yanına qayıdanda da elə belə dedi:

–Onları qurtarmaq üçün indi ağılınan döyüşməliyik. Burda olduğumuzu bilməsələr yaxşıdı. İndi bizə də onların arxayınlığı lazımdı.

–Başqa vaxt deyirlər, güllə atma, dünya görür, əsirləri burax, Moskva tələb eləyir. Geri çək, danışıq gedir. Hücuma keçmə, başqa ölkələr narazıdı. İndi niyə dünya kor olub? Nədi, elə ancaq bizi görür? Bir dəfə də bu tərəfə baxsınlar də. – Sabir əsəbini qısdığı səsinə bükmüşdü.

–İçəridə nə qədər adam olduğunu bilməliyik.

Dirsəyə qədər gedib-gəlməkdən əsgərlərin ayaqlarına qara su enmişdi.

Təpədən diyirlənmiş daşın üstündə iki erməni əsgəri yanaşı oturmuşdu; biri siqaret çəkirdi, o, mürgüləyirdi, – gözü yumulan kimi başı digirlənib gah sinəsinə düşürdü, gah da kürəyinə, diksinib ayılırdı...

İbad əlinin işarəsiylə Müşfiqi aşağı göndərdi. Sabirə binoklla nəzarət etməyi tapşırdı.

Müşfiq İbadın işarəsiylə irəliləyirdi. Sağdan, soldan erməni əsgərlərinə yaxınlaşdılar. İbadın avtomatının qundağı siqareti sümürüb közərdən əsgərin başına dəyəndə onun huşu başından çıxdı. Müşfiq silahı onun əlindən aldı. O biri yuxudan ayılmadı. Müşfiq silahları götürüb çiyinə keçirdi.

Maşının yanına çatanda İbad dedi:

–Bu uşaqları İlyasa verin, o, yaxşı danışdırar. Eyvaz da burdakıları nazirliyə təcili bildirsin. Gəlib əsirləri qurtarsınlar.

Erməni əsgərləri KAMAZ-ın kuzovunda qum çuvalı kimi atılıb-düşəndə diksinib ayıldılar. Beyinləri nə baş verdiyini dərk edə bilmirdi, havalanmış kimi qorxudan bağırırdılar, səsləri çıxmırdı. Əlləri, ayaqları keyimışdi – çəkmələrinin ipləriylə arxaya qanrılmış qolları yalın ayaqlarına bağlanmışdı. İylənmiş corabları bükülüb ağzlarına tıxanmışdı, üstündən də sarımışdılar ki, dilləriylə basıb çıxara bilməsinlər.

Yola düzələn maşın onları yırğaladıqca, kuzovun içində diyirlənir, başları gah yan, gah arxa borta çırpıldıqca, ayılırdılar.

Kənd xoruz banına oyananda onlar Söyüdlüyə çatdılar. Həyətdə iki təcili yardım maşını dayanmışdı. Müşfiq KAMAZ-dan düşən kimi qarşılaşdığı əsgərdən nə baş verdiyini soruşdu.

–Qoca arvaddar var içəridə. – Əsgər dedi, – Eyvaz komandir onlara həkim çağırır.

Əsirləri düşürdüb boğazlarından soyüd ağacına bağladılar. Həyətdə bala-larını dalına salıb hərlənən sarı it onları görəndə kimi cumdu, birnəfəsə hərdü, elə bil cavab tələb edirdi. Ona baxıb küçükləri də hərdü.

–İbad hanı bəs? – İlyas Müşfiqdən hər şeyi öyrənməyə çalışırdı.

–Əməliyatda qaldılar. Monastırın yanında.

Monastırın yanında səs-küy qalxırmışdı. Gecə növbəsini dəyişən əsgərlər geri qayıdıb postun boş olduğunu demişdilər. Tatos səsini başına atıb, qaçan əsgərləri söyürdü. Yanındakı əsgər onların qaçdığını əminliklə dedi. Tatos da, yanındakı əsgərlər də inandı. Əsgər dedi ki, onlar həmişə qaçmaq istəyiblər, deyirmişlər, bu bizim müharibə deyil. Tatos əsəbiləşib özündən çıxdı, söz verdi ki, onları harda olsalar tapıb gətirəcək. Yanındakı əsgəri də çağırıb özüylə apardı.

Arakel hələ də şübhəli baxırdı. Onu gözləyən sürücünü görəndə, işə getməli olduğunu xatırladı. Gedib maşına oturdu. “Jiqulu” İbadın burnunun ucundan keçib getdi. O, binoklu Sabirə verdi.

–Tatos! – Sabir qeyri-ixtiyari bağırırdı. – Köpəyoğlu. Mən də elə bunu axtarırdım.

–Tatos kimdi?

–Qaynım. Elə bunu axtarırdım. – Sabir sevincək dedi. – Onu gəbərtmə-səm, mənə dinclik yoxdu. Bircə bu iki qardaşın meyitini təkidləsəm, rahat ya-taram. Yoxsa Əmirxan əminin ayaqları məndən əl çəkmir, deyir, onlardan qisasımı al.

–Əmirxan əminin ayaqları? Qaynın partladıb?

Sabir birdən anladı ki, hissə qapılıb sirrini ağzından çıxardı. Özünü İbadın baxışlarından gizlədə bilmədi. Suçüstü yaxalanmış oğru kimi donub qaldı, bəhanə tapmırdı. Qarabasmaları da dedi, gördüyü yuxuları da.

–Günah məndədi. Evdə öldürməliydim...

–Öldürə bilməzdin. Bacısının yanında, uşaqların arasında olmazdı. Amma indi olar. – Onun belinə şappılatdı. – Tezliklə Əmirxan əminin ayaqlarını cənnətə göndərərək.

“Bircə biləydin hardasan, Maya. Sağ olaydın, ölümün əlində olsan da canımı verib, səni alardım”. Sabir arxası üstə uzanıb buludlara baxırdı. Çoban külək səmaya dağılmış buludları ağ yunlu qoyun sürüsü kimi qabağına qatıb aparırdı. Uzaqlara getdikcə qoyunların şəkli dəyişirdi, gah at olurdular, gah adam, gah da durna qatırı, gah əcaib varlıq, gah da qapqara ah-nalə dağı.

Qara qaya buludlar yığıldıqca, sıxıldıqca yağışı maşının şüşəsinə alını da-yamış Mayranuşun yanağına yağdı. Qulağına Sabirin səsi gəlirdi: “Sən cən-nət məliym-sən, Maya”. “Kirləndi cənnət mələyin. Qanadları qırıldı. Üzüne çıx-mağa üzü yoxdu...” Mayranuş içinə hönkürürdü. Sürücü qoca kişi ona təsəlli verməyə çalışırdı, deyirdi dua elə ki, əsirlikdən canını sağ-salamat qurtardın. Mayranuş etiraz elədi, dedi ki, elə indi əsir gedir. Arxadakı başı sarıqlı kişi onu qınadı, ələ saldı ki, əri uşaqlarını əlindən alıb, onu da atasının evinə gön-dərir...

Mayranuş qəfil duruxdu, Arxaya çevrilib, başı sarğılı kişiylə acıqlandı, dedi ki onun kimi qorxaqlar, xainlər ərinə tay ola bilməz, ağzını yumub yerində sakit otursun.

Şellidən Xankəndinə çatana qədər Mayranuş danışmadı. Gözünün yaşını silib kirmişcə uşaqlarını fikirləşdi, gözünü yumub Azəri gördü, qızının saçından gələn ətri qoxlayırmış kimi, havanı burnuna çəkdi...

Hərbi hissənin həyətinə maşından düşdülər. Əsgər onları qarşılayıb arxasınca komandirin otağına apardı. Komandir pəncərənin qarşısında yan-

yana oturan üç nəfəri göstərib jurnalistləri adlarıyla təqdim elədi. Təklif elədi ki, çəkinmədən əsirlikdə onlara verilən işgəncələri, zülmələri danışsınlar. Onların səsinə bütün dünya eşitsin, türklərin nə qədər vəhşi bir tayfa olduğunu bilsinlər.

Tərcüməçi komandirin dediyini iki jurnalistin qulağına pıçıldayırdı. Bir-birinə baxıb nəsə xatırlamağa çalışdılar. Jurnalistlər onların adlarını, əsir düşdükleri yeri, vaxtı soruşub yazdılar. Qoça kişi hamıdan əvvəl cavab verdi, heç bir işgəncə görmədiyini deyəndə komandirin üzü çöndü, əsəbiləşdi. Onun üstünə bağırırdı ki, yalan danışmasın. Jurnalistlərin hərəsi dünyanın bir küncündən gəlib. Onların dərini yaymağa çalışırlar. Heç nəyi gizlətməsin! Kişi danlağın altında başını aşağı dikmişdi. Komandir ona bir də sual verəndə başını buladı, boyevik olmadığını, hücum olanda evində qaldığını, sonra da başqa əsirlərlə dəyişdirildiyini dedi.

Komandir iri gövdəsini stolun arxasından qaldırıb əllərini özünə dayaq verdi, Mayranuşa bağırırdı. Onun nə işgəncələr gördüyünü, başına gələn işləri danışmağı ümidlə tələb elədi. Əsirlikdə saxlandığı yerdə neçə qadın, neçə uşaq olduğunu soruşdu. Mayranuş komandirin üzünə baxmadı, ondan cavab gözləyən jurnalistlərə rusca dedi ki, azərbaycanlı əsgərlər qadınları, uşaqları əsir götürmürlər. Heç vaxt əsir düşmüş erməni qadınına, uşağa rast gəlməyib, eşitməyib də. Komandir yumruğunu stola çırpanda üstündəkilər oynadı, Mayranuş səksəndi. Komandir ağzı köpüklənə-köpüklənə xatırladırdı ki, onu elə indi əsirlikdən dəyişib gətiriblər, elə birçə ona görə beş nəfəri buraxıblar. Komandir onu susdurmağa çalışsa da, Mayranuş hər şeydən xəbəri olduğunu, qocaları azad etmək, ayaqları tutulmuş atasını son dəfə görmək üçün bura gəldiyini deyir, evinin, ərinin, uşaqlarının orda qaldığını, əslində bura, əsir düşdüyünü jurnalistlərə çatdırırdı. İndi sualı o verirdi, istəyirdi bu müharibədə qadınların, uşaqların, ailələrin günahını desinlər. Jurnalistlər onun suallarını qəzetlərinin səhifələrindən bütün dünyaya yaysınlar. Mayranuş hamıdan cavab tələb edirdi.

Komandir əlini stola çırpıb onu söyə-söyə susdurdu. Baş sarıqlı kişi danışmağa söz istədi. O danışdıqca, komandir arxayınlaşır, hirs yatırırdı, stuluna çökdü. Jurnalistlərə onu əliylə göstərib, başını yırğalayır, vaysınırdı. Mayranuş onun dediklərinə ikinci dəfə etiraz edəndə, komandir əsgərinə işarə elədi ki, onu otaqdan çıxartsınlar. Sonra yanına çağırıb qulağına nəsə pıçıldadı.

Şər qarışanda Mayranuş atasının qara üzlü darvazasından içəri əsirlikdən qayıtmış kimi girdi; əlini böyrəklərinin üstünə qoymuşdu, ağzının, burnunun qanı çənəsinə, boğazının altına, paltarının yaxasına yayılmışdı, sağ ayağını çəkirdi. Hər addımında bir parçasının qopub yerə düşdüyünü hiss edirdi.

Evin qapısına əlini uzadanda huşunu itirib, yıxıldı...

– VII –

Axşama qədər monastırdan köç başlamalıydı. Montenin göndərirdiyi üstü tentli üç UAZ həyətdə dayanmışdı. Əsir qadınları ayıraraq kuzovlara qaldırırdılar. İynənin təsirindən əksəriyyəti ayaq üstə öz gücünə dayana bilmirdi, qollarının altına girib yeridir, əllərindən tutub qaldırır, hara qoyurdularsa, orda da qalırdılar.

Mxitar özünə yer tapmırdı, ən qorxduğu gün bu gün idi. Bu günə qədər unudulmuş monastırda o, yenə tək qalmaq, yenə buraların əl-ayaqdan

uzaq olmağını istəmirdi. Levonun yanında gəzir, elə hey onları fikirlərindən döndərməyə çalışırdı. Qarçakovu tərifləyir, əsgərlərə bu qədər qorxaq olmamağı tövsiyə edirdi. Özü də bilirdi ki, Montenin əmrindən heç kim çıxıb bilməz.

Vasya Qarçakovdan danışmaq üçün icazə alıb dedi ki, Levon çox bircə adamdı, hiyləgərdir; səndən istifadə edib öz gələcəyini qurmağa hazırlaşır, Qarabağın müdafiə naziri olmaq istəyir. Xəbəri onlara gətirməsəydin, köç olmasaydı, azərbaycanlılar gəlib hamısını burda qırardılar. Amma o, səni yox, Monteyə özünü göstərdi, guya səndən əvvəl o xəbər alıb. Qarçakov ona baxıb təəssüflə başını buladı. Tapşırırdı ki, fikri yolda olsun, maşını əməlli sürsün, burnunu da hər işə soxmasa, başı salamat olar.

Yolun dar yerində eşşək arabası aşmışdı. İri odunlar yolun ortasına dağılmışdı. Eşşək arabadan ayrılıb, noxtasını sürüyüə-sürüyə zəmini çeynəyirdi.

UAZ keçməyə yer tapmayanda məcbur olub dayandı, maşından düşmürdülər. İkisi də avtomatını götürüb qoruyucusunu açdı, sakit-sakit ətrafa döyükdülər. Şübhəli heç nə görünmürdü.

Qarçakov maşından düşəndə Vasya də ürəkləndi.

–Çək arabanı. – Qarçakov avtomatı çiyinə keçirdi.

Vasya da arxayınlaşanda odunları təpikləyib sağa-sola diyirlədi, – arabaya qədər yolu açmağa çalışdı.

Qarçakov maşının qarşısına tərəf yeriyəndə, İbad xırmanın başındakı arxdan qalxdı, ətraf güllə səsinə diksinəndə Qarçakov yerə çırpıldı.

Arabanın arxasından Sabir çıxıb bağırdı:

–Silahı at! At yerə! Qaldır əlini!

Vasya əlini boynunun ardına qoydu, Sabirin arxadan vurduğu təpik onu dizi üstə oturtdu. Vasya gözünü dayısına dikmişdi, üzündə yazıq, çarəsiz, qorxaq bir ifadə şəkillənmişdi. Ağlamaq üçün bir himə bənd idi, yalvarırdı ki, öldürməsinlər. Erməni olmadığını təkrar-təkrar deyirdi.

Sabir onun avtomatını yerdən götürüb öz çiyinə keçirmişdi.

İbad Qarçakovun başını bir az qaldırmışdı, sualına cavab tələb edirdi. Qarçakovun nəfəsi kəsiləndə İbad onun buşlatının, kitelinin ciblərini eşələdi, sənədini tapıb adını oxuyanda bilmədi təəssüflənsin, ya sevinisin.

Əmr alandan sonra Vasya dayısının cəsədini ağlaya-ağlaya sürüyüb xırmanın başındakı xəndəyə uzatdı. Sabir Vasyaya başa salırdı ki, erməni üçün kim döyüşsə, axırı belə olacaq, – özləri bir-birinin cəsədini it leşi kimi sürüyüb xəndəklərə atacaqlar. Vasya canına görə hər şeyə hazır olduğunu dedi. Qarçakovun üstünü torpaqlayana qədər Vasya monastırda olanları danışdı, söz verdi ki, buraxsalar, çıxıb gedəcək. Onsuz da ermənilərdən zəhləsi gedir, dayısına görə burdaydı. Onun kimi burda ölmək istəmir, tək qalmış anasının yanına qayıdıb, adam balası kimi yaşayacaq. Vasya İbadın inamını qazanmaq üçün maşında silahın olduğunu da dedi. Bir taxta yeşik avtomat gülləsi, RPG-7 silahı, iki başlığı çıxarıb onların qarşısına qoydu. İbad Qarçakovun nə qədər sülhsevər olduğunu Qartallı təpədən bildiyini Vasyaya dedi, istədi ki, sülhsevər adıyla onlara yalan danışmağa çalışmasın, onsuz da kim olduqlarını yaxşı bilir.

İbad Vasyanın əlini arxadan elə bağlamışdı ki, barmağını da tərpədə bilmirdi. Arxada yanaşı oturdular. O suallara cavab verirdi. Demişdi nə istəsəniz soruşun, ermənilərin sirri onun canından artıq deyil, nə bilirsə deyəcək, tək buraxsınlar, evlərinə qayıtsın. İbad eşidəndə ki, köç əmrini Monte verib, qarşıdan hücum olacağını ermənilər ondan əvvəl bilir, pərt oldu. Bilmədi sözü

necə dolandırırın ki, aralarında ermənilərə işləyən satqının olduğunu Vasya düşünməsin.

–Deməli, birinci, əsirləri aparacaqlar. – İbad istəyirdi Sabir də öz fikrini desin. – Onların əlindən alıb burdan necə salamat aparmaq olar?

Cütçüdən gələn yol Şuşakənddən keçib baş yola çıxırdı. Baş yol qıvrıla-qıvrıla gəlib Çartarın içində dolaşır, Kişin ayağından keçib dördyolda düyün-lənirdi. Sola Qaradağlıya, sağa Xocavəndə, üzüyuxarı Qarakəndə qalxırdı.

–Dördyolda post var. – Sabir güzgüdən İbadın üzünə baxdı.

–Ruslardı.

Vasya oradakı əsgərlərin bu maşını tanıdığını dedi.

–Dayanma. Qaradağlıya sür.

Posta yaxınlaşanda Sabir sürəti bir az da artırdı. Postda duranlara bir neçə dəfə işıqlarla göz vurdu. Sürətlə üstlərinə gələn komandir maşınına yaxın durmağa cavan əsgərlərin cəsəreti çatmadı, hərbi salamla ötürdülər.

Postdan bir neçə hektar aralanmışdılar, qarşıda haçalanan yolun biri yuxarı Ağkəndə, o biri də dümdüz Qaradağlıya aparırdı.

–Saxla, – İbad Sabirin çiyinə vurdu. – Kənara çek. Sən get Qaradağlı uşaqlarını gətir.

–Bəs sən? – Sabirin üzündəki narahatlıq açıq-aydın göründü.

–Birdən siz gələnə qədər gəlib keçərlər. Qadınları onların əlində qoya bilmərəm.

–İbad!

İbad maşından düşəndə Vasya da çaşib qalmışdı. İbad onun boynundan tutub iki oturacağıın arasına basdı, burnu ayaqaltındakı rezinə yapışdı. Sabir oturacağını bir az da arxaya siyirib onu sıxdı, Vasya tərpənə bilmirdi.

–Sağ qalmaq istəyirsənsə, qalxma. – İbad əlini onun belinə şappıldatdı.

İbad düşəndə, yeşikdəki güllədən ciblərinə yığdı. RPG-7-nin başlıqlarından birini kəmərinə taxdı, birini də silahın lüləsinə.

Əkin sahələrinə yuxarıdan baxanda adama elə gəlirdi ki, hansısa qarı rəngli parçalardan qurama yorğan tikib, boz çöllərin üstünə örtüb. Yolun qırağıyla sədd kimi yan-yanı sıralanmış ağaclar dördyola qədər uzanırdı. İbad əkin sahələriylə ağacların ortasından traktorun saldıdığı yolla gəlib dördyoldakı postun arxasına çıxdı. Monastır yoluyla iki yüz metr qayıdıb mərminin dağıtdığı mağazaya girdi. Pəncərə yerindən binoklla yolu güddü. Təcili yardım maşını gəlib yaxınlaşana qədər gözlədi. Bir neçə metr qalmış yolun ortasına çıxıb əlini qaldırdı. Maşın dayandı, İbad qapını açan kimi silahını sürücünün yanında sıxlaşıb oturmuş ağxələtli iki tibb bacısına tuşladı, üçü də qorxub əllərini qaldırdı. Qarşılarındakı əsgərin erməni olmadığını indi anladılar. İbad silahın kimdə olduğunu soruşdu.

–Нет! Нет. Клянусь матерью.¹ – Kişi əllərini başına qoymuşdu.

İbad yan qapını açdı, gəlinin biri döşəmədə, biri də xərəkdə uzanmışdı, birini oturdub arxa qapıya söykəmişdilər, üçü də baygın idi. İbad tibb bacılarını arxaya keçirdib, sürücünün yanında əyləşdi, arxadan neçə maşının gəldiyini soruşdu, kişi dörd barmağını göstərdi, sonra birini qatlayıb:

– Tri UAZ, – dedi. İbada elə gəldi ki, kişi üç maşını ona qəsdən belə deyib çəkəndirməyə çalışdı. İbad soruşandakı sənə canın əzizdi, yoxsa əsirlər, kişi əlini sinəsinə vurub cavab verdi.

İbad güzgüdən arxaya baxırdı; ikinci təcili yardım maşını yaxınlaşırdı. İbad silahın ucuna bıçaq taxıb dirədi sürücünün böyrünə. Tələb elədi ki, başını çı-

¹ – Yoxdur! Yoxdur. Anam canı.

xarıb sürücülərə onun arxasınca gəlməyi işarə eləsin. Posta sürətlə yaxınlaşanda əsgərlər dirəyi qaldırdılar, Qaradağlı yoluna döndülər. İbad arxanı həyəcanla izləyirdi, ikinci təcili yardım da döndü, onun arxasınca URAL yola çıxdı, təcili yardımların döndüyünü görüb, o da yolunu dəyişməyə məcbur oldu.

Haça yola çatırdılar. Qarşıda Qarçakovun maşını durmuşdu. Vasya maşından düşmüşdü, əliylə işarə edirdi ki, maşınları sağa çəkib dayansınlar.

Kalon təcili yardımın arxasında dayandı. Ağacların arasından çıxan Qaradağlı könüllüləri maşınları hədəfdə saxlamışdılar, komandirin əmrini gözləyirdilər. Qəfildən maşınlara hücum oldu, qapılar açılan kimi əsgərləri dartıb yerə saldılar. Komandir bağıra-bağıra əsgərlərinə əmr verir, hamını yerə uzadır, başını qaldıranın üstündən palçıqlı çəkmələriylə keçib sifətini yerə yapışdırırdı. Hər maşından sürücüylə iki əsgər düşmüşdü. Üzlərinə baxanda bilirdi ki, ilk dəfədir düşmənlə qarşılaşırlar. Üç nəfər silahları yığırı.

İbad kuzova qalxıb yan-yana yığılmış halsız-taqətsiz gəlinlərə baxıb düşdü.

–Vaxt yoxdu. – Komandirə dedi. – Maşınları sürüb aparmaq lazımdı. Monastırdakı əsgərlərin kalonu da gələcək. Atışmasız, ölümsüz bu qadınları burdan çıxarda.

–Kəndə aparaq.

–Ağdama, Ağcabədiyə getməlidilər. Qospitala. Burda qalsalar, yaşamazlar.

–Kim sürə bilir, maşınlara qalxsın. – Komandir əsgərlərinə səsləndi.

–Silahlar da, əsirlər də sənindi. – İbad tibb bacılarını da düşürdü koman-dirin qarşısında otuzdurdu. Haykanuş onu görən kimi tanıdı, istədi xoş söz deyə, yalvara, İbad ona ağzını açmağa imkan vermədi. Aralanıb Qarçakovun maşınına oturdu.

–Sür, Vasya, – İbad sükanı ona verdi.

Vasyanın gözləri güldü. Azadlığına qovuşmuş kimi sevindi. Keçib əyləşəndə, sükanı öpdü.

İbad avtomatın bıçağını Vasyanın böyrünə lap yaxın tutduğunu ona hiss elətdirdi, sağ əliylə qundaqdan tutmuşdu, bir yüngül həmləyə onun böyrəyini parçalaya bilərdi. Vasya görürdü ki, axmaqlıq eləyə bilməz, heç o fikirdə də deyildi, istəyirdi İbad ona axıra qədər inansın.

Posta çatanda maşının işıqlarını yandırıb-söndürdü. Kalon postu sürətlə keçib Xocavənd yoluna girdi. Yollar boş idi. Hərdən bir maşın gəlib onları qarşıdan keçirdi.

Vasya yağlı, şəkərli dilini dişinin arasında saxlamırdı. Sürdüyü maşının qarşısına heç kim çıxa bilməz deyirdi. Dayısını xatırlayıb kövrələndə dedi ki, hər şeyi yaxşı başa düşürəm, o, vaxtında mənim sözümə qulaq assaydı, buralardan getsəydik, ölməzdi. Mən hər dəfə ona deyəndə ki, bu bizim müharibə deyil, mənə deyirdi, kəs səsini, Vasya! Mən ona başa salmaq istəyirdim ki, bu adamların ataları, babaları bizim analarımızı, bacılarımızı faşistlərdən qorumaq üçün canlarından keçiblər, evlərini, ailələrini buralarda qoyub Berlinə qədər gediblər, amma o, mənə həmişə deyirdi ki, Vasya, öz işinlə məşğul ol... Vasya, burnunu soxma...

Muğanlının içində bir neçə post qurulmuşdu. Qarçakovun maşını, qəzəblə yanıb-sönən işıqlarını, arxasınca gələn təcili yardım maşınlarını, nəriləyən-nəriləyən gələn URAL-ları uzaqdan görən kimi zolaqlı dirəklər əsgər əli kimi hərbi salama qalxdı. Postdakı əsgərlər komandirləriylə birlikdə kalonun arxasınca mat-məəttəl boylandılar.

Vasyanı gülmək tutdu. Sabirlə İbad ona baxırdı. Vasya dedi ki, Montenin üzü gözümün qabağına gəldi.

İbad Vasyanın niyə dilini yağlı əppəyə çevirdiyini, özünü onların sırasına qoyduğunu anlamışdı. Hətta əlindəki sükana güvənib cəsarətlənmişdi də. İstəyirdi sədaqətini göstərsin, etibar qazansın, amma yenə də onun qorxusunu İbad alıb-verdiyi nəfəsindən duyurdu. Divin canı şüşədə olan kimi, Vasyanın da azadlığı onun dilindəydi, amma Qarçakovun gizlin postlarının yerini öyrənməmiş İbad Vasyanı hələ buraxmağı düşünmürdü. Aldığı cavabları beynində vuruşdurur, onun yalanını, doğrusunu məntiqinin xəlbirində ələyirdi.

Kalon Ağdam yoluna çıxanda hamı rahatladı.

–Товарищ командир, разрешите обратиться? – Vasya acizənə soruşdu. İbad bayaqdan bəri susmayan Vasyanın rəsmi müraciətinə cavab verdi. Vasya bacardığı qədər səmimi, ciddi olmağa çalışdı. Dedi ki, mənə harda azad edəcəyini bilmirəm, belə bir fikrin olduğunu da bilmirəm, amma onu demək istəyirəm ki, dayım polkovnik Aleksandır Qarçakovun cəsədi, mənim kəndimizə, – tək qalmış anamın yanına qayıtmağım üçün, canımı bu müharibədən, ölümdən qurtarmağım üçün yeganə biletimdir. Bircə onun cəsədini doğma torpaqlara aparmaq üçün Monte mənə icazə verər...

İbad iki yüz metrədən sonra maşını saxladıb Vasyanı düşürdü. Söz verdi ki, bir də qarşılaşsalar, öldürəcək. Vasyanın eyni açıldı, o, bu sözə qədər tərəddüd içindəydi. Qorxurdu ki, İbad onu düşürdü, başına da bir güllə vurur. Vasyanın rəngi açıldı, gah Sabirə, gah da İbada baxıb hərbi salam verdi. Hiss olunurdu ki, özünü sıxıb saxlayıb, bir az da qalsa, kövrələcək. İbad Vasyaya sonuncu tapşırığını verdi:

–Vasya, Monteyə deyərsən...

* * *

– “...əlindən kalonun aldım, qarşılaşanda başın da bədənindən alacam.” – Vasya İbadın sözünü çəkinə-çəkinə deyib, əlinin arxasıyla yarılmış dodağının qanını sildi.

Montenin nəfəsi tənqimişdi, əsəbindən finxırır, Levonu, bütün əsgərləri söyürdü. Təpiklə vurub aşırıldığı stulu götürüb pəncərəyə çırpdı, şüşələr çiliklənib töküldü. Stulun ayaqları qırılanda fırladıb atdı. Gəlib yerində oturdu, əliylə siyirib yerə tökdüyü kağızlara, stolun kənarından sallanan telefona baxdı; qələm, siqaret qutusu divarın dibinə dığırılmışdı. Saqqalını didişdirə-didişdirə soruşdu ki, bir mollanın nə hünəri var o boyda polkovniki öldürür, mənim kalonumu əlimdən alır, postları keçir, heç kim xəbər tutmur?

Qapı döyüləndə Monte susdu, zəhmli baxışlarını qapıya yönəltdi. Tatos içəri girib Levonun gəldiyini məruzə edib, pəncərəyə söykəndi.

Levon çəkinə-çəkinə içəri girdi. Bərəlməmiş gözlərindəki qorxu, pərtlik üzünə yayılmışdı. Vasyanı görəndə bir anlıq duruxdu. Sonra Vasyanı günahlandırırdı, – kalonu postlardan Qarçakovun maşını keçirib, – dedi.

–Levon! – Monte iki əlini də stola çırpıb onun səsinə kəsdi, İbadın Qarçakovu öldürdüyünü dedi. Tələb elədi ki, maşınlarda silahlı əsgərləri ola-ola İbad kalonu necə aparıb, onu izah eləsin. Levonun susduğunu görüb yenə özündən çıxdı, gəlib onun qarşısında dayandı. Soruşdu ki, sən necə komandirsən, sənə əlindən bu qədər əsir alınır, maşınlar aparılır, üstəlik, əsgərlərin

¹ – Yoldaş komandir, müraciət etmək olar?

də əsir düşür? Vasyanı döyüb, onunla xəbər göndərdiyini dedi. Levon özünü müdafiə eləməyə söz tapmırdı, çalışırdı Monteni inandırсын ki, arada satqın var, onun sözündən elə çıxırdı ki, həmin satqın elə Vasyadı. Deyirdi ki, qarşıdan hücum olacağını Qarçakov gətirmişdi, Monastırdan köçün olacağını bilən dördüncü adam Vasyadır, o, həmişə dayısının yanında olub. Vasya səbrlə qulaq asırdı. Levona cavab vermək fikrində deyildi, istəyirdi Levonun ortalıqda nə qədər çarəsiz vəziyyətdə qaldığını Monte özü görsün. Gördü... Monte iki əliylə onun yaxasından yapışib silkələdi, üzünə bağıra-bağıra: "satqın sənsən" – dedi. Levonun qolları yırgalanır, balıq gözlərini acizənə döyür, cavab verə bilmirdi. Monte ona başa salırdı ki, bu biabırçılıqdı, heç bir əsgər bundan sonra Montenin gücünə inanmaz. Tapşırdı ki, bu ləkəni təmizləsin; gedib ya özünü öldürsün, ya da İbadı tapıb gətirsin. Levon nəse demək istədi, Monte əlini qaldırıb imkan vermədi, onu otaqdan qovdu. Gəlib yerində oturanda qrafindən stəkana su süzüb içdi, sonra Vasyaya tapşırdı ki, gedib Qarçakovun cəsədini çıxartsın... Vasya böyrəklərini tutub axsaya-axsaya otaqdan çıxdı.

Monte Tatosu Levonun yerinə korpus komandiri təyin elədi. Tatos fərəğətdə dayanıb hərbi salam verdi. Monte əmr elədi ki, gedib ikisini də – Vasyanı da, Levonu da cəhənnəmə göndərsin.

Tatos ayağını yerə korpus komandiri kimi çırpa-çırpa dəhlizin başından həyəətə çıxdı, pilləkənin başında dayanıb ətrafa indi başqa gözlə baxdı. Levonun maşını getmişdi, Vasya UAZ-ın yanındakı əsgərdən kömək istəyirdi, xahiş edirdi ki, cəsədi çıxartmağa onunla getsin.

Tatos "Jiquli"-nin qabağına söykənmiş Azərə yaxınlaşıb saçını qarışdırdı, çiyninə vurdu:

–Ayağın mana düşdü, Azik.

Azər çevrilib dayısının üzünə küskün baxdı.

–Mənə Azik demə. Azərəm.

–Yaxşı gorak. Azar o biri tərəfdə qaldı. Burda san Aziksan. Manim da asgarimsan. Bir az boyu, sana vazifa da veracam. – İki barmağıyla onun çiyninə vurdu, – ulduz da. – Göz vurdu. – Gedak sana avtomat da veracam. Oz avtomatın olacaq. Qrişaya deyarik, aynina forma da tikar.

Azər maşına oturanda Tatos bir də maşından düşdü, Vasyanı çağırub onu cəsəd olan yerə aparacağını dedi.

Vasya ağlamsınaraq gəlib arxa oturacaqda əyləşdi.

* * *

Maşından düşdülər. İbad polis bölməsinin pillələrini qalxmağa tələsmədi. Əlini Sabirin çiyninə qoydu.

–Bilmirəm nə qədər iş verərlər. Mən çıxana qədər yoldaşını tap, ailəni bir yerə yığ.

–Vəziyyətin bu ağır vaxtında səni tutmaq xəyanətdi... Bunların kişiliyi olsa, özləri başa düşər.

–Söz vermişəm. Getməsəm, rəis uşaqları buraxmaz. Həm də görək Salmanovun dərdi nədi, kimlərə işləyir? Hər addım bir fürsətdi.

–İçəridə? – Sabir təəccübləndi.

–Düşmən qarşıda, xain içəridə olur. Açıq-açığına qarşına çıxıb səninlə döyüşən düşmən, erməni də olsa, içində gizlənib məqam gözləyən xaindən yaxşıdır. İndi öyrənək, görək birinci kiminlə döyüşməliyik...- Əlini onun çiyninə qoydu. – Gözlə, uşaqlar çıxsın, onları da apar.

Əsgərlər içəridən çıxanda Sabirin gözləməkdən səbri tükənmişdi. Bir-iki dəfə istəmişdi yuxarı qalxıb rəisdən soruşsun, sonra şeytani lənətləyib maşına qayıtmışdı, iki yoldaşını da pilləkənin başında görəndə rahatladı.

–Gəlin, gəlin görək. Tez olun! – Sabir maşına otura-otura onları tələsdirdi.

Rayon mərkəzindəki telefon qovşağına qədər maşını uçurtdu.

Telefonçu qıza əzbərdən bildiyi nömrəni sifariş verib gözlədi, hiss edirdi ki, hər ötən saniyə onun canından bir parça qoparır. Beynindəki səs bütün müqəddəslərə Mayranuş üçün yalvarırdı: “Nə olur-olsun, sağ olsun. Bircə sağ-salamat səsin eşidim...”

–Alo! Da!

Şuranın səsi ona şillə kimi dəydi.

–Da, da, alo. Eta ya, Sabir! – Sabir özünü toparladı. – Uşaqlar necədi? Maya gəldi? Mayadan nə xəbər var?

–Maya gəlmədi. Amma tapıldı...

–Tapıldı? Necə tapıldı? Hardan? Hardadı? – Dəstək Sabirin əlində əsirdi. Qeyri-ixtiyari gözləri doldu. – Sağdı? Şura xala, Maya sağdı?

–Jivoy, jivoy. Kanddadi...

–Kənddə? Bizim kənddə, Muğanlıda? Ola bilməz...

–Nə, Sabir can. Kandında atasının. Onu tutublar asir, patom da dayışiblar. Mana da ordan zang vurmuşdu. Oçen otliçna har şey. O istadi, man uşaqları ona gondardı. İndi hamısı bir yerda. Var xəbərim. Buranı satmışam, sabah man da gedir. Burda yaşamaq çox çətin. Har yer qaçkınlr... Bazara, qastronoma getmək ne vozmojna...

Sabir dəstəyi aparatın başına çırpdı. Arxaya söykənib bir neçə anlıq dayandı. Yol çəkən gözlərindən iki ərimiş qurğuşun damcısı yanağını yandırayandıra sürüşüb, ayaqqabısının üstünə düşdü.

“Sağdı... Kaş öləydi. Uşaqlarımın orda nə işi var? Ora haradı ki, o da mənim torpağımdı də... Erməni evində... Erməni çörəyi... Babasıdı axı... Demək Mayanı əsir götürüblər. Başına nə oyunlar açıblar... Mən burda döyüşürəm, orda mənim arvadımı əsir tutublar... Nə bilsinlər? Ermənidi, vəssalam. Maya niyə deməyib? Deməyib? Bəlkə də məni qoruyub... Maya fədakardı... Maya başqadı... Yaxşı ki sağsan, Maya... Gəlirəm. Gəlib, sizi evimizə qaytaracam. Ora sizin eviniz deyil”.

Sabir maşına oturanda burnunun ucuna qədər qaralmışdı. Söyüdlüyə qədər heç kimi eşitmədi. Beynində plan qurur, gedəcəyi yolun xəritəsini çəkir, uşaqlarını onların əlindən necə alıb, hansı yolla qayıtmağı düşünürdü.

* * *

Azər at çapırdı, ağ iri xallı at onu belində atıb-tutduqca həyəcandan hər şeyi unutmuşdu. Tatosa çatmağa çalışırdı. Uşaq vaxtı qonaq gələndə həmişə babası onu bu ağ xallı atın kilim örtüklü yəhərində oturdar, yüyəni əlində tutub qabağa düşərdi. Ertədən dağı üzüyuxarı qalxıb böyürtkən kolluqlarına gedərdilər. Nahara kimi vedrələri doldurub qayıdardılar, əllərinin üstünü tikənlər didişdirsə də, ağlamazdı, göynərtiyə dözərdi. Ağzı, paltarının yaxası böyürtkən şirəsinə bulaşardı, anası gören kimi hirsələnib özündən çıxardı. Deyinə-deyinə paltarları yuyub asardı. Babasının kələyi baş tutardı, bir gün də qalardılar.

Ağ xallı at belindəkini tanımışdı, böyürtkənliyə qalxırdı. Azərin belindəki avtomat ona mane olurdu. Silkələndikcə gah başına dəyirdi, gah darağı böyrünü əzirdi. Əlini yüyəndən buraxa bilsəydi, çıxarardı. Bir tərəfdən də onu at-

mağa həvəsliydi, bu günə qədər aldığı ən yaxşı hədiyyə belində onu narahat edirdi. Kənddə uşaqlar hardansa tapdıqları güllələrin barıtını çıxarıb yandıranda, əyləncəyə çevirəndə, əlində oynadıb ona-buna göstərəndə o, həsrətlə baxardı. Bir dəfə atasından da istəmişdi. İndi onun avtomatı da var, atı da; əynində də təzə əsgər forması. Ən böyük arzusu kəndə getmək, özünü sinif yoldaşlarına, kənd uşaqlarına göstərmək idi. Bilirdi ki, kənddə tanıdığı uşaqlardan heç kim yoxdu, hamı köçüb, amma yenə də atını kəndə çapmaq istəyirdi. Ümid edirdi ki, uşaqlardan kimlərsə ata-anasıyla evlərinə baxmağa qayıdıb, onu görənlərlə olacaq. Başqalarına da deyəcək: "Azərin atı da var, əsgər paltarı da, hələ içi gülləyənən dolu doğruçu avtomatı da".

Tatos atdan düşəndə ona da kömək elədi. Çiyində avtomatla yəhərdən düşmək onun üçün çətin idi.

–Gal bura... – Dərənin kənarına gəlmişdilər.

Aşağıdan axan çayın suyu bulanmışdı. Çayın o biri sahili kəndin qol-boyun evləri idi.

Tatos Azərə avtomatı əlinə alıb qoruyucunu açmağı, çaxmağı çəkməyi, tətii hansı barmaqla basmağı göstərirdi. O, hər şeyi bildiyini dedi.

–Atan avtomatı atmağa verirdi sana?

–Yox. Heç qoymurdu əl də vurum.

–Amma man veriram. Ozu da hamışalığ. Muharibada garak kişinin silahı olsun. San düşmanı öldürməsən, o sani öldürar.

–Mən heç kimi öldürən deyiləm. Elə-belə, xoşum gəlir.

–Yaxşı, tut gorum. – Tatos avtomatı onun qucağına yerləşdirib qundağı sinəsinə yapışdırırdı. – Mohkam tut. Bu, oyuncaq deyil. Bu alini burdan, bunu da bax, belə... At o evlərin ustuna...

–Evlərin niyə? Birdən orda adam olar.

–Yoxdu. At. Gorak ora qədər gedir...

Tatos barmağını onun tətikdəki barmağının üstünə qoymuşdu, birlikdə qatladılar. Güllə açıldıqca Azər avtomatı sinəsində güclə saxlayırdı. Həyəcədən dilini çıxarıb qatlamışdı.

–Bark tut. Sabah düşman qarşına çıxanda alin asmasın.

–Mənim düşmənim var?

–Var. Sanin ananı kim asir saxlamışdı? Kim asirlikdə doyuub o guna salmışdı? Bas deyirdin qaçqınlar ananı doyuub. Milis galib sizi aparıb. Gorursan na qədər düşman var? Onlar biza gulla atır. İndi biri çıxsa qabağıma, bizi öldürmək istəsa neynamaliyik? Man demiram, san denan. Neynamalik?

–Niyə bizi öldürsün? Neynəmişik?

–Çunki biz onlardan ustun xalqıq. Ermani xalqı dünyadakı bütün xalqların ən yaxşısidir. Gorursan, bizi qorumaq üçün ruslar da galib, burda doyuşur. Turklar, bu qoyun iyi verən mollalar imkan vermirlər ki, kəndimizdə, evimizdə rahat yaşayaq. Alina silah alan, harda ermani gorsa, öldürür. Biz da macburuq qorunaq.

–Atam belə demir... Anam da...

–Onlar elə bilir ki, san uşaqsan. Amma san kişisan! At da çapırsan, avtomat da ata bilirsən. Ozunu qorormalısən. Dayın Sureni onlar öldürdü. Har bir erməni uşağı bilməlidir ki, türk onun düşmanıdır.

–Mən erməni uşağı deyiləm.

–Anan erməni deyil? Dayın?! Erməni olmaq şərəfdi. San garak ermani uşağı olduğun üçün fəxr eləyəsən. Çasta yəna gedirik, hər şeyi görürsən.

–Bəs top barıtı verərsən?

–Verəram.

–Bilirsən onu neynirlər? Bir basin yandırıb, ayağını üstünə qoyursan... Elə fışıldayır... elə fırlanır... Lap fişəng kimi... hələ fişəngdən də yaxşı.

–Hala gedib top da atırıq. Al gorum, indi uzun at. Bark tut. Ela bil qarşında düşman var. Vur! Vur, asgar! Amr edirəm!

Azərin göndərdiyi güllələr kəndin başına ölüm yağışı yağdı. Hardasa uzaqda itlər ulaşırdı, ulartılar həyə-t-həyə-t dolaşırdı. Bu kəndin başından ayağına, o kəndin ayağından başına haray çəkirdi itlər. Perik düşmüş sərchələr dimdiklərində ağacların ruhunu daşıyırdı.

Mayranuş ərik ağacının altında oturmuşdu. Quru budaqlarda civildəşən sərchələrə baxır, dağdan enən yelin gətirdiyi avtomatın kal qaqqıltısını dinşəyir, həyətdə ulayan itə açıqlanıb susdurur, ürəyində bildiyi bütün müqəddəslərə yalvarırdı. Gah salavat çevirir, gah xaç çəkirdi. “Sabiri qoru, Allah. Onu ölümdən xilas elə. Balalarım atasız qalmasın. Onu öldürsələr mən Azərə, Azərinə nə deyərəm? Necə deyərəm ki, atanızı ermənilər öldürdü? Yol aç, evimə getməyə yol ver mənə. Bu müharibə dayansın, yaylıq alıb Dağdağana bağlayım...”

Mayranuş atasının sə-sindən diksindi. Ona elə gəldi ki, atası pəncərədə olsa da onun duasını eşitdi. Kəndə qayıtmaq istədiyini hər dəfə deyəndə ona açıqlanırdı. Mayranuş həqiqəti desə də, kişi razılaşmırdı, elə deyirdi, səni əsirlikdə döyüb bu günə salıblar. Sənin ağlın Sabirin yanında, ona görə belə deyirsən. Mayranuş özünün doğulduğu, uşaqlığını yaşadığı evə əsir düşdüyünü gəldiyi günün səhəri anlamışdı, atasının da nə qə-qər tərs adam olduğunu onu tanıyanların hamısı bilirdi, elə ayaqlarını da bu tərsliyindən itirmişdi. Mayranuş başa düşürdü ki, uşaqlarını da alıb qaçmaqdan başqa çarəsi yoxdur. Bu gün ağlına gəlmişdi, döyüş altında olan kəndlərdən birinə getsin, onlara qoşulub qaçsın. Amma hələ çəkinirdi. Qaçqınların onu çadırların qarşısında nə hala qoyduğu yadıdaydı. Qorxurdu. “Özüm cəhənnəm, deyirdi, bəs Azərin, bəs Azər?”

Bilirdi ki, Sabir bu qapıdan içəri girsə, atası onun meyidin balalarının qarşısına sərər, gözünü də qırpmaz. İstəyirdi onu inandırсын ki, getmək fikri yoxdu. Tatos çasta qayıdan kimi uşaqları götürüb qaçsın.

Mayranuş hiss edirdi ki, səslər başına dəmirin üstünə düşən yağış damcıları kimi dəydikcə beyni kəlləsində şişir: “Qardaşımı öldürüb... Suren... qulağını kəsib, bıçağı ürəyinə soxub... İbad... hə-mən İbad... Mövsüm dayı... O kəndə qayıtsam, onları yenə gör-səm... Birdən İbad bizə gəlsə? Gələcək də... Həmişə gəldiyi evdi. Bəs Suren İbadı öldürsəydi? Evinə gətirdiyi unu bizə verən, ən çətin günümüzdə bizə qapısını açan Mövsüm dayı bilsəydi onun oğlunu qardaşım öldürüb... bəs onda? Günah qardaşımdadı... Axı, mən tarixçiyəm... Axı mən səndən yaxşı bilirdim, Suren, deyirdim bu, Arsax məsələsi axmaq oyundu. Bu “ƏrSak” deməkdi, buraların hamısı Sak türk tayfalarının olub. ASALA bu milləti aldadır. Onlardan bizə xeyir gəlməz. Hamı öləcək deyirdim... Məni eşitmədin, Suren. Odu qalayıb özünüz yanırsınız. Yox... mən burda qala bilmərəm. Mən bunların içində yaşaya bilmərəm. Gözüm görə-görə oğlumu oda atmaram. Görəsən Şura xala Sabirlə danışdı? Harda qaldı bunlar? Tatos da Azərin beynin yesə... Qoymaram!”

Mayranuş darvazadan çölə çıxdı, üzü aşağı gedən kənd yoluna boylandı. Bütün diqqətini qulaqlarına verib, nəfəsini tutmuşdu, avtomat səsi kəsilmişdi, itlərin ulartısı ipi qırılmış çərpələng kimi uçub getmişdi. Kəndin üstünə çökmüş bu səssizlik Mayranuşun ürəyini üzürdü, səbrini sınağa çəkirdi. Özünə dönə-dönə söz verirdi ki, Azər sağ-salamat gəlsin, onu bir də Tatosla heç yana buraxan deyil. Yanında olsun ki, fürsət düşən kimi də qaçıb evlərinə get-

sinlər. Evin taxta qapısını açıb içəri girsinlər, pilləkəni çıxmamış sağ divardan dəhlizin işığını yandırınlar, dörd pilləni dördü də birlikdə qalxsın. Otaqların işığını yandırıb, pəncərənin pərdələrini açsınlar – qoy bütün kənd bilsin ki, onlar qayıdıblar, onlar düşmən deyillər, onlar bir ailədirlər. “Bura mənim evim deyil... Hardasan Sabir?” Mayranuş darvazanın yanındakı iri daşın üstündə oturub ağladı, əlini ağzına tutmuşdu, hönkürtüsü içinə tökülürdü.

Atası həyətdən bağırıb onu çağıranda, durmağa məcbur oldu, Azərin oyanmışdı.

Mayranuş Azərini həyətdə çıxartdı, əmizdirdi. Evdə atasıyla üz-üzə gəlmək, onun çənəsinə düşmək istəmirdi.

Azər qapıdan içəri atın yüyənini çəkə-çəkə girəndə Mayranuş onun sağ-salamat gəldiyinə əvvəl sevindi, birdən də duruxdu, atasının, Tatosun, müharibənin acığını onun üstünə tökdü.

–Rədd ol get əynindəkini çıxart. Soyun o murdar paltar, apar tulla... Bir də görməyim əynində.

Tatos əlini Azərin çiyninə qoyub özünə sıxdı, dedi ki, onunla işi olmasın, Azər uşaq deyil, erməni boyevikidir. Mayranuş ona acıqlandı. Azərin qolundan dartıb Tatosun əlindən aldı. Tapşırı ki, bir də Azərə erməni boyeviki deməsin.

–Oyranmalidir, bilmalidi düşmanı kimdir! – Tatos Azərə eşitdirirdi. – Surenin silahını o goturmalidir.

–Onun düşməni yoxdu. Azərdən də uzaq dur. Sən də rədd ol gözümün qabağından! Çıxart bunları əynindən! – Mayranuş Tatosla imkan vermədi danışmağa.

Tatos Azərin dalınca içəri keçdi, Mayranuşun gözündən aralıda onun qulağına pıçıldadı.

Mayranuş qəti qərara gəldi, bu gecə uşaqlarını da götürüb gedəcək. Tatosun bir azdan hərbi hissəyə qayıdacağını bildirdi, əmin idi ki, qaçmaq üçün onun qarşısında heç kəs yoxdur. Atlar bu gün onun ağlına gəlmişdi, Azərini qalın bir ədyala büküb belinə şəlləyər, atlara minib kəndə çaparlar. Düşünürdü ki, ən çətin erməni postunu keçməkdir, azərbaycanlılar qadına, uşağa güllə atmır, orda əsgərlərə özü təslim olar, Sabirə xəbər göndərər, lap İbadın adını verər.

“Ölsəm də öz evimdə ölüm.” Mayranuş özünə söz verdi.

Azərinə içirməyə su, iri butulkada horra düzəldib yola hazırlamışdı. Gecə atasının xorultusunu eşidən kimi otağından çıxdı. Onun tüfənginin güllələrini, çəliyini, arabasını həyətdə apardı. Arxayınlaşdı ki, oyansa da durub onların dalınca çıxmağa nə ayağı var, nə də miniyi, indi arın-arxayın çıxıb qaça bilər. Azərini oyatmadan belinə şəlləyib Azəri oyatmağa otağa girəndə qapının ağzında qaldı. Azərin yorğanı yerə düşmüşdü, otağın açıq qalmış pəncərəsindən gecə görünürdü.

–Azər! Azər! – Pəncərədən boylanıb bağırırdı.

Onun səsinə yatmış ağacların quru budaqları uddu, səs gedib Azərin qulağına çatmadı. Azərin qulağını Tatosun səsi doldururdu, onu tərifləyir, əsil kişi olduğunu deyirdi. Çalışdı inandırсын ki, anası onu yersiz yerə danlayıb pərt elədi, böyüdüynü, kişi olduğunu görmür, amma mən bilərəm ki, sən əsil boyeviksən, ona görə də nə istəsən, mən eləyirəm.

– Doğrudan Muğanlıya aparırsan məni? – Azər dayısına inanmışdı. Tatos onu əmin elədi, dedi ki, Muğanlı nədi, onu Ağdama da, Ağcabədiyə də aparacaq. Tatos İbadı, Sabiri tələyə salmağın yolunu tapmışdı; Azəri tələdə pendir kimi istifadə etməyi düşünmüşdü.

–Man başa salaram, ratsiyayla çağırırsan. Atan galar, biz da soruşarıq. Sureni olduran o deyilsə, bilarik. Atan da galar, sani aparar.

–Doğrudan deyirsən, Tatos dayı?

Tatos zarafatla onun boynunun ardına qapaz ilişdi:

–Sana na vaxt yalan demişəm?

–Sağ ol ey, Tatos dayı. Bilirdim. Ona görə də sən deyən kimi qaçdım. Anam hirslənsə də, atamdan xəbər aparanda yadından çıxar.

Tatos maşını darvazanın qarşısında saxladı, düşməmiş Azərə tapşırı ki, maşında otursun, qaçan iki əsgərinin evinə gedib baxacaq. Maşından düşdü, çəpərin üstündən həyəətə tullandı.

Azərin üzündəki ilıq təbəsumün şəkli şüşədə əks olunurdu, gözləri qaranlığa ümidlə baxırdı. Başında dolaşan fikirlər atasını tapmışdı, onun görüş yerinə necə gəldiyini görürdü. Lap kinolardakı kimiydi; dumanlı – tüstülü çöllükdən bir nəfər gəlirdi, əlində də silahı. Əvvəl onun tüstünün-dumanın içində silueti görünürdü, sonra gəldikcə aydınlaşdı, atasının üstünə qaçdı...

Tatos maşına oturub qapını çırpanda Azər səksəndi. Onun sərt hərəkətindən, söyüşündən bilirdi ki, axtardığını tapmayıb.

Otuz metr aralanmışdılar, Tatos əyləci sərt basıb maşını yolun ortasında dayandırdı. İkisi də qarşıya təəccüblə baxırdı. Tatos qarşısında peyda olan varlığın masxalatlı əsgər olduğunu anladı, canlanmış iri bir çuvala bənzəyirdi. Maşının işıqları onun üstünə düşürdü. O, avtomatını maşına tuşlayıb yolun ortasında dayanmışdı.

Tatos başa düşdü ki, qarşısındakı kimdirsə, onu hər an öldürməyə hazırı. Silahını oynadaraq maşından düşməyi tələb edirdi. Öz avtomatının qoruyucusunu elə Azərin qucağından açdı, çaxmağını çəkdi, tapşırı ki əyilsin.

–Bu kimdi?

Tatos Azəri başa saldı ki, qarşılarındakı dediyi həməndə düşməndir, kəndə girib hamını yatdığı yerdə öldürür. İndi o, maşından düşməsə ikisini də öldürəcək, sonra gedib evlərinə girəcək, anasını da, bacısını da, babasını da öldürəcək. Tapşırı ki, qorxmasın, o düşüb təslim olacaq, düşmənin arxasını maşına tərəf çevirəcək, həməndə an o da düşüb düşməni arxadan vurur. O vürməsə, düşməndə hamını öldürəcək.

–San kişisan. Boyeviksən. Qorxma!

Masxalatlı adam bir-iki addım da atanda Tatos maşından düşdü ki, o, bir az da yaxınlaşıb Azəri görməsin. Əllərini qaldırmışdı, onu qarşısına yeriyyə-yeriyyə təslim olduğunu deyib, sakitləşdirməyə çalışırdı. Masxalatlı adam arxasını maşına tərəf çevirməyə məcbur oldu.

–Çök! – O qundaqla Tatosun sinəsinə vurdu.

Tatos sancıdan qıvrıldı, dizini yerə qoydu.

–Qaldır əlini. Səni vaxtında öldürməliydim. – Qundağı onun üzünə endirəndə Tatos qəfil əl atıb havada tutdu. Fırladıb almağa çalışdı, itələşdilər. Masxalatlı adam zərbə yesə də, avtomatı buraxmırdı. Tatos yerə yığılanda masxalatlı adam onun üstünə çökdü. Avtomatı onun qırtlağına dirəyib sıxırdı. Tatos onun altında boğulub çapalayır, ağzının suyu sıçrayırdı.

Masxalatlı adam qəfil arxaya qanrıldı, başının tükü qabardı, qolu boşaldı. İkinci dəfə kürəyinə girən bıçağı hiss elədi. Tatos onu üstündən itələdi.

–Vur Azik. Bir da vur! – Öskürə-öskürə nəfəsini dərməyə çalışdı.

Azər avtomatın süngüsünü bu dəfə də qaldırıb onun kürəyinə sancdı. Masxalatlı adam arxaya qıvrılıb, qalmışdı, nəfəsi içində ilişmişdi deyə gücənir, xırıldayırdı.

Tatos özünə gələn kimi əl atıb başlığı onun üzündən çıxartdı; maşının işığında adamın üzü görünəndə Azərin gözləri böyüdü, əlindən avtomatı düşdü.

–Ataaa! Ata... – Onun üstünə atılıb silkələdi.

Sabirin bərəlmiş gözləri Azərə baxırdı, nəse demək istədi, ağzından qan köpükləndi. Çənəsinə dağıldı.

–Ataa... – Azər hönküre-hönküre bağırır, bədəni əsirdi.

Sabir güclə əlini qaldırıb Azərin boynundan tutdu, gülmsəməyə çalışdı. Gülüşü də, gözləri də Azərin üzündə dondu, qolu yanına düşdü.

– VIII –

Soyuq günəş buludların arxasından utana-utana boylananda kəndlər yanğın yerinə dönmüşdü. Qırmızı qar əriyib arxlara süzülürdü. Yollarda ölüm səhnə-səhnə, şəkil-şəkil dəyişirdi. Küçələrin iti, pişiyi də ölmüşdü. Maşının üstündə gedən iki əsgər yerdəki meyidləri güllələyirdi.

Tankın üstündə oturmuş alay komandiri Tatosu xatırlatdı ki, meyitləri o aparacaq. Tatos etiraz eləmədi. Bilirdi ki, bir cəsədi iyirmi litrlik bir çən yanaçaqla dəyişəcəklər. Tatos kəndi aldıqlarını Monteyə məruzə etməli olduğunu deyib onlardan ayrıldı.

Qərargaha çevrilmiş məktəbin coğrafiya sinfində tabor komandirləri, zabitlər partalarda əyləşmişdilər. İri qara lövhəyə Monte postların yerini çəkmişdi. Əlini bir-birinə çırpıb təbəşirini təmizlədi. Bu günün planını izah edib tapşırırdı ki, əsas hədəfin Arsax olduğunu heç kim unutmasın. O, Azərbaycan xəritəsinin üstünə barmağıyla döyəcəldi: “Hitlerin yeyə bilmədiyi piroq” bizimdir, dedi.

Oturacağa sığmayan zabit Naxçıvansız bu xəyalların gercək olacağına inanmadığını dedi. Monte onu səbirli olmağa çağırırdı. Başa saldı ki, əsas lazım olan adamları yetişdirib istədiyimiz mərtəbəyə yerləşdirməkdə. Sonra burdan nə desək, orda onu edəcək. Həmişəki kimi. Xatırlatdı ki, insan yaratdığı bütün silahlardan təhlükəlidir.

İçəri cavan zabit girdi. Hərbi salam verib qarşı tərəfdən yaxşı xəbər gətirdiyini dedi. Əsgər İbadın tutulduğunu deyəndə birdən-birə hamının üzündə təbəssüm çiçəklədi. Əsgər ratsiyadan aldığı şifrəli xəbəri də çatdırdı. “Keçilər dağılır. Qoyunlar da dalınca...”

* * *

– Hara qaçırsız, köpəy uşağı! – Qara Yusif bağırırdı. – Kim qoruyacaq bu kəndləri? Qeyrətiniz yoxdu? Ə, kişi olun! Ə, arvad kimi qorxub hara qaçırsız?

Könüllü dəstənin əsgərləri başlarını aşağı salmışdı. Bəziləri heç ona məhəl də qoymurdu. Yanındakının qulağına donquldanırdı:

–Mən gedirəm. Qalıb burda ölmək istəyirsən, qal. Görmədin camaatı necə qırıblar? Küçə dolu meyitdi.

–Bizim arvad-uşağımız orda acdı. – Əsgər səsini qaldırdı. – Pulsuz-parasızdılar. Mən burda ölsəm, onlara kim baxacaq?

–Ə, sənin kişiliyin varmı, pulun-paran da olsun? – Qara Yusif təpiklə onun qarnına vurdu. – Bu torpaqları erməni alandan sonra sən də cəhənnəmə öl, arvad-uşağın da...

–Buna fikir verməyin, silah yox, tank yox, deyir döyüş, öl. Silos quyularına atıblar sənə o döyüşən oğlanlarını. Niyə ölməliyik? Mən Bakıya gedirəm.

Qara Yusif avtomatın çaxmağını çəkib onlara tuşladı.

–Hünəriniz var, yerinizdən tərpənin. – Bağırdı. – Hamınızı qıracam, köpəy uşağı.

Arxadan gələn Keçəl Komandir onun qarşısına çıxdı.

–Əsəbiləşmə görək, niyə qaçırlar? – Keçəl Komandir təmkinli göründü.

Orta yaşlı, üzünü-başını saç-saqqal basmış arıq kişi qabağa yeridi:

–Ağzının danışığını bil, Yusif. – Bozardı. – Mən sənin uşağın ha deyiləm. Döyüşmürəm! Könüllü gəlmişdim, indi də evimə qayıdıram. Kənd sənindi, get, kəndini qoru. İstəyirsən öl, istəyirsən, öldür.

Qara Yusif avtomatın qundağıyla onun sinəsinə vurdu. Kişinin nəfəsi qaraldı. Qıvrıldı.

–Ayə, oğraş, erməni məndən artıqdı? – özündən çıxdı. –Belə dilin var, mənə niyə uzadırsan? Üstümə yeriməyə cəsarətin çatır, erməniyə güllə atmağa hünərin çatmır? Sənə demirəm arvadımı, uşağımı qoru. Bu torpaq sənindir deyil?

Kişi dikəlib onun üstünə cumdu, ara qarışdı. Keçəl Komandir ortada qalmışdı. Milis dəstəsi özünü yetirdi, hərəni bir tərəfə itələdilər. Hamı birçə ondan qorxurdu ki, bir-birlərinə silah çəkərlər.

–Düşməni ordadı. Bir-birinizi niyə yeyirsiniz?

–Zındıq oğlu zındıq, belə qeyrətin var, qoyma də erməni torpağına girsən. Bundan o tərəfə təhqir var? – Qara Yusif sakitləşmirdi.

Milis leytenantı Arif havaya tapançadan güllə atdı. Keçəl Komandir Qara Yusifin əlindən tutub avtomatın lüləsini aşağı salmışdı.

Könüllü gələnlərin çoxu başlarını aşağı salıb söyüşün, təhqirin tunelindən keçib gedirdilər.

–Öldürüb içəri getmək istəyirsən? Qoy rədd olsunlar. – Leytenant Arif onun qolundan tutub kənara çəkirdi. – Bunları döyüşə aparmaqdansa, tək getmək yaxşıdır.

–Bir yandan qınamaq olmur. – Keçəl Komandir ikisinə də baxdı. – Arvad-uşaq ac-yalavac qalıb, kişi burda döyüşür. Bilmir öləcək, qalacaq. Ölsə, ailəsi kimin umudundadı? Onun uşağı da yeməli axı.

–Səngər boşalır ey, səngər. – Qara Yusif razılaşırdı. – Hər gün iki-üç kənd əlimizdən gedir.

–Beş-on adama baxma, bizim millət qorxaq deyil. – Leytenant Arif yasalamğa çalışdı.

–Elə mən də buna məəttələm də. Bu gedən uşaqların içində elələri varıydı, təhsilini, işini atıb gəlmişdi.

–Deməli, o qədər də pis adam deyillər. Atıb gəlmişdilər. Döyüşdülər, indi də qayıdırlar.

–Bu vaxt qayıtmaq olar? Elə indi adam lazımdı səngərdə durmağa. Axşam bir də hücum eləsələr, biz neyniyərik? – Qara Yusif çarəsiz olduqlarını Keçəl Komandirə çatdırmağa çalışdı. – Nə oldu birdən-birə? Kimdən nə əmr aldılar? Yox ey, burda nəşə iş var. Bu, təxribatdı. Ayə, atamın goru haqqı, bu, arvad-uşaq məsələsi deyil. Deyirəm də, təxribatdı.

–Təxribat-zad yoxdu. – Keçəl Komandir əmin görünürdü. – Sən ailəni fikirləşmirsən? Onlar da bir evin kişisidir də. O da fikirləşməyə məcburdu.

–Atamın goruna lənət əgər arvad-uşaq fikirləşirəmsə. Bir gecədə beş kəndimizi alıblar. Barı bu sözləri siz deməyin. Rusun ordusunda təlim görmüş, işləmiş adamsız. Müharibə ailə-uşağa baxmır. Atamız-babamız Rusiya çöllərində, alman torpaqlarında döyüşüb öləndə, bu kənddə qoyub getdiyi arvad-uşağın fikirləşib? Kişi döyüşüb, arvad arxa cəbhədə işləyib.

–Darıxma, OMON onları rahat buraxmaz. – Leytenant Arif əminliyini göstərdi. – Harda tutsalar, gətirib basacaqlar səngərə.

–Qoy burda qırılsınlar. Bilək ki, içimizdə biqeyrət, satqın təmizləndi. Bulara bax, – Qara Yusif əlini əsgərlərə uzatdı. Hərə bir tərəfə dağılmışdı. Bəziləri arxası üstə torpağa uzanmışdı, bəziləri xəndəkdə yorğun oturub siqaret çəkirdi. – Elə bil qoyun sürüsüdür, kölgədə yatışır. Bunlarla hara gedəsən? Ordan bir top atılsa, hamısı dalın tutub qaçasıdı.

–İndi əsəbisən, belə danışırısan. Baxma, can şirin şeydi. – Keçəl Komandir təmkinini pozmurdu. – Düşmənin tankı, topu var, sən avtomatı hələ indi görürsən.

–Ə tüpürüm o cana ki, vətəndən, torpaqdan dəyərlidi. Kəndimə erməni girib, evimdə erməni oturub. Camaatı həşərat kimi qırıb, küçələrə töküblər. Nə can, ə? Boynu qırılsın bu canın.

–Sən, mən bunu başa düşürük, amma onlar bilmir axı. Səbirli, hövsələli ol.

–Bir kəndə giririk, arxadan bir dəstə gəlir, arxayınlaşıyıq. – Qara Yusif hirsindən onun dediklərini dinləmirdi. – Evləri qarət edib çıxırlar aradan. Biz də elə bilirik arxamızda ordu var. Biz meyit çıxarmağa maşın tapmırıq, bunlar evləri daşıyır. Əsgər formasında leş qarğaları gəzir dalımızca.

–Sən niyə bu qədər çətin adamsan? Tarix boyu müharibələrdə əsgərlər, sərkərdələr kəndləri qarət edib də. Əsgəri başqa necə saxlayasan? Canından keçib girir döyüşə, kəndi alır, bir evdən iki-üç şey götürməyə onun da haqqı var də... Düzdü, biz imkan vermirik, mane olmağa çalışırıq, amma ölümə gedən adama nələrisə bağışlamaq olar. Hərdən göz yummaq lazımdı. Bu da bir siyasətdir.

Qara Yusif rütbəcə ondan çox böyük olan Keçəl Komandirin cizgiləri ütülənmiş üzünə baxdı. Dodaqlarına qaçacaq bir təbəssüm axtardı ki, eşitdiklərinin zarafat olduğuna özünü inandırсын.

–Eşitdim, nazirlik sizə vəzifə verir? – Leytenant Arif odun üstünə su tökdü. Söhbətin yönün qəsdən dəyişdi.

Keçəl Komandir əvvəl başını yırğaladı. Sonra baxdığı uzaqlıqdan gözünü çəkib ikisini də süzdü:

–Buraların bütün könüllü dəstələri, özünümüdafiə qoşunları mənim ştabıma tabe olacaq. Milli, nizam-intizamlı ordu qurulur. Yoxsa, hərbidən başı çıxan, çıxmayan, əlinə silah alıb özbaşına dəstə yığır, döyüşə gedir. Bu, küçə davası deyil. Müharibə siyasətdi. Hər yerindən duranın başıyla iş görülməz. Səbr edirəm hələ. Qoy yerimdə oturum, kimin qulağın hardan dartmaq lazımdı, yaxşı bilirəm.

–Nə yaxşı, nazirlik sizi təyin elədi? – Qara Yusif təəccübünü gizlətmədi.

–Başqa kim var ki? Rus ordusundan bəri xidmətdəyəm. Bütün döyüşlərdə öz dəstəmlə iştirak eləmişəm. Nazirlik məni yaxşı tanıyır. Hər halda, hərbinə mənim qədər bilən azdı.

–Elə sizin sayənizdə ordumuz əyin-baş tapır. Təzə-köhnə... əsas odur ki, əyinləri, ayaqları yalın qalmır... – Leytenant Arif etiraf etməyi özünə borc bildi.

–Hamı bacardığı kimi xidmət eləməlidir. – Keçəl Komandirin dodaqlarına təbəssüm qaçdı. Qara Yusif indi fikirləşdi ki, görəsən, o, zarafat edir, yoxsa tərifdən eyni açıldı? Hiss elədi ki, Keçəl Komandirin təbəssümü onun içindən güllə kimi keçir...

Keçəl Komandir dağılışıb gedən əsgərlərin arxasınca bir müddət boylandı. Sonra UAZ-ına oturub yola çıxdı.

Geri qayıdanlar yolun qırağıyla dabanbasma uzaqlaşdılar. Hamının ürəyindən keçirdi ki, gözünü yumub-açanda mərmə səsə gəlməyən uzaqlıqda olsunlar.

Bir nəfər hamıya eşitdirdi:

–Burdan canımı qurtarım, bu formanı çıxarıb yandırmasam, heç kişi deyiləm. Mənə lazımdı burda ölmək? Mən həyata bir dəfə gəlmişəm, niyə dağa, daşa görə ölməliyəm? Şəhid olmaq yaxşı şeydi, qoy o yuxarıda oturanlar var ha, onların uşaqları da şəhid olsun. Özləri də bilir şəhid, torpaq, vətən boş şeydi.

–Düz deyir də, dünyanın malı canımızdan artıqdı? Hərəyə bir qəbir yeri düşür də, ora sənindi, bura mənimdi deməyin nə mənası? Buna görə bu qədər adam öldürmək, ev-eşik yandımağa dəyər? Mən gedirəm yaşamağa, qoy kim istəyir orda ölsün...mən əlimi qana bulamaq istəmirəm.

–Döyüşdük də... İndi də başqaları gəlib döyüxsün. Gərək elə ölək?

–Hanı, bəs, deyirdilər Muğanlı dəstəsi belədi-elədi. Ay İbad belə, ay kəşfiyyat dəstəsi elə... Hanı ey, hanı? – İstehzayla güldü.

– IX –

Topdan, tankdan atılan mərmilər kəndə İbaddan əvvəl çatmışdı. Evlər ot tayası kimi yanır, qapqara tüstünü buluda bürüyürdü. Kəndin başından keçən maşınlar yaralıları meyidlərin üstünə yığib daşıyırdı. Küçələrə, yollara dağılan adamlar bu qarmaşanın içində doğmasını axtarırdı. Ana uşağını itirmişdi, ata yerdə qalmış oğlunun meyidini qucaqlayıb hönkürürdü. Qarı əllərini göyə qaldırıb başına çırpır, yanaqlarını dırnaqlarına çeynədirdi. Kiminsə əlini, ayağını, başını tapıb yerə sərdikləri buşlatın arasına yığırdılar...

Aşağıdan yuxarı atılan güllələrin çoxu daşa-kəsəyə dəyirdi. Kəndlərin bütün özünümüdafiə dəstələri, könüllüləri birləşmişdi. Komandirlərin hərəsi bir tərəfdən əmr verirdi. Bəziləri hərdənbir əlini qaldırıb yuxarı güllə boşaldır, sonra yenə xəndəyə, ağacın dibinə, daşın dalına sığınır.

Qara Yusif hücum əmri verəndə heç kim onu eşitmədi. Üç PDM gədikdən çıxmışdı. Qarlı palçıqı arxasında havaya çırpırdı. Onun səsini yaş torpağa uzanmış döyüşçülər ürəklərində hiss edirdilər. Yer titrəyirdi, səngərlər, xəndəklər uçulur, gölməçələrdə sular titrəyirdi.

Qara Yusif ayağa durub PDM-i görəndə gec oldu. Pulemyotun gülləsi onun başını apardı. Ayaqları yenə də bədənini bir neçə metr qabağa qaçırdı. Tətikdə qırıncı olmuş barmağı daraqdakı gülləni səpələdi. O, yıxıldı. Arxadakılar durub geri çəkilməyə məcbur oldular. Hərdənbir Əbülfətin səsi gəlirdi. Bir dizini yerə qoyub PDM-in üstünə oturmış əsgəri vurmağa çalışırdı. Zirehli maşın aldığı sürətlə yaxınlaşırdı.

Eyvaz bir dəstə əsgəri Müşfiqə tapşırıb hərbi qərargahı boşaltmağa göndərirdi. İlyas radioəlaqə saxlamağa çalışırdı. Bağıra-bağıra cavab tələb edirdi.

İbad kəndin ayağına çatanda düşmən başında dayandı. Dəstə mühasirəyə düşmüşdü. Ütülənmiş çöllükdən durub qaçmağa macal tapmırdılar.

Kimse İbadı görmüşdü. Bağırırdı:

–İbad gəlir! İbad gəliir! Kömək gəldi...

O, gəlmirdi, yeriməyə səbri qalmamışdı, qaçırdı. Dabanları yerə çırpıldıqca yanib ərimiş yer çiliklənirdi, gölməçələr xıncım-xıncım olurdu.

İbad döyüş xəttinə çatanda qıvrılıb yerə yatan əsgərin əlindən avtomatı dartıb aldı. Darağı bir göz qırpımında çıxarıb dəyişdi.

–Nə yatmısınız? Ayağa durun! Qalxın! Erməni bizdən qorxur! Hücüm! Kəşfiyyat dəstəsi, qalx! – İbadın bağirtısına qulağını tutub qıvrılan cavan əsgər də dıxsındı.

Eyvazın əmriylə butulkalara yanacaq doldurub ağzına əski tıxamışdılar. İbad əsgərin əlindən iki butulka aldı, əskiləri oda tutub alışdırdı. Ziqzaq qaçaraq PDM-in üstünə yeridi.

Kəşfiyyat dəstəsi qalxıb onun arxasınca qaçdı. Pulemyota atəş açmağa aman vermirdilər. O, başını içəri qısmışdı. Qalxıb cavab verməyə aman gözləyirdi. PDM-nən atılan mərmə başlarının üstündən keçib kəndə gedirdi.

Eyvaz hücum əmri vermişdi. Daşın, torpağın altından çıxan əsgər əlindəki butulkaları, qumbaraları zirehli maşına çırpır, qaçanla üz-üzə döyüşürdülər. İki maşın yanırdı.

–Geri çək! Geriyə! – Əbülfət bağırırdı. Lyukundan alov qalxan maşın partladı. Başı gövdəsindən ayrıldı. Hamı qeyri-ixtiyari yerə uzandı. Çöməlib içinə qısıldı. Yuxarı postlardan top mərmiləri guruldadı.

– İbad! İbad! – Müşfiq bağırırdı. Onun yığılıb yerdə qaldığını gördülər. Partlayışın dalğası İbadı qaldırıb xeyli uzağa atmışdı. Üç əsgəri onu döyüş meydanından çıxarmağa çalışırdı. İbad ayağa qalxdı, gözlərini məcburən daha geniş açmağa çalışırdı, qulağındakı uğultu beynini dəlib keçirdi. Büdrəyib yığılırdı. Onu döyüş nöqtəsindən çıxara bilmirdilər. Qolundan tutmuşdular, İbad onları sağa-sola itələdi. Yerdən pulemyotu götürdü. Uzun sepli darağını qoluna doladı.

Qarşıdakı PDM-in arxasınca gələn kiçik piyada dəstə Əbülfətin hədəfindəydi.

–Kömək lazımdı! Eşidirsiniz? Muğanlıya təcili kömək lazımdı. Ermənilər hücumu keçib. Texnikamız yoxdu... – İlyas ratsiya aparatına bağıra-bağıra tələb edirdi, qarşı tərəfdən sakit, arxayın bir səs qırıla-qırıla cavab verirdi. İlyas koordinatları təkrarladı...

Üçüncü PDM geri qayıdırdı. Kəndlər, yollar hələ də təpənin arxasındakı topun hədəfindəydi.

Axşam döyüş dayandı. Birdən-birə erməni postlarında mərmilər susdu. Barıt qoxulu havanı narin yağış yuyurdu. Yaralıları daşıdılar. Ortalıqda qalmış meyitləri gətirməyə əsgərlər getmək istəmirdi. Gözləyirdilər bir az da qaş qaralsın.

–Nə yaxşı buraxdılar? – Eyvaz İbadın iki çiyindən iri əlləriylə tutub silkələdi.

–Salmanovu tutdular. Prokurorluqda iş açılmışdı. Getdi içəri. Niyə rayonu qoruya bilmədin? Axı mən demişdim ermənilər hardan hücum edəcək. Planı vermişdim.

–Kömək gəlmədi. – İlyasın üzü pörtmüşdü. – Dedilər danışmaq gedir.

–Danışqlar onlar üçündü. Danışqlar, kəndlər əlimizdən çıxır. Danışqlar, qoşun geri çəkilir. Danışqlar, biz susuruq, onlar mövqelərini bərkidir... Biz döyüşməliyik. Bizə danışmaq lazım deyil.

–Təpənin arxasında hardasa toplar var. Kəndi ordan vurdular...

İbad Eyvazın nə demək istədiyini dərhal anladı.

–Sabir hanı?

Hamı bir-birindən gözünü qaçırdı.

–Yoxdu. – Rövşən təəssüflə başını buladı.

–Yoxdu nə deməkdi?

–Qayıtmadı. Ailəsini gətirməyə getmişdi.

–Ola bilməz. Sabir Bakıya gedib ailəsini bir yerə yığıbsa, qayıdar.

–Bakıya getməyib. – Əbülfət əlini onun çiyinə qoydu. Başıyla qarşı tərəfi göstərdi. – Qayınatasının yanına gedib. Ailəsi ordaymış.

İbad hələ də nə baş verdiyini tam anlaya bilmirdi.

–Svyazdan bildik. – İlyas dedi. – Çağırış elədilər. Sabirin oğlu dedi atam yaralıdı, İbad əmi gəlib bizi aparsın.

–Sonra...

–Getmişdik. Kələk qurmuşdular. Səni tutmaq üçün. Aydını da vurdular. Elə bildilər sənsən. – Rövşən peşmanlığını gizlətmirdi. – Onu da qoruya bilmədim.

–Öldürüblər. – İbad baxdığı naməlum nöqtədə Sabirin meyidini görürmüş kimi, əminliklə dedi. – Yoxsa qayıdardı.

–Bir saatdan sonra əməliyyata gedirik. – Rövşənə baxdı. – Hamı hazır olsun.

Əsgər gəlib yaxınlaşdı.

–Kömək gəlir. İki tank var. Tank! – Onun sevinci hamının üzündə çiçəklədi.

Eyvazın arxasınca İlyas da getdi.

Keçəl Komandir Eyvazla kənarda xeyli danışdıqdan sonra gətirdiyi dəstəni döyüş xəttinə göndərdi.

–Nə deyir? – Əbülfət ona yaxınlaşan qardaşından soruşdu.

–Lap yaxşı oldu. Bizim uşaqlar yorğundu.

–İki tank da lap vaxtında gəlib. İndi basıb geri otuzdura bilərik. – İlyasa baxdı. – Deyirdin belə adamdı, elə adamdı. Gördün, vəzifədə oturan kimi kömək göndərdi.

–Bu köməyi mən beş gündü çağırıram. Beş kəndi itirəndən sonra mənə nə xeyri var? – İlyas incimişdi.

–Uşaqlar iki gündü ac, yuxusuzdu. Postu təhvil ver, geri çağır, dincəlsinlər.

–Nə dincəlmək? – İbad əlini kəndə tərəf uzatdı. – Kənd əlimizdən gedir. Yemək, yatmaq vaxtıdır? Bunlar kimdi? Nəçidi? Mən bunlara niyə kəndimi etibar eləyim? Bu saat bilinmir ey, erməniyə işləyən kimdi, döyüşən kimdi.

–İbad, bu uşaqlar qorxur, acdı, yorğundu. Bunlar ayaq üstə ölüblər. Neçə gündü vəziyyət dəyişmir. Sən indi gəlmisən. Bu uşaqlar güllənin, topun altında qalır. Əyin-başları sudur. Bu yağışın, palçığın içində... Axır ki, arxa kömək gəlib. Bir az dincəlsinlər. Sabah döyüşməyə gücləri olsun. Hələ ki sakitlikdi.

İbad qardaşına baxıb başını buladı:

–Qarşımızdakı düşmən sənə tanıdığın o fağır, o dostcanlı ermənilər deyil. – dedi. – Bunlar başqalarıdır, Eyvaz. Bunlar insan deyillər. Bunların qarşısında göz yummaq olmaz. Bunların adamları içimizdədi. Dostları aramızdadı. Biz burda asqıranda orda xəbərləri olur, – cavab gözləmədən aralandı.

Kəşfiyyat dəstəsi əməliyyata hazır sıraya düzülmüşdü. İbad onların qarşısında dayandı.

–Bu torpağı kim qorumalıdır? Baxın, evimiz yanır. Orda bizim uşaqlığımız yanır, ən gözəl günlərimiz yanır. Bizim qonşularımız, dostlarımız, qohumlarımız öldü, meyidləri kəndlərdə yerdə qaldı. Məscidləri, pirləri, qəbirləri dağıtdılar. Bizi bu torpaqdan silmək istəyən bir qüvvə var qarşımızda. Bizim dincəlməyə, yorulmağa, qarnımızı güdməyə haqqımız varmı?

–Yox! Yox! – Əsgərlər bir ağızdan bağırtdılar.

–Kim yorğundu, kim qorxur, kimin canı bu torpaqdan qiymətlidirsə, cərgədən çıxsın.

İbadın səsi bütün əsgərlərin qulağında şaman təbili kimi səslənirdi. Döyüş xəttindən qayıdan əsgərlər də onun qardaşları kimi durub baxırdı. Hamı cərgədən kimin çıxacağını gözləyirdi.

Keçəl Komandirin maşını yel kimi gəlib dayandı. Sürücüsü ondan qabaq gəlib qapını açdı. Hava sazaqlı olsa da, papağını başına qoymamışdı, başının yağlı derisi qızarmışdı. Paqonunda taxılan ulduzların biri lap iriydi.

Eyvaz hərbi salam verəndə yanındakılar da onun hərəkətini təkrarladılar.

–Təbrik edirəm. – Eyvaz onu qabaqladı.

Keçəl Komandir yan-yana durub guruldayan, nərildəyən tanklara tərəf baxdı:

–Birinci sizə xeyir gətirdim.

–Çox sağ olun.

–Kaş beş-altı gün bundan əvvəl gələydi. – İlyas dilini saxlamadı. – Neçə gündür svyazla kömək çağırıram.

–Müharibə təkcə Qaradağlıda, Muğanlıda, Əmiranlarda getmir. Mənim də beş əlim yoxdu. Hər tərəfə eyni vaxtda kömək göndərmək olmur. Üstəlik, dövlətin siyasəti də var çiyinimdə. – O, qəsdən əlini çiyinə vurdu ki, İlyas onun yeni taxılmış ulduzunu görsün. Kiminlə danışdığını, rütbəcə onlardan nə qədər böyük olduğunu anlasın. – Buralara gəlməyə güclə vaxt tapmışam. O da Eyvaza görə.

Arxadan İbadın səsi onların sözünü yarımcıq qoydu. İbad əsgərlərini bir əmrlə sağa döndərmişdi. Arxasınca aparırdı.

–O kimdi? – Keçəl Komandir səsini qaldırdı. Özünü elə göstərdi ki, guya İbadı birinci dəfədir görür. Hiss olundu ki, özünə qarşı hörmət, hərbi məsuliyyət tələb edir. – O uşaq görmür burda kim dayanıb?

Əbülfət əlini İbada tərəf qaldırdı. O dayandı.

–Qardaşımdı də. Kəşfiyyat dəstəsinin komandiri İbad Hüseynov. “Əfqanka” gətirmişdiniz...

–Komandirdi... – Ağzını əyə-əyə dedi. – Kim təyin edib? Görürəm, hələ hərbi vəzifələri tanımır... forma geyinməklə deyil bu işlər. Dövlət nizami ordu yaradıb. Hamı Müdafiə Nazirliyinə tabedir. Özbaşına oyunlar, vəzifə vermək-almaq qurtardı. Əsgərin hamısı siyahıya alınsın. Silahı da bizimkilərə təhvil verin. – Eyvazın yerindən tərpənmədiyini görüb bir az da səsini qaldırdı. – Bu, dövlətin əmridi.

İbad onlara yaxınlaşdı. Nə baş verdiyini hamının üzündə axtardı. Eyvaz pərtliyini gizlədə bilməmişdi. Əbülfət hirsini çeynəyirdi.

–Sənin hərbi savadın var? – Keçəl Komandir səsini bir az da yoğunlatdı.

–Yox.

–Komandir olub mənim üçün. Nə komandir olacaq səndən? Aparıb o boyda kişiləri güllənin altına atırsan. Bu cinayətdi! Savadsız kadr...

–Kəndi, torpağı qorumaq üçün hərbi savad almaq lazım deyil. Vətəni, bayrağı canından artıq bilsən, bəsindi. Döyüşməyə qeyrətin olsa, bəsindi. Mənim əsgərlərim nə güllədən qaçır, nə ölümdən qorxur.

–Yeri, silahı təhvil ver. Siyahıya alınacaq hamı. – Keçəl Komandir əmr verdi. – Görürəm sən hələ kiminlə danışdığını bilmirsən.

–Əsgərin silahı ancaq öləndə əlindən düşər. Ala bilsən, al. – İbad avtomatın qoruyucusunu açıb tətiyi çəkdi. – Bunlar sən satdığın silahlardan deyil.

–Ağzına yiyəliy elə! – Keçəl Komandir bağırırdı. – Sən dövlətə, nazirliyə qarşı çıxırsan? Sən öl, səni hərbi prokurorluğa verərəm, ağlın başına gələr.

–Mən həbsdən bu gün çıxmışam. Ağlım da başıma gəldi. Bildim ki, içimizdə satqın savadlı kadrlar çoxdu.

–Sən dünənin uşağısan. Mənimlə belə danışmağa haqqın yoxdu...
Əbülfət araya girib İbadı kənarlaşdırmaq istəyirdi.

–Silahnan oynama.

–Mən silahımı vermərəm. Bir dəfə tüfəngimizi aldılar. Başımıza bunlar gəldi. İndi də sən...

–Mən sənin üçün o, bu deyiləm. – Keçəl Komandir bağırırdı, əli havada oynadı. – Bu saat əmr eləyəyəm, hamınızı tutub soxduraram içəri. Sənin qarşındakı sənin tay-tuşun deyil. Mən nazirliyin, dövlətin adından axırıncı dəfə əmr eləyirəm, hər kəs silahı mənim əsgərlərimə təhvil verib, geri çəkilsin. Torpaqları sizin kimilər verib. Döyüşə bilmədik, əsgəri idarə eləməyə, döyüşü qurmağa hərbi savadınız çatmadı. Kəndlər işğal altındadı. O qədər adam sizə görə öldü. Geri çəkilin! Məcbur eləməyin orduma başqa əmr verim.

Keçəl Komandir susanda ətrafa narahat bir sükut yayıldı. Yaxında olanlar bir-birinin üzünə mat-məəttəl baxırdılar. Bütün korpusun komandirlərini bir əmriylə cərgəyə düzən adama belə etiraz etməyin ağır nəticəsini hamı görürdü. “Vətən xaini” damğasıyla həbs olunmaq istəmirdilər.

Eyvaz da, Əbülfət də başa düşürdü ki, dövlət, nazirlik adına danışan bu adama təslim olmağa məcburdular.

–Mən, – İbadın səsini bəlkə də hamı eşitdi, – silahımı vermərəm. Ancaq mən öləndə yanımdan götürə bilərsiniz. O da öldürə bilsən. Hünərin çatır, əmr elə əsgərlərinə, bizi arxadan vursun. Erməni ordan gəlsin, siz də burdan. Hamının gözüünün qabağında qırın bizi. – İbad sözünü Keçəl Komandirin gözüünün içinə dedi.

–Silahı təhvil ver dedim! – Bağırırdı.

–Dəmində ol! – İbad təmkinini pozmadan deyib aralaşdı.

–Nə olum dedi? – Keçəl Komandir Əbülfətin, Eyvazın üzünə baxdı.

İbad əsgərlərinə yaxınlaşdı.

–Ardımca, marş!

Keçəl Komandir pərt olmuşdu. Nə qədər çalışsa da gizlədə bilmirdi, bu onun allanmış üzündən, başının tərləmiş dərisindən, böyümüş gözlərindən bilinirdi. O, İbadın arxasınca baxırdı, verəcəyi əmr hələ də ağına gəlmirdi. Birdən-birə beynində səslər dolaşmışdı; bəziləri ona sakit olmağı, təmkinli davranmağı, o uşaqdan bu tərbiyəsizliyin, əmrə tabe olmamağın, özbaşınalığın cavabını başqa yolla almağı təklif edirdi. Anlayırdı ki, burda əsgərləri üz-üzə qoya bilməz. Səslərin içində bir səs pıçıldayırdı: “Müharibədi, döyüşdü... döyüşdə heç kim ölümdən sığortalanmayıb, heç kim bilmir öldürəcək güllə hardan gəlir.”

* * *

Çöllərin zülmətinə yağan narın qırov qırma kimi batırdı. Ətrafda yağıntının xışıltısından başqa, bir də lap uzaqlarda gedən döyüşlərin səsi eşidilirdi. Ən yaxından eşidilən səs əsgərlərin hənirtisiydi, bir-birinin arxasından gəlirdi. Bu zülmətin içində yolu o hənirtiylə tapıb gedirdilər.

İbadın götürdüyü addımın yerinə Rövşən ayağını qoyurdu, Rövşən, izini Müşfiq basırdı, Müşfiqin hənirtisinə Elçin gedirdi... On üç əsgər çöllərin qatı qaranlığını yarıb səssiz-səmirsiz yeriyirdi. Hamı birəcə ona əmin idi ki, İbad görür.

İbad “sss” deyə ilan kimi fısıldadı. Hamı yerində dondu. Yavaş-yavaş çöməldilər. Heç kim qarşıda nə baş verdiyini bilmirdi.

O, torpağın altında qurulmuş postun nəfəsliliyindəki siqaret közünün mayak kimi arabir yanıb-söndüyünü görürdü. Diqqətlə baxıb istiqaməti, məsafəni təxmini təyin edirdi.

Çevrilib işartını Rövşənə göstərdi:

–Ərazi minalıdı. – Qulağına pıçıldadı. – Uşaqlar bir-birindən aralansın. Uzanın. Diqqət məndə.

Rövşən başını tərpedəndə o, yerə yatmaq əmri verib, özü aralaşdı. Bıçağını çıxartmışdı, maili tutub torpağa soxdu, bıçağın ucuyla torpağın altını hiss edirdi. Nəyəsə dəyəndə çıxarıb bir də o biri yanından sancdı. Yavaş-yavaş üstünü qaşıyıb açdı. Əlini sürtüb axtardığını tapanda iri bir daşı minanın yanına işarə qoydu.

Rövşən İbadın xəbərdarlığını arxaya ötürdü. Hamı palçığın içində sürünür, ölümün yanından sivişib keçirdilər. Minalanmış ərazi enli bir zolaq idi. Postu keçəndən sonra arxayın nəfəs dəre biləcəklərini düşünürdülər.

İbad bunkerin üstünə çıxdı. İçəridə çıraqlar öləziyən işıqla yanırdı. Nəfəslikdən burnunu çıxarıb kəndlərə uzadan pulemyot indi onun qarşısında günahkarcasına susmuşdu.

O, qırıq-qırıq səslər, fısıltılar çıxarıb əsgərlərini yönləndirdi. Arxasınca Rövşən gəlirdi. Bunkerin girişini axtardılar. İbad gölməçələrin hara axdığına fikir verdi. Palçıqlı sular yolunu tapıb yavaş-yavaş süzülürdü. Səngərə süzülən su aşağı axırdı, bunkerin girişi təpənin döşündəydi, kamuflyaj olunmuşdu, amma yağıntı hər şeyi yuyub üstünü açırdı. Dar girişdən bir nəfər başını əyib girə bilərdi.

İbad səngərin içiylə girişə doğru sürünürdü. Palçıqdan seçilmirdi. Torpaq nə qədər soyuq olsa da, eyninə almırdı. Gözünü girişə zilləmişdi. İçəridə közərən işıqlar titrəyib onu çağırırdı.

Avtomatın kəmərinə sol əlinə kip dolamışdı. Sağ əlində bıçağını zərbəyə hazır tutmuşdu. Girişin ağzında xeyli gözlədi. Arada bir dəfə Rövşənə baxdı, giriş onun avtomatının hədəfindəydi.

İbad içəri girdi. İki nəfər güllə yeşiklərini ortaya qoyub üz-üzə oturmuşdu. Boş konserv qablarından, sarımsaq qabıqlarından, ortalıqdakı boş şüşədən bilinirdi ki, sərxoşdular. Kətilin üstündə kart paylanmışdı. Dəmir boşqab siqaret kötökləriylə dolmuşdu. Arıq uzun oğlan qədəhi başına qaldıranda gözü İbadı aldı, çeçədi. Ağzındakı arağı qarşısındakı əsgərin üzünə püskürdü. Qarşısındakı arxaya çevrildi, İbadı görən kimi əlini silahına atdı. İbad ona yerindən qalxmağa aman vermədi, bıçaqla vurdu. Əsgər yerdə başı kəsilmiş toyuq kimi çapaladı. Arıq uzun oğlan öskürəkdən boğulurdu. Əlini qaldırıb yad adamı dayandırmağa çalışırdı. İbad avtomatın qundağıyla onun başına vurdu.

–Dördünüz burda qalın. – İbad içəri girən əsgərlərinə tapşırırdı. – Biriniz pulemyotun arxasında, üçünüz çöldə. Həm buranı, həm də bir-birinizi qoruyun. Gələn olacaq bura. Aşağıda hücum olsa, burdan atın.

İbad yerə sərilmiş əsgəri şillələyib oyatmağa çalışdı. İçində su olan dəmir fincanı onun başına tökdü. Əsgər ayılanda bilmədi kimə baxsın. Arxaya çəkilib divara söykəndi.

–Avo hardadı? Hansı postdadı?

Əsgər erməni dilində nəsə düdüləyib tökükdü.

–Nə deyir ə, bu? – Elçin soruşdu

–Bilmirəm?

İbad rusca soruşdu. O, yenə sözləri boğazında qaynada-qaynada danışdı. Hiss olundu ki, yalvarır.

–Özün tülkülüyə qoyub. Erməni rusca bilmir? – Müşfiq silahı onun sinəsinə dirədi. – İndi danışar. Cavab ver! Qovari, suka!

– Suriya... Suriya...

– Suriya, Suriya nədi? – Ərəbcə nəse əlavə elədi. – Allahu-əkbər.

– Suriyadan gələndi.

– Guya müsəlmandı. Gör kimlər gəlib kəndimizi əlimizdən alır, arvad-uşağımızı qırır. Bunların hamısını gəbərtmək lazımdı.

– Apar istədiyin kimi gəbərt! Getdik. – İbad əsgərinə gülümsəyib postdan çıxdı.

Onlar dağın gədiyinə çatanda hava işıqlanırdı. İbad əsgərlərini dincəlmək üçün seçdiyi qayalığa göndərdi, özü dikə qalxdı. Ən şiş ucda oturdu. Binoklla ətrafı daradı. Döyüş xətti ovcundaydı. Erməni əsgərlər səngər zolağında görünürdülər. Gecənin şaxtasında, səhərin ayazında donan ayaqlarını yerə çırpır, gəzişir, əllərini ovxalayib isinməyə çalışırdılar. Səngərin arxasındakı dərədə çadır qurulmuşdu. Bir az aşağıda maşının arxasında odun üstündə iki iri qazan buğlanırdı. Aşpaz əsgərlər tələsirdilər.

İbad səngərin hardan başlayıb gəldiyini hava bir az da aydınlayanda gördü. Qayalığa burulan yerdə səngər örtüyün altına girirdi. Yel yırğalayanda örtük titrəyir, diqqət çəkirdi.

Günortaya qədər İbad yerindən tərpənmədi. Üzünü sazaq kəssə də, qartal baxışlarını yerdən, əsasən də, üstü kamuflyaj edilmiş yarğana gedən yoldan ayırmırdı. Ora hardan düşəcəyini, səngərə necə girəcəyini düşünürdü.

Yeyib, qızıışan əsgərlər səngərlərin qıraqlarını bərkidir, içəri dolmuş suyu çölə atmağa çalışırdılar.

Komandir iki nəfərlə çadırdan çıxıb, səngərə girdi, örtüyün altında itənə qədər getdilər. Əvvəllər Levonun olan yaşıl tentli “UAZ” Kuropatkin yoluyla gəlib yarğana buruldu.

İbad inandı ki, qonaq gələn varsa, onlar məşvərətdən sonra mütləq manqal qoyub yeyib-içəcəklər. Səngərin başı boş qalacaq.

Oturduğu zirvədən qalxanda ayaqları uyuşmuşdu. Baldırını, budunu yumruqladı. Üzünün dərisi qabıqlamışdı, soyuğu hiss eləməirdi. Qalın qara qaşlarına, bıqına qırov düşmüşdü. Gərnəşib qırışığını açdı. Dərəyə endi.

–Donmusan ki! – Elçin onu görəndə halına yandı.

–Tapdım onların gizlin postunu.

–Dincəlmədin? – Təəccübünü üzündə ifadə elədi. – Ay qardaş, sən nə vaxt yatırsan, nə vaxt dincəlirsən, nə vaxt yeyirsən, biz görmədik?

–Plan belədi: dörd nəfər götürüb burdan arxaya düşürsən. Orda yarğan var. Kuropatkindən ora gələn yolu kəs. Silah səsi eşitsən, ordan yarğana hücum elə.

İbad dörd əsgəri arxasınca səngərin başına apardı. Axşama qədər yerdə yatıb məqam gözlədilər. Yemək əsgərin başını qatanda axıb çuxurunu tapan su kimi səngərə doluşdular.

Üç əsgər aşağı çöməlmişdi. Dəmir boşqabdakı isti xörəyi qaşıqlayır, aralarında danışib gülüşürdülər. İbad şübhə çəkmədən arxadan yaxınlaşıb yan kəsiyə döndü. Üzü qarşı tərəfə mövqe aldı.

Arxadan qərribə səslər eşidən erməni əsgərləri bir-birini məcbur edirdi ki, gedib baxsınlar.

İbad yaxınlaşan əsgəri avtomatının ucundakı bıçağa keçirtdi. Yanındakı əsgər nə baş verdiyini anlayana kimi boynu qırıldı. İbad onları sürüyüb yan kəsiyə çəkdi. Qarşıdan gələn əsgər keçib getdi.

Yarğana çatmışdılar. İbad silahlara baxanda əmin oldu ki, səhər açıq döyüşə girə bilər.

Yarğana çatanda topları gördü; toplardan aralıda yan-yan çadırlar qurmuşdular, içəridə yanan çırağın işığında kölgələr oynayırdı.

İbad top mərmilərinin hansı çadırdı olduğunu göz gəzdirən kimi anladı. RPG-nin çiyinə alıb mərməyi yeşiklərini udmuş iri çadırı hədəf aldı, sonra fikrindən daşındı.

–Niyə vurmursan? Hamısını birdən qıraq.

–Qartallı təcürdən topu gətirə bilməzdik. Burdan apara bilərik.

–Düzdü, buralar onsuz da bizimdi. Bunların birinci postu da mühasirədədi. Bir dəfə hücum eləsək, uşaqlar da qabaqdan girsə, buralar bizimdi.

–Çadırı son məqama kimi qorumaq lazımdı. Çıxa bilməsək, sən vurarsan. – RPG-ni yanında çöməlmiş əsgərinə verdi. – Hazır ol!

Üç nəfəri arxalarınca çəkib içəri süründülər. İbad əsgərlərini barmağının işarəsiylə seçdiyi mövqeyə göndərdi. Havada yumruğu qalanda hədəfə aldığı maşının yanacaq çəninə güllələr uçdu. Maşın alovun ağzında göyə qalxdı. Hər üç tərəfdən çadırlar, ortalıqdakı əsgərlər atəş altına düşdü. Yuxarıdan aşağı Elçinin dəstəsi hücumu keçdi.

İbad ayağa durdu, pulemyotun yerə sallanan sepi arxasınca sürüyə-sürüyə gedir, tərənən, nəfəs alan hər şeyi biçirdi.

“UAZ”-a oturub qaçmaq istəyən yaralı komandir ayağını sürüyürdü.

İbad özünü yetirib təcürə onun kürəyinə vurub yerə sıxdı.

–Mani oldurma... – O, çevrilib İbada baxanda əllərini qaldırdı. – Na istəyirsən elayaram. Manim günahım yoxdu. Mən də Kuropatkin uşağıyam. Macbur eladılar...

–Heç olmasa şərəfin olsun, kişi kimi öl, ə. Bu nədi, hansınız əlimə keçirsiz, arvad kimi yalvarırsız?! Kimsən, ə, sən? Kimsən? – İbad əlini atıb onun kitəlinin döş cibindən sənədləri tapdı. Elçinə uzatdı. – Oxu gör kimidi bu?

–Tatos Muradyan. Tabor komandiri.

–Deməli, Tatos. İşığa dur görüm ə... Səni tanıyıram axı, deyəsen. Tatos? Elçin, nə dedin familiyasını?

–Muradyan.

–Murad qənim olsun bulara. Adımızdan da familiya düzəldiblər özlərinə. Üzümə yaxşı bax ə, Tatos. Mən bir dəfə gördüyüm üzünü heç vaxt yadımdan çıxartmıram. – Tatosun gözləri böyümüşdü. Qarşısındakı üzünü palçıqlı, gilli adamın birçə gözləri yanan çadırların alovunda işıldayırdı. – Sabir hardadı?

–S... Sabir? Hansı Sabir?

–Tülkülük eləmə. Sual da vermə. – Ayağını onun yarasına basıb bağırırdı.

–Butun muqaddaslara and içiram, oğlu Azik vurdu onu.

–Azəri Azik eləmişən, çaqqal, atasın da oğluna vurdurmusan?

–O bizim evə gəlmişdi. Elə biliblər başqasıdı. Vurublar. Mən orda olmamışam.

–Məni çağırırdımsan. İbad gəlsin bizi aparsın... Gəldim. Nə sözün var?

–İbad? – O, heyretini gizlətmədi. İndi gözlərindəki ağrının yerində qorxu kölgələndi. – Sani vurdum axı.

İbad onun başına qapaz ilişirdi:

–Sizin içində kişi var ki gülləsi məni öldürsün? Avo küçüyünüz hardadı? Tatosun birdən-birə üzünü açdı. Dodaqlarına acıqlı təbəssüm yayıldı:

–Avo... Avo sanın naslini kasacax. Hamınızın. – Tatos bildi ki, nə qədər yalvarsa da, indi bu adamlar onu sağ buraxmaz. – Sanın kimi mollaların

darisini soymuşuq. Arvadlarını, qızlarını... – İbadın yumruğu onun dodağını parçaladı. Tatos ağzına dolmuş qanı tüpürdü.

–Avo hardadı?

–Darıxma, bilarsan.

İbad pulemyotu Elçinə verdi. Tatosu qoltuğunun altına alıb dalınca səngərə qədər sürüdü. Yan kəsikdən yuxarı çıxardı. Qumbaranın sancağını çəkib onu boynundan kürəyinə atdı, dalına da təpiklə vurub aşağı itələdi.

–Bu da Əmirxan əminin qisası.

Birinci postdan arxaya erməni əsgərləri xəbər almağa gəlirdi. Postda ölmüş əsgərləri görəndə atəş açıldı. Səngərdən-səngərə döyüş başladı.

–Niyə bizimkilər hücum eləmir? – Rövşən əsəbindən bağırdı. – Niyə yatıblar?

–Əbülfətə xəbər vermək lazımdı. Arxadan onların qoşunu gəlsə, biz mühasirədə qalarıq.

– Bir adam bizdən güllə atmır.

– Ölüblər elə bil...

Təpədəki pulemyot birinci səngərin içini hədəf almışdı. Hədəfi görməsə də, güllələr heç kimə baş qaldırmağa aman vermirdi.

–Bəlkə də bizimkilər elə bilir, bunlar öz aralarında döyüşür?! Gözləyir hamısı qırılsın. Sonra hücum keçsinlər.

–Geri çəkilin. – İbad bağırdı. – Qoy səngərdən çıxıb gəlsinlər. Ora boşalsın.

İbad ölü əsgərlərin çəkmələrindən ipləri açıb götürdü, bir ucunu qumbaranın halqasına bağladı. Qumbaranı səngərin içinə basdırılmış dayaq payaların arxasında gizlətdi, yanına iki qumbara qoyub ipin ucunu qarşı tərəfə bağladı. Üç yerdə qumbara tələsi qurdu.

Səkkiz nəfər gecənin qaranlığında gəldikləri kimi birdən-birə itdilər. Atəş səsləri kəsildi.

Gecənin sükutunu səngərdəki qumbaralar pozanda, göydən ət tökülürdü.

* * *

–Niyə hücum eləmərdiz? Niyə atəş açmırdız? Görmürsünüz orda atışmadı? – İbad tankın arxasında oturan əsgərə bağırdı.

Komandir ayağa durub onun qarşısına gəldi:

–Nazirlikdən bizə hücum əmri verilməyib. Biz özbaşına deyilik.

–Nə öz başı, özgə başı? – İbad yumruğunu düyünləmişdi, onun cənəsinə yapışdırmaqdan özünü güclə saxlayırdı. – Biz burda döyüşürük, əmr-əmr oynamırıq. Döyüşə bilmirsən, cəhənnəm ol mənim kəndimdən.

–Ağzına gələni danışma...

Əbülfətin dalınca Eyvaz gəlib özünü çatdırandan, Elçin İbadın yumruğunu havada saxlamışdı.

–Siz bura torpaq almağa gəlmisiz, yoxsa, yatmağa... Sürün deyirəm, tankları da, dəstəni qabaqdakı səngərə çəkin.

–Sən mənə əmr eləyə bilməzsən. – Komandir ona bozardı.

–Səni burda gəbərdərəm. – İbad fürsət tapıb komandirin çənəsinin altına təpiklə vuran kimi o, yerə sərilirdi. Onun əsgərləri avtomatlarını götürdülər.

–Aşağı salın! Bəsdirin! – Əbülfət ortaya girdi. Eyvaz İbadın qarşısını kəsdi. Elçin komandiri yerdən qaldırdı. Hələ də hamı bir-birinə baxır, kimin birinci həmlə edəcəyini gözləyirdi.

–İbad! – Eyvaz ona bağırdı.

–Səhərə qədərə orda döyüşmüşük. Sən də görmürdün? Sən də hücum eləyə bilmirdin?

–Biz elə bildik ruslarla ermənilərdi.

–Bəs indi hara baxırsız? Deyirəm, o iki səngəri də boşaltmışıq. Dəstəni ora çəkmək lazımdı. Orda toplar var. Onlar bizimdi. Sərhədi irəli çəkməliyik.

–Çəkə bilmərik! – Komandir ağzının qanını əlinin üstünə silib bağdı. – Yerimizdən tərpənə bilmərik. Yuxarıdan əmr gəlməlidir.

–Düz deyir. – Əbülfət onu sakitləşdirdi. – Nazirliyə xəbər versinlər. Biz də irəli gedək. İndi onlara tabeyik.

–Mən bu torpağa tabeyəm. Heç kimə yox. Bir saata kimi ora bu qoşun getməsə, gedib özüm oturacam.

–Yaxşı, yaxşı. – Eyvaz onu kənara çəkdi.

–Üç top var orda, mərmiləri də. Kəndi ordakı yarığandan vurublar. Hamısı bizimdi. – Elçin sevincini gizlətmədi. – Vaxtında getməsək, komandir, ermənilər ora qoşun yeritsə, əlimizdən çıxar. Heç olmasa gedib, topları tankın arxasına bağlayıb gətirək.

–Nazirliklə əlaqə saxla! – Tankın üstündəki əsgər rabitəçiyə işarə elədi. Komandir onun yanına qalxdı. – İndi hər şeyi məruzə edəcək.

–Əgər bunlar getməsələr, biz gedərik. – Eyvaz İbadın çiyinə vurub onu arxayın saldı. – Bir qarış da olsa irəliləmək lazımdı.

–Biz nazirliyə tabeyik. Nə desələr, etməyə də məcburuq.

Komandir tankdan çıxdı.

–Polkovnik yerində deyil. Məlumat verdik. Polkovnik gələn kimi məruzə edəcəklər.

–Sən get, uşaqlarını da apar. Dincəlin. Gətirdiyin silahları da qoy qeydə alsınlar. Nazirliyə bildirsinlər ki, sən gətirmisən bunları. Mən qərarı burda gözləyəcəm.

İbad Eyvazın sözündən arxayınlaşıb dəstəsini arxasınca çəkib apardı.

Polkovnikdən xəbər gələnə qədər Monte Melkonyanın kalonu posta çatdı. Maşından düşəndə dili qurudu. Hər tərəfə sadəcə mat-məəttəl baxırdı. Səngərdə cəsədlərin üstüylə getdikcə başını bulayırdı.

Birdən-birə əsəbini əsgərlərin üstünə tökdü. Bağıra-bağıra söydü.

–Havakek, es leşəri esdeğits.¹

Səngəri əsgərlə doldurdu, mövqeyi döyüşə hazırladı. Ara kəsikdən qarşıdakı səngərə keçib xətt boyu düzüldülər. Monte Tatosu tapmağı əmr eləmişdi. Deyinirdi ki, onu aldadıb, İbadın cəsədini göstərib, vəzifə alıb, mükafat alıb, indi onu özü öldürəcək.

Monte hirsini çeynəyə-çeynəyə qarşısına çıxan meyidlərin üzünü çevirib baxırdı. Səngərin üstünə çıxdı. Yanında dayanmış komandirə hazır olmağı əmr eləyib, binoklla qarşı tərəfi gözündən keçirdi. Qarşıdakı tankın arxasında hərəkətdə olan əsgərləri görürdü.

Komandir tankdan çıxıb, Eyvazın qarşısına tullandı.

–Əmr gəldi. Polkovnik dedi, İbad gedib yoxlasın, əgər səngər boşdursa, girsinlər.

–Girsinlər? – Əbülfət təəccüblə soruşdu. – Sən neynirsən bəs? Nə gözləyirsən, əmr elə tankı irəli sürsün.

–Biz axı o səngərlərin boş olduğunu bilmirik.

–Necə yeni bilmirik? Eşitmədin kəşfiyyat komandiri nə dedi?

–Mən hərbiçiyəm. Deyilənə yox, görülənə inanıram. Kəşfiyyat komandiri gəlib dəstəsiylə qabağa düşsün, biz də arxasınca gedək. Bizə belə əmr oldu.

¹ – *Yığışdırın bu leşləri burdan.*

–Mən düşürəm qabağa. – Eyvaz dedi.

–Mən də. – Əbülfət ondan qabağa keçdi. Əsgərləri onun arxasında hazır dayandılar.

Kiçik dəstə səngərdən çıxıb arın-arxayın irəli yeridi. Onlar qarşıdakı səngərlə aralarındakı məsafəni azaltdıqca Montenin gözüne girirdilər.

–Kırak! Kırak!¹ – Monte gözlədiyi fürsəti əlinə keçirəndə bağırdı.

– X –

Eyvaz çarpayıda oturmuşdu, tibb bacısı onun bədənində dolanmış sarğını dəyişirdi. Əbülfətin qoltuq ağacları divara söykənmişdi.

–İbad deyəndə ki, içimizdə satqın var, inanmırdıq. – Əbülfət yaralı ayağını qaldırıb qarşısındakı stulun üstünə qoydu.

–İçimizdə olsa cəhənnəm, lap başımızdadı. Necə deyəsən? Necə göstərəsən? Qalmışam qırıla-qırıla. İbadı onların əlindən almaq lazımdı.

–Gəlsinlər danışaq. Mən bu gün çasta qayıdırəm. Axsaya-axsaya gəzməkdi, orda gəzərəm... – Qapı açılanda Əbülfətin sözü ağzında qaldı.

Mayor Qasım Bayramov özünü gətirdiyi leytenantla içəri girdi. Salamlayıb oturdular. Tibb bacısı otaqdan çıxanda Qasımov sözünü məqsədinə caladı.

–Mən bu işi bağlamalıyam. Ortada beş şəhid var...

–Bayramov, mən keçən dəfə də sizə dedim. – Eyvaz sözünü təmkinlə izah edirdi ki, Qasıma aydın olsun. Leytenant onların sözünü cümlə-cümlə yaza bilsin. – İbad qarşımızdakı postları dağıtdı. İki səngərin əsgərini öldürdülər. Gətirdikləri silahlar qeydə alınıb. Mən onları sizə çasta elə bu gün qayıdan kimi təqdim edərdəm. Bunlar sübutdu. İbad qarşı səngərdən hamının gözü qarşısında durub gəldi.

–Mən çastda əsgərlərnən danışdım. Onlar da bunu dedilər.

–İbad bizim o səngərə getməyimizi istəyirdi. Postu qabağa çəkə bilərdik. Amma yuxarıdan əmr gələnə kimi düşmən xəbər tutub səngəri doldurdu. Burda İbadın heç bir təqsiri yoxdu. Nazirlikdə nahaq yerə düşünürlər ki, İbad səhv məlumat gətirib, kəşfiyyatı uğursuz olub...

–Mən də bir-iki kəlmə əlavə eləmək istəyirəm, yoldaş Bayramov. İbadın sayəsində bizim uşaqlar silahlanıb. Həmişə gedib qənimətlə gəlib. Gətirdiyi silahların hamısı da nazirliyə təqdim edilib. Qardaşım olduğuna görə demi-rəm, hamı kimi, İbad da bir könüllüdü, bizim taborda bir əsgərdi. Amma hamı kimi əsgər deyil. İbada görə ordakı uşaqlar ermənidən, ölümdən qorxmur. Bu günlərə qədər otlaq sahəsinin, əkin-biçin yeri bildikləri çöllərin, xırmanların, ova getdikləri dağların vətən olduğunu o uşaqlar İbadın sayəsində bildi. Bu kəndçilərə türk olduğumuzu yetmiş ildən sonra İbad xatırlatdı. Bu kəndçi bədənlerimizdə döyüşçü ruhunu İbad oyatdı. O, bizim dağların arxasındakı, düşmənin içindəki gözümüz oldu. İndi siz deyin, yoldaş Bayramov, ermənilər belə bir kəşfiyyat komandirini qarşılarında istəyərmi?

–İstəməz. – Əbülfət onun sualına cavab verdi. – Nazirlik üstümüze gəldi ki, İbad səhv informasiya verib, Amarastda heç bir əsir qadın olmayıb. Komandanlığı aldadıb. Hücüm olundu, monastırda bir keşişin meyidi tapıldı.

–Sonra noldu? Yenə xəbər tutub monastırı köçürdülər. Amma İbad qarşı-larını kəsib o qədər hamilə gəlini sağ-salamat gətirdi. Siz də gedib qospitalda gördünüz. Yalan idi?

–Yox. – Qasım Bayramov dərhal etiraf elədi. – Hamısını siyahıya aldım.

¹ – Atəş! Atəş!

–Ermənilərin İbadın başına pul qoyduğunu da eşitmisiz. İndi belə bir komandiri aradan götürmək üçün hansı yola əl atmazlar? Yoldaş Bayramov, xain bilmirəm kimdi, amma lap yaxşı vəzifədə oturub, əminəm.

–İbad bilə-bilə ki, qarşı səngərdə ermənilər var, qardaşlarını ora göndərərdimi? Şəhidlərimiz varsa, biz də yaralanmışıq. Onlar mənə ən yaxın uşaqlar olub. Bunun günahı İbadda deyil. İbad deyəndən dörd saat sonra bizə ratsiyadan xəbər gəldi.

–Ola bilər ki, sizin xəttə giriblər. Nazirlikdə satqın ola bilməz. Sizin danışığınızı eşidib ermənilər.

–Mən bunu dəqiq bilmirəm. Bəlkə də siz haqlısınız. – Eyvaz qalxıb kitelini geyinməyə çalışdı. – Onu bilirəm ki, İbad Hüseynovun qarşısında nə qədər düşmən varsa, o qədər də arxasında var.

–Kimdi?

–Öz aramızdı, Bayramov, – Eyvaz səsini bir az da qısdı. – İstəyir bunu yazsın, istəyir yazmasın. Ağdamda, Füzulidə komandirlərdən hər kim qabağa gedirdisə öz ərazimizdə minaya düşüb öldü. Səncə, niyə? Öz ərazimizdə onların yoluna kim mina qoydu? İçimizdəki düşmən, qarşımızdakından daha əclafdı.

–Yoldaş Bayramov, İbad kəşfiyyat komandiridi, əgər onu hərbi prokurorluq bu şər-böhtana görə tutdursa, ermənilər bir gündə Ağcabədiyə girəcək. Bizdən çox, əsgər ona inanır. Onun dalınca gedir. Elə bir kəşfiyyat komandirini həbs etmək vətənə xəyanətdi.

Leytenant Qasım Bayramovun üzünə baxdı, o, başını tərpəyib “yaz” deyəndə, Əbülfətin sözlərini əlavə elədi.

–Mənim işim həqiqəti üzə çıxarmaqdı. Bu gün də bu işi bağlamaq istəyirəm.

–Səngərimiz boşdu. Biz burda, İbad həbsdə. Ermənilərin əli-ayağı açılib. Qarşılarında duran yoxdu. İlyas da təkdi. Biz bu gün qayıdırıq...

–Olmaz axı, yaralısınız.

–Kəndin yarası daha ağırdı.

Kəndi soyuq bürümüşdü. Evlər yanandan sonra yel vurub yengələr oynayırdı. Gecədən yağan qar günorta kəssə də, şaxta imkan vermirdi ki, postda əsgər şax dayansın, gah əllərini övkələyir, gah ayaqlarının birini götürüb o birini qoyurdu. İlyas ocaq yandırmağı qadağan eləmişdi.

Tankların səsi gələndə hamı kimi o da diksindi, mühərriklərin qəfil yayılmış səsi yeri titrədirdi. Əsgərlər komandirin əmriylə maşınlara minirdilər.

–Hara gedirsiniz? – İlyas özünü yetirib, komandirin qarşısını kəsdi.

–Əmr aldıq. Füzuliyə gedirik.

–Nə Füzuli, bəs burda kim duracaq?

–O rayon əldən gedir, kömək lazımdı. Əmr elədilər, burdan hücum keçək. Mühasirədə qalanlar var.

–Kəndin başı boş qalacaq. Tankın biri qalsın... Ordan ermənilər görür...

–Bizə belə əmr verilib. Təcili Füzulidə olmalıyıq.

Komandir onun qarşısından keçib, URAL-ın kabininə mindi. Tankların arxasınca kəndin başından çəkildilər.

İlyas geri qayıdanda hər kəsin nə qədər məyus olduğunu üzündən oxudu. İki tank onlar üçün alınmaz qalaya, keçilməz dağa dönmüşdü. Özünü də bunu hiss edirdi. O maşınların heybəti, düşmən səngərinə uzanmış burunları bir arxayınlıq yaratmışdı. Eyvaz da, Əbülfət də İbaddan sonra o tanklara arxayın idilər.

İlyas indi hər şeydən çox İbadın hərbi hissəyə qayıtmağını istəyirdi, bilirdi ki, qardaşı xain tələsindən çıxıb olacaq. Hərbi prokurorluqda vicdanı təmiz adamlar bir-iki satqından çoxdu.

Bir neçə dəfə radioəlaqə qurmağa çalışdı. Nazirlikdən kömək istədi.

Əmin idi ki, ermənilər tankların getdiyini görüb hücum edəcək. Döyüş xəttini gücləndirməyə, hücumun qarşısını almağa hazırlaşdı. Hamını ön həddə səfərbər etdi.

Qarşı tərəfdə eyni vaxtda səngər boyu atəş açıldı.

–Başladı! – İlyas qeyri-ixtiyari bağırırdı. – Atəş. Qırın köpəy uşağını. – Səngərin başına qalxıb darağı boşaltıldı.

Qarşı tərəfdən gələn minaatanlar səngəri hədəfləmişdi, mərmilər yaxına, uzağa düşür, palçıqlı torpağı dağıdır, başını büküb qısılan əsgərin üstünə töküldü. Hər dəfə koordinat dəyişirdi, mərmilər korun əli kimi hədəfi tapmağa çalışırdı.

–Geri çəkilmə. Yerində qal. Qalx, atəş aç. Qalx. – İlyas bağırırdı.

Səngərin içinə iki mərmə birdən düşdü. Qulaqlar batdı, gözlər tutuldu. Əsgərin üstünə yoldaşının tikələri yağdı...

İlyas ayılanda hiss elədi ki, yer qulağının altında titrəyir. Özünü toparlayıb qalxdı.

Kəşfiyyat dəstəsi səngərdən çıxmışdı. Başını qaldıran düşməni göz açmağa qoymurdu.

İlyas səngərdən başını qaldıranda üç istiqamətdən gələn BMP-ləri gördü. Binoklla baxdı. Maşınların arxasınca səngərdən çıxan əsgərlər yürürdü.

Elçin RPG-ni çiyinə qaldırmışdı. İki mərmə götürüb səngərdən çıxdı, xeyli qabağa getdi. Dizinin birini yerə qoyub maşını hədəfə aldı. O, mərmini göndərəndə pulemyotlar yeri dəlik-deşik elədi.

–Geriye! Geriyə çək. – İlyas məcbur olub bağırırdı.

BMP-lər kəndə girəndə, meyidlərin çoxu yerdə qalmışdı. Düşməni dayandırmaqdan çox, indi yaralıları çıxartmağa çalışırdılar.

Millis dəstəsiylə könüllülər birləşmişdi.

Həmin gün Əbülfətlə Eyvaz kəndə çata bilmədilər. Kənd də, Söyüdlü postu da, evləri də, küçələri də, xatirələri də düşmənin ayağının altında qaldı. Maşın onları son həddə qədər gətirdi. Burdan beş kilometr o yanda düşmənin öz mövqeyini bərkidirdi. Atəş kəsilmişdi, buldozerlər yerin bağrını dəlib yeni səngər xətləri qazırdı. Torpağın yaxasına ilgək kimi açılmış bir adamlıq səngərlərə əsgərlər düymə kimi bağlanırdı.

* * *

İbad təpənin üstündə oturub kəndə tərəf baxırdı. İlk dəfə bu qədər yanıqlı ağlayırdı. Nə hıçqırığını tuta bilirdi, nə gözünün yaşı dayanırdı. İçindəki ağrılar bir-birinə qarışmışdı. Bilmirdi günahı kimdə axtarsın. Kimin yaxasından yapışsın. Onu da bilirdi ki, günahkar axtarmaq, tapmaq vaxtı da deyil.

Sarı it iki küçüyünü dalına salıb gətirmişdi. Hər yeri iyləyə-iyləyə gəlib İbadı təpənin başında tapmışdı. Onun yanında oturub için-için zingildəyirdi.

İbad onlara baxanda kəndin yoxluğunu, ağrısını, çarəsizliyini içində yanan ocaq kimi hiss edirdi. Balası ölmüş, kənddə qalmış itin də nələr çekdiyini görürdü.

“Anama nə deyim? Atama nə cavab verim?” Özünü öz suallarının qarşısında aciz qoymuşdu. Ürəyi boşalanda and içdi. Oturduğu təpədə söz verdi ki, burdakı satqını tapa bilməsə də, Monte Melkonyanı tapacaq. Onu öldürüb bütün xəyanətlərin kökünü kəsəcək.

Təpədən düşəndə özünü hirsə, intiqamla, qisasla doldurmuşdu. İndi ağlında yalnız bircə hədəf varıydı.

* * *

Yarğandan qalxan cığırı qar örtse də İbad hara ayağını qoyacağını dəqiq bilirdi. Aradabir dayanır, yumruğunu qaldırıb arxasınca gələn əsgərlərini yerə çökdürür, özü ətrafı dinləyirdi. Hənirtini uzaqdan hiss eləmişdi. Dəstəyə yerində qalmağı əmr edib, bir-iki metr də qabağa yeridi. Üz-üzə gəldilər. Heç biri yerindən tərpənmədi. Gecənin içindən çıxmış fosforlu gözlər qırpınmadan ona baxırdı. İbad yavaş-yavaş çöməldi. Bir dizini yerə qoydu. İndi burun-buruna dayanmışdılar. İbad onun ağzından, burnundan çıxan isti havanı, hənirtini hiss edirdi. Yavaş-yavaş üzünü çevirib digərlərini də görməyə çalışdı. Bilirdi ki, qurdlar bu vaxt tək dolaşmır, hardasa lap yaxındadırlar. Geriyə baxdı. Dəstənin ətrafında fosforlu gözlər yanırdı. Dağlardan düşüb gəlmişdilər. İbad işarə elədi ki, heç kim tərpənməsin. Durduğu yerdə donub qalsınlar.

Qurd İbadın ətrafına fırlanıqca bir az da yaxınlaşdı. Əlini, ayağını iylədi. Geri çəkildi. İki qayanın arxasından keçən cığırın başında dayandı. Onların gedəcəyi yolu kəsdi. Arxadakı sürü də gəlib yanında durdu. İbad yönünü dəyişdi. Bayaqdan bəri gözünü onun əlindən çəkməyən dəstə işarəni alan kimi dikəldi, əylə-əylə qurd sürüsünün qarşısından keçib İbadın izini tutdular. Qayalıqın arasıyla keçib dikə qalxanda dayandılar, cığırın başında gizli post qurulmuşdu, əsgərlər deyib-gülürdü.

Heç kim heyretini gizlətmirdi.

–Mən hələ də məəttəl qalmışam. – Rövşən dedi. – O qurd sənə qarşını kəsməsəydi, biz cığırı qalxan kimi o köpəy uşağının ovcuna düşsəydik.

–Ömrümdə belə şey görməmişdim. Bu, ancaq kinolarda olur. Kimə desən, inanmaz. Qurd bizi yolumuzdan döndərdi.

–Bu möcüzədi. Bu... mən söz tapmıram. Vallah, hələ də əlim-ayağım əsir.

–Möcüzə deyil, – İbad Müşfiqin sözünü düzəltdi. – Qurd bilir kimi hara aparmaq lazımdı. İstəməsəydi, indi hamımızı qırmışdılar. Təpəyə qalxan kimi görəcəkdilər. Qurdaşırımı yadınızda qalsın. – İbad dərhal ağlına gələn ilk adı həmin yerə qoydu. – İkiniz o təpədən bu postu nəzarətə götürün. Səhər bura kim gəlir, nə gətirir – hamısını öyrənin.

Əsgərlər əmrə hazır olduqlarını deyib, təpəyə qalxan cığıra tərəf yeridilər.

Dəstə sükuta, qaranlığa bürünüb erməni postunun arxasından xeyli uzaqlaşdı.

Səhər açılanda İbad tək qalmışdı. Qarşısından rayonun mərkəzinə iki kilometrlik yol uzanırdı. Hava soyuq olsa da tərləmişdi. Əynindəki buşlatın yaxasını açmışdı, kəmərinə avtomat daraqları taxmışdı. Çəkmələrini kip bağlamışdı, ayaqlarını yerə çırpanda palçıqlı gölməçələrin buz bağlamış üzünü cilikləyir, donmuş qar topaları xırçıldayı, yastılanıb yaxılırdı. Onun ayaq izləri dalınca gəlirdi.

İbad Arakelin məhləsinə çatanda uzaqdan durub qapını xeyli gözetlədi. Darvazanın qarşısında duran iki əsgər əsnəyə-əsnəyə gəzişirdi. Evin baca-sından tüstü burulurdu.

İbad hasardan həyəətə tullandı. Arakelin eyvanında tənək ağacının çılpaq budaqları qara bürünmüşdü. Çardaqdan buz salxımları sallanırdı. İbad hasara qalxıb həyəətə göz gəzdirdi, ayaq izi axtardı. Qar hər tərəfi ütüləmişdi. İbad əmin oldu ki, həyətdə növbətçi əsgər yoxdu. Çardağa uzanıb borulardan tuta-tuta eyvana girdi. Bıçağını belindən çıxartdı, eyvanın qapısını dartdı. İçəridən bağlıydı. Cəftənin qarğa dimdikli burnu halqaya keçirilmişdi. İbad bıça-

ğı qapının arasına salıb dəmiri yavaş-yavaş qaldırdı. Qapını açan kimi içəri girib örtüdü.

Arakel yerində yatmışdı. Həmişə təmiz olan üzünü bu dəfə çal saqqal örtmüşdü.

İbad stulu çəkib çarpayının yanında oturdu. Palçıqlı ayaqqabısını qaldırıb Arakelin üstünə salınmış qar kimi bəyaz yorğanın üstünə qoydu. Çəkmələrinin altından süzülən palçıqlı suyu yorğan canına çəkdi.

Arakel ayağının üstündə ağırlığı hiss edəndə oyandı. Qarşısında oturan adamı görəndə əvvəl beyni dərk eləmədi. Birdən ağılı yerinə gəldi. Nəsə demək istədi, dili dolaşdı.

–Görürəm, qulağındakı yara sağalıb. Sözümlü unutmamısan?

–İbad... bala... Dedilər sani öldürüblər. Man da...

–Nə mən də? – İbad ayağını onun üstündən çəkdi. – Tüfəngi verirsən, yoxsa canını?

–Tufang ordadı. – Güzgülü şkaflı göstərdi. – Sana soz vermişdim... Man axı... bilirsən da biz atanla illərin dostuyuq... – tez-tələsik dedi.

İbad onu eşitmirdi, şkaflı açıb götürdüyü tüfəngiqoburundan çıxarıb heyranlıqla baxırdı, barmağını ehtiyatla onun naxışlarına toxundurub sığal çəkdi.

Arxada Arakel danışa-danışa yatağından durub, şalvarını, köynəyini üstünə qatlayıb qoyduğu stula əlini uzadırdı. Bilmirdi şalvarını götürsün, yoxsa stula söykənmiş avtomatı. Gah yan dayanmış İbada baxırdı, gah da qarşısındakı silaha.

–Man dediyimi eladım ha. Sozumun üstündə durdum. Galmasan da, qardaşımın yadigarını gondarmak istəyirdim.

İbad tüfəngi qoburuna qoyub Arakelə yaxınlaşdı.

–Avtomatı götürməyə üreyin gəlmədi? – Tüfəngin qundağıyla onu yatağa itələdi. – Sənə icazə verdim ki, durursan? Uzan! – Şalvarı onun əlindən alıb kənara atdı.

Arakel yatağa çökdü.

–Bu na harakatdı? San atan yaşında kişiylə danışırısan. Ozu da atanın dostu.

–Bu sözlərin məni məcbur eləyir ki, səni öldürüm. Yaşamaq istəyirsənsə, bir az kişi ol. Mənə Avonun yerini de! İndi harda gizlənir?

–Man onun yerini bilmirəm.

–Arakel, mən səndən soruşuramsa, demək, sən nəyi bildiyini də bilirəm. Amarast monastırında xidmətin də məlumdu...

Arakel sözün altından çıxmağa yol tapmadı.

–Haykanuş xalan yoxdu.

–Haykanuş adında xalam yoxdu.

–Sən, asirləri aparanda Haykanuş da onların içində olub... Na istasan elayaram, Haykanuşu qaytarsınlar. – Arakelin üzü düşdü. Gözləri yalvarmağa başladı. – Haykanuşun urayı xastadı. Ona azab versələr, dozmaz. Hardadı, İbad bala? San bilirsən. San hər şeyi bilirsən.

–Avodu, Montedi, nə zibildi, onun yerini denən.

–O, mani oldurar.

–Mən sənəin döşünə medal taxmağa gəlməmişəm.

–O, bir yerda dayanmır. Sarı "UAZ"ı var, hər gün postları gazir. Onu istəyirəm ki, bu Avo gabarsın, bizim da canımız qurtarsın. Butun muqaddaslara and inçiram. Biz da qalmışiq arada. Hala manim canımı boğazıma yığıb. Ela

bilirsən biza lazımdı? Biz da qalmışdıq bu galanların alında. Yerevan hokumati da onunla bacarmır.

–Yerin də! Hardadı? Hansı postda?

–Onu biliram ki, Muğanlını alandan sonra ora güc yığır. Bu dəfə Ağcaba-diya girəcəx. Ağdamda silah çoxdu.

–Mühasirəyə salmaq istəyir.

–Kuropatkində, Muğanlıda – hardasa oralardadı. Yerevan hokumati çağırmışdı, getmədi. Ondan biliram. Sən də Haykanuş xalanın yerini denən, ha?

–Biz əsir saxlamırıq. Onları sizin milli qəhrəman öldürüb. Qalx. – İbad ayağa durub əliylə işarə elədi.

Arakel birdən-birə qocaldı. Ağlamaq istədi. Qolları sallandı, ayaqları arxasınca süründü.

–Hayka! Hayka... – İbad onun qolundan dartıb tələsdirəndə yalvardı. – Sən axı kişisən, söz vermişdin tufangi versam... Mən o tufanga gora heç bilirsən kimlərə yalvarmışam o idarada? Kimlərə nalar söz vermişəm.

–Tüfəng həmişə səndə olub.

Arakel çaşdı. Əvvəl istədi boynuna almasın, sonra susdu.

–Türklər kişidi, sözlərini yemir...

–Öldürmək istəsəydin, indi ayağımın altında qan qusurdun.

Həyəət düşdülər. Qarajda yerdən olan qapını Arakelə açdırdı.

–Düş.

–Ora soyuqdu. Heç olmasa işığı yandır. Urayım xəstədi.

–Düş... Qoca kişisən, nə öldürməyə əlim gəlir, nə bağışlamağa ürəyim var. Sən bilirdin Amarast monastırında bizim qızların başına nə oyunlar açılıb. Arvadın da onların içindəydi.

–Bizi Avo məcbur edirdi. Biz də asirik...

–Düş! – İbad onu itələdi.

Arakel soyuqdan titrəyə-titrəyə yalın ayağını taxta pilləkənə basıb aşağıdakı zülmət qaranlığın içinə ehtiyatla düşdü.

İbad iri dəmir səyfi əyib qapağın üstünə yıxdı. Geri qayıdanda ayaq izlərini itirdi.

Hər yer yenə ütülənmiş ağ örtüyə çevrilmişdi. Sakit əhvalı səhər arxayınlaşmışdı. Gecədən bəri yanan işıqlar hələ də pəncərələrdə, eyvanlardaydı. Güllə səsləri erməni körpələrini burada səksəndirib yuxudan oyatmırdı. Heç kim küçələrdə əylə-əylə gəzmirdi. Çayxanalarda qorxa-qorxa oturmurdu. İşinə arın-arxayın gedirdi. Hamı bilirdi ki, müharibə lap uzağa gedib. İndi səksəkədə olan oradakı körpələrdi. Qorxudan o uşaqların ilikləri yanır. Evlər çıraq işığına da həsrətdi. Hamı adyalına, yorğanına bürünüb yerinə girir, dağılan bir səhərə oyanırdılar. Bir yandan da ağappaq aclıq yağırdı. Pəncərələrdən, eyvanlardan baxanda ölüm lap yaxında görünürdü.

İbad evinə qayıtmışdı. Yalın döşündəki evin eyvanından baxanda çöllər, qarşısındakı dağlar divardan asılmış təbii təsvir kimi görünürdü. Əlindəki armudu stəkəndə çay buğlanırdı, ovuclarını isidirdi. Arabir bir-iki qurtum alırdı. “Bu gözəlliyin içinə müharibə hardan girdi? Bu ağappaq çöllərə pəncərəli ayaqlarıyla kim gəldi?”

–Nə fikirləşirsən? – Rövşən onun yanında durdu. – Avonu?

İbad gözünü tabloda çəkmədən başını yırğaladı.

–O mütləq gələcək.

–Biz arxaya xəbər aparmalıyıq. Deyirsən hücumla hazırlaşır.

–Mən onu öldürməliyəm.

–İbad, uşaqları Qaraçux dağında, Quldur dərəsində qoyub gəlmişik. Orda çox qala bilməzlər. Hamını özünlə bir ölçmə.

İbad stəkanı boşaldıb, eyvanın sürahisinə qoydu.

–Hücumu ləngitməyin ən yaxşı yolu var.

–Nədi?

–Onların yanacağını kəsmək. Yanacaqları onsuz da yoxdu. Hansısa yolla ordan-burdan tapırlar. O çənləri tapıb partlatmaq lazımdı.

Rövşən nə qədər iti addımlasa da, İbaddan geri qalırdı. Həyətlərdən keçə-keçə kənddən çıxırdılar. Quldur dərəsində Elçingillə birləşdilər.

–Gələn-gedən var?

–Var. İki URAL gəlib. Mobil dəstələrdi. Bunların taktikasını başa düşdüm. Demək, müdafiə səddi qururlar. Möhkəmlənirlər. Ayrıca hücum dəstələri var. Onlar gəlib hücumu keçirlər.

İbad Quldur dərəsinin hər daşına, hər çuxuruna bələddir; uşaq vaxtı yığışb ən çox oynadıqları yer idi. Naməlum “qızıl əsgər”in abidəsini həmişə raqatqayla hədəf alıb, vurardılar. Eşitmişdi ki, o vaxtlar Sovet hakimiyyətini qəbul etməyən Əsədulla bəy üstünə gələn qızıl əsgərləri bu dərədə tələyə salıb hamısını qırılmışdı. Dərənin adı da ordan qalmışdı. Tarix müəllimi Əsədulla bəydən danışanda İbad həmişə qürurlanırdı. Onu təsəvvüründə canlandırırdı; atın belində, çiyində tüfəng, bədənində dolanmış patron qatarı, başında quzu dərisindən papaq, ayağında dizinə qədər dəri çəkmələr. İndi bu gecənin qaranlığında o əzəmətli kişinin atı yenə hardasa şaxə qalxıb kişnəyirdi, atın səsi İbadı coşdururdu, kürəyindəki “Qaraqaşlı” ona əlindəki avtomatdan daha çox ruh verirdi, ona elə gəlirdi ki, kürəyini “Qaraqaşlı”ya söykəyib. O tüfəngdə atasının, ulu dayısının, Əsədulla bəyin, torpağını yadlara verməyən neçə-neçə bəyin gücünü duyurdu.

Ürəyindən keçirdi ki, uşaqlara əmr verib dərədəki erməni dəstələrini qırıb, “qızıl əsgər”in yanına gömsün, amma beyni əksini deyirdi, bu sakitliyi qorumağa, soyuqqanlı olmağa, hədəfdən yayınmamağa çağırırdı.

–Elçin, Akif, Rövşən, Fikrət, ardımca!

Dərhal silahlarını götürüb dərəyə düşən cıgırı tutdular. Bilirdilər ki, İbad planı həmişə ən sonda deyir.

Postun arxasında dayanmışdılar. Çadır qurulmuşdu, içəridə çıraq yanırdı. Aralıda iki URAL, bir BMP dayanmışdı. Ətrafda əsgərlər görünürdü, – gəzişirdilər.

–Maşınlarda, yəqin ki, adam var. Bu soyuqda girib yatıblar. Siz iki-iki URAL-ların yanacağını boşaldın. Mən BMP-nin.

İbad maşınla üz-üzə duranda anladı ki, yanacaq çənini boşaltmaq mümkün deyil, yağ çəninin qapağını ehtiyatla açdı, yerdən palçıqlı torpağı ovcuna yığıb çənə boşaltdı...

Barmaqlarının ucunu hiss eləmirdi, yeri qaşıyan dırnaqları, barmaqlarının üstü didilmişdi, qarın üstündə qanı qalırdı.

Geri qayıdanda əllərini cibindən çıxartmırdı, hiss edirdilər ki, o, nəyisə ciblərində gizlədir.

Qurd dərəsində sakitlik idi.

–Gələn-gedən yoxdu. – Əsgər dedi. – Elə bu üç maşınları var.

–Burda boş yerə yeyib yatmazlar. Nəsə var. Nəsə olmalıdı. – İbad döş cibindən bloknotunu çıxarıb yerin koordinatını yazanda barmaqlarının, əlinin üstündən qanın süzülüyünü gördülər, əlləri göyərmişdi. Qələmi bir nöqtədə durmurdu. Rövşən onun əlindən bloknotu, qələmi aldı.

- Niyə bu gündədi? Sarımaq lazımdı...
- Bekara şeydi...
- Göyərüb. – Elçin çantasından bint çıxarıb onun iki əlini də sarıdı.
- Koordinatı yaz. Bunlar hücum taborudu.

* * *

Daşlı təpəyə çatanda onları İlyas qarşıladı. İbad maşına minməmiş, qapıdakı boz qurdun şəklinə baxdı, əlini onun üzünə sürtdü.

Yol boyu hərə bir tərəfdən İbadın qurdla qarşılaşdığı anı İlyasa danışdı. İydəliyə çatanda İlyas İbada dedi:

–Qağam xəstədi, gedib görüşsən, yaxşı olar. Səni yola salım, get.

–Koordinatları verim, gedərəm. Mən də darıxmışam. Həm də “Qaraqaşlı”-nı gətirmişəm. – İbad çiyindəki tüfəngə işarə elədi.

İlyas qoburundan tanıdı atasının tüfəngini. Gözləri doldu, qəhərləndi. Nə-sə demək istədi, deyə bilmədi. Qardaşının çiyinə iki dəfə vurub gülümsədi. Hiss elədi ki, gözünün yaşı yanağına süzüləcək, aralandı.

İbad Ağcabədiyə çatana qədər bir neçə dəfə mürğülədi, yollar ona qısa göründü, vaxt hissə-hissə keçib getdi. Maşından düşəndə özünü toparladı; saçını arxaya daradı, üzünü sarğılı əliylə sıgallayıb qırıqğını açdı. Həyətə girdi. Balaca bacısı onu görəndə üstünə qaçdı. Onun səsinə gəlinləri, anası çıxdı, qollarını İbadın boynuna dolayıb üzündən, boynundan öpdü. İbad indi hiss elədi ki, bu günə qədər bu qadının ətrinə tamarziymiş, ən çox bu isti qucağa, onu sıxan bu qollara ehtiyacı varmış. İbad anasının qollarının arasında uşaqlaşdı. Anasından yenə təzə təndir çörəyinin ətri gəlirdi, xamır qatanda, təndirə çörək yapanda geyindiği uzun ətəkli, sallaq cibli boz jaketi əyindəydi, başını yaylıqla həmişəki kimi bağlamışdı.

Evə girdilər. Atasını çarpayıda qalxıb dikəldi, İbad onun qarşısında dizlərini yerə qoyub qucaqladı. Mövsüm kişi özünü tox tutmağa çalışırdı, əliylə İbadın kürəyinə vurmaq istədi, əli qobura dəydi.

İbad tüfəngi belindən çıxarıb atasının qarşısında tutdu.

–Əmanətini gətirdim, qağa.

Mövsüm kişinin əsən əllərini hamı görürdü, o, tüfəngi qoburundan ehtiyatla çıxartdı. Çənəsi əsdi, gözləri dolub torlaşdı. İndiyə qədər gəlinlər, qızlar onun gözündə bir damcı yaş görməmişdilər, indi kişi özünü saxlaya bilmədi, qarşısında dizi üstə oturmuş İbadın gözlərinə baxanda yanaqlarına inci dənələri süzüldü.

– Tüfəng bizim üçün kişilik rəmzidi, qeyrət-namus deməkdi. “Qaraqaşlı” bu ailənin şərəfidir. Sən onu qaytardın, oğul. – Mövsüm kişi gözünü ovcuyla sildi. – Sən də bu camaatın, el-obanın qaraqaşlısısan. – Mövsüm kişi oğlunun alından öpdü.

–Xörək hazırı, bala, dur yuyun, gəl süfrəyə.

–Əlinə nolub?

–Boş şeydi. Kol-kos cırıqlayıb. Gəlirəm.

Mövsüm kişi yataqdan durdu, – tüfəng onun ağrıyan ayaqlarına dərman olmuşdu, güc gətirmişdi. İlk dəfəydi ki, özünü bu qədər yaxşı hiss edirdi. Canı əvvəlki kimi sağlam, gözü itiydi.

Kişi tüfəngi qatlayıb boş lüləyə bir gözünü qıyıb baxdı, sonra şaqqıldadıb qatı açdı, çiyinə qaldırıb hədəf nişan aldı, sonra təəssüflə endirdi.

İbad süfrənin başından durub ona yaxınlaşdı, avtomatını atasına uzatdı:

–Al bunu at. – dedi, – Bilirəm, güllə atanda adamın içi rahatlıyır.

– Sən yaşda olanda mən quşların qatarında quş seçib vururdum.

Həyətdə bacısı qızı əlindəki iri dəmir qəpiklə oynayırdı.

–At o qəpiyi göyə. At. Bir, iki, üç... – Avtomatdan bir güllə açıldı. Diqqətlə qulaq asdılar, qonşunun şiferlərinin üstüylə qəpik danqıldaya-danqıldaya yu-malanıb düşdü. Uşaqlar səsə qaçdılar. Bir az keçmiş, səs-səsə verib gəldilər, qəpiyi tapmışdılar, üstündəki Leninin başına avtomatın gülləsi girib, qalmışdı.

Mövsüm kişi qəpiyi götürüb ovcunda qürurla baxdı:

–Sən məndən də yaxşısan! – dedi. – Tüfənglə vurmaq olardı, qırmadı, amma avtomatla... - o, başını yırğaladı.

Qəpik əldən-ələ gəzdi.

–İndi rahat ölə bilirəm.

–Elə danışma, qağa. Kənd səni gözləyir. Tüfəngini gətirdiyim kimi səni də kəndinə aparacam. Yenə o dağlarda ova çıxarsan...

–Tüfəngi hardan tapdın?

–Arakeldən aldım.

Mövsüm kişinin qanı dondu. Gözlərində baxışları qurudu. Bir anlıq özünü Arakelin evində gördü, süfrənin başında oturmuşdu, onun xalçasının üstündəki tüfəngə baxırdı. Qulağına Arakelin səsi gəldi: "Tufəngin hanı? Heç olmasa onu goturaydın."

–Bilirmiş. O, bilirmiş... – Mövsüm kişi dodağının altında pıçıldadı, pərtliyini, xəcalətini gözlərdən gizlətməyə çalışdı. Arakelin onu aldatdığını, ələ saldığını düşündükcə halbahal olurdu, durub çəliyini götürdü, ayağını çəkə-çəkə hə-yətə düşdü.

– XI –

İbad eyvanda durub qarşısındakı tabloya baxırdı; yamyaşıl çəmənlərdə lalələr qızarmışdı, əlvən çiçəklər ilmə-ilmə toxunmuşdu, sərcələr civildə-şirdi.

–Gələcək. – İbad armudu stəkanı eyvanın sürahısına qoydu. Elçin ona yaxınlaşanda çevrildi; o, radioqəbuledici cihazını çanta kimi belinə keçirtmişdi, çiyinin üstündən cihazın antenası uzanmışdı, o, yeridkcə yırğalanırdı.

–Əbülfət əlaqə saxladı. Vəziyyəti məruzə elədim.

–Kaş bu gözəlliyi də təsvir eləyə biləydin. Atam hər gün çayını bu eyvanda içərdi. Burdan o dağlara baxardı, biz onda bu gözəlliyin dəyərini bilmirdik. Bizim üçün adi dağlar, çöllər idi, amma indi...

–İndi vətəndi. – Elçin onun yarımçıq qalmış sözünü düşündüyü kimi bitirdi.

İbad gözünü qarşısındakı yay tablosundan ayırmadan başını tərpətdi.

–Buraları erməniyə verib getmək olar? Ac olanda bir şey tapıb yeyirsən, üşüyəndə kör-köhnə geyinirsən. Bu çöllər adamın burnunda tütüyəndə, buraların havasına ciyərin yerikləyəndə, gözlərin tamarzı qalanda, üreyin partlayar. Buralar bizim camaatın nəfəsidi, havasıdı. Kaş ki atamı bir günlük də olsa, bura gətirə biləydim. Burda durub armudu stəkanında çay içəydi. – İbad boynundakı binoklla uzaqları yaxına çəkdi. Günəş yerdə bərq vururdu. Diqqətlə baxdı. Bərq vuran işıq süzülürdü. Günəşin şəfəqi onun şüşəsində qırpınıb yerini göstərirdi. – Maşın! Maşın gəlir.

İbad həyətə qaçdı. Çəpərləri aşıb, həyətlərdən keçdi, İbrahim kişinin xaraba qalmış ikimərtəbəli evinin damına qalxdı. Mərmi evin bir tərəfin siyirib

aparmışdı. Onun dalınca İlyas da gəldi. İbad bir də diqqətlə uzaqlara baxdı; buradan yollar aydın görünürdü.

–UAZ deyil. Başqa məşındı. – İbad binoklu İlyasa verib çəkildi. Divarın dibindəki cehizlik yorğan-döşəyin üstündə oturdu. Divara söykəndi...

İbad gözünü açanda qarşısında Sabiri gördü; ona baxıb gülümsəyirdi, gözlərinin qırağı qırışırdı. O, üzünü çevirib gedəndə yanınca Əmirxanın ayaqları addımlayırdı. Uzaqlaşırdılar. İbad Sabiri çağırırdı, Sabir eşitmirdi, üzündə donmuş təbəssümlə şəkil-şəkil aralaşırdı.

İbad gözünü açanda nəfəsi tənqid, – səksənib oyanmışdı.

–Nə gördün? – İlyas soruşdu.

İbad gərnəşib quluncunu qırdı. Çardağa toran çökmüşdü.

–Fikrətin evindən nə xəbər var?

–Heç nə. Uşaqlar deyir gəlib-gedən yoxdu.

Elçin çörəyin arasında pendir, göyərti gətirib İbada uzatdı.

–Evlərdə yeməyə bir şey qalmayıb.

–Biz ermənilər kimi uzaqgörən deyilik. Onlar hər şeyini yığib dar günə saxlayır. Biz, nəyimiz var, ortaya tökürük.

–Aç da qalsaq, susuz da qalsaq, burdan əliboş dönən deyiləm.

–Bu dəfə çoxuq. – İlyas onun sözünü təsdiqlədi. – Bu dəfə əlimizdən qaça bilməz.

İbad durub binoklla gecənin içində işıq axtardı.

–Bir dənə də məşın yoxdu.

–Qoymusan ki, yanacaqları qalsın?! Bütün qışı dərələrdə qalıblar. Yoxsa, Ağcabədi çoxdan getmişdi.

–Deyirəm də, biz bunların yanacaq xətlərini lap başdan kəssək, bir metr də irəliləyə bilməzlər.

–Hansı tərəfdən kəsəsən?! İran verir, Gürcüstan verir, Rus verir... – Fikrət saydıqca barmaqlarını qatladi.

–Niyə hamı bizə düşməndi?

–Çünki türkdən qorxurlar. – İbad fəxarətini gizlətmədi. – İran da, Rus da bilir biz kimik. Bircə özümüz bilmirik. Qoymurlar bilək.

Günəş qizaranda İbad əsəbləri gərilmiş halda gözlərini binokla dayamışdı, özünü sinirlərindən asılmış kimi hiss edirdi. Hərdən istəyirdi bu yarıuçmuş çardaqdan üzü çöllərə bağırınsın, uzaqları yaxınlaşdıran binokl bu dəfə onun səsinə uzaqlara aparsın, sözü Montenin qulağına çatsın.

Montenin qulağına İbadın sözü hələ qışda çatmışdı, iki dəfə hücum əmri versə də məşınları yerindən tərpədə bilməmişdilər. Qurdlu dərəyə mərmə düşməmişdən əvvəl radioəlaqəni dinləmişdilər. “Aka” bir neçə dəfə “Tufan”ı çağırmışdı. Sonra “pomidor”, “xıyar” istəmişdilər. Üstündən yarım saat keçməmiş, Qurdlu dərədə salamat bir adam qalmadı, qaçanı da yolun başında vurdular. İbad bir yaralı əsgərin qulağını kəsdi, qulağı dodaqlarına yaxın tutub dedi: “Monte, Avo, hər kimsən, səni görürəm. ”Qulağı əsgərin döş cibinə qoymuşdu, yaşı az olduğuna görə öldürməyə ürəyi gəlməmişdi. “Apar qulağı komandirinə ver. Eşitdiyini desin”.

Əsgərdən sözü alanda Monte təpiklə onun sinəsinə vurub, söymüşdü, sonra da gördüyü adamı təsvir elətdirmişdi. Onun təsəvvüründəki İbadla, əsgərin dediyi adam çox fərqliydi. Hər dəfə yanacaq problemi gələndə Monte əsəbiləşib özündən çıxırdı. Tabor komandirləri yanacağın qəfil itdiyini, yanacaq çənlərinin, yanacaq filtrlərinin dəşildiyini Montedən gizlətməyə çalışırdılar, bilirdilər ki, bağışlamaz, İbadın qisasını onlardan alar. Bir yandan yanacaq, bir yandan qarlı, şaxtalı hava Montenin yolunu elə kəsmişdi ki, dərədən

çıxa bilməmişdilər. Yer-yurddan qış əlini çəkib gedəndə, o da qarın altından başını qaldırmışdı. Tezliklə irimiqyaslı hücum əmri verəcəkdi. Bunu tabor komandirləri bilirdi. Monte qışa qədər sərhədi Bərdə şəhərinə aparacaqdı, bütün qışı yazıb-çəkdiyi planları bu hücumun üstündəydi. Dəfələrlə sinif otağında planı müzakirə eləmişdilər.

İndi qalırdı münasib vaxtda hücum əmri vermək. Postları son dəfə gəzib, hər şeyin təlimata uyğun olduğunu görmək istəyirdi.

Sarı tentli UAZ Qaraçuxa qalxan yolun tozunu dumana çevirmişdi. İbrahim kişinin ucuq çardağından görünürdü.

–Odu! – İbad qeyri-ixtiyari bağırırdı. İlyas yaxınlaşdı, binoklu onun əlindən alıb baxdı.

–Dalımca gəlin.

–Planın nədi?

İlyas ona etiraz eləmədi. Bilirdi ki, indi İbadın əmrində olsa yaxşıdı. Həyətlərdən keçib yola çıxdılar, ağaclığın kölgəsində gedirdilər ki, təpəliklərdə oturmuş erməni əsgərlərinin gözlərinə dəyməsinlər. Kooperativin binasına çatanda İbad dayandı. UAZ Qaraçuxdan enirdi. İbad onun hansı istiqamətə dönəcəyini təyin eləməyə çalışırdı. İndi onun üzünü binoklla bütövləşmişdi.

–UAZ ya bura gəlir, ya da Kuropatkinə gedir. Fərqi yoxdu, o yol gəlib Muğanlıdan keçir. Kiçik dəstələrə ayrılıb Muğanlının bütün giriş-çığış yolunu tutarıq. Aydındı? Dağılışın. Fikrət, gəl.

İbad qırğı kimi qaçırdı. Arada bir dəfə dayandı, Fikrət gəlib ona çatdı. İbad maşının Muğanlı keçidinə tərəf istiqamət aldığını gördü, təmkinlə gözlədi.

–Gəlir?

–Hə.

–Birdən dal yolla Kuropatkinə gedər.

–Qəbiristanlığın içiylə gedib qarşısın kəsərik. Keçidə düşsə...

Ovunu tələyə çağıran ovçu kimi, İbad içində maşını keçidə tərəf çağırırdı. Onsuz da yolu çətin olan dar keçidi kəndə gəldikləri gün bir az da dağıtmışdılar.

Maşın keçiddə ilişdi. İbad dağılmış məktəb binasına tərəf qaçdı. Kolluğa çatanda UAZ onun üstünə gəlirdi. Məktəb binasına çatmamış, dayandı, Monte maşından düşdü.

İbad onu uzaqdan görürdü. Fikrətə səssiz olmağı əmr elədi. Bir anlıq bütün hisslərini, gücünü mərkəzləşdirdi, gözünü yumub dərinə nəfəs dərib, açdı. Binanın kölgəsiylə irəlilədi, tını çıxanda qarşılaşdılar. Aralarındakı on-on beş metrlik məsafədə göz-gözə dayandılar. İbadın avtomatı ona tuşlanmışdı. Montenin silahı belindən üzünü aşağı sallanırdı.

–At silahı! – İbad kəndirbaz addımlarıyla yaxınlaşırdı. Gözünü qırpmadan baxır, onun beynindən keçirdiyini oxumağa çalışırdı. Əmrini bir də rusca təkrar elədi.

Monte əlini qaldırmağa hazırlanırdı. Bir əlini qabağa uzadıb ona sakit olmağı işarə edirdi. Çiyinini əyib avtomatı əlinə salan kimi baş barmağı qoruyucunu açdı...

Güllə açıldı. İbad onun niyyətini anlamışdı. Düz üzünə baxsa da, onun silahdakı barmağını da gördü.

Monte sinəsinə dəyən güllənin təsirindən yerində fırlandı, hələ ağrı canına yayılmamış, çaxmağı çəkdi. Çevrilmək istədi. Kürəyinə dəyən ikinci güllə onu durduğu yerdən qabağa tulladı, avtomat əlindən düşdü. Yerdə üzünü üstə çevrildi. İbad ayağını onun sinəsinə qoyub sıxdı. Monte onun ayağından

tutmuşdu, ağrıdan dişlərini qıcaır, nəşə deməyə çalışırdı. İbad ayağını onun sinəsindən çəkib təpiklə başına vuranda Montenin huşu uçub getdi.

İbad Montenin ayaqlarından tutub sürüdü.

Monte ağılı başına gələn kimi bıçağını belindən ehtiyatla çıxartdı, atmaq istəyəndə İbad onun biləyinə vurub əlini yana saldı. Bıçağı əlindən alıb onun boğazına dirədi.

–Səni bütöv aparmaq istəyirdim. Xoşluqla getmirsən, mən də başını apararam.

–İbad? İbad... – Onun səsi xırıldadı...

* * *

Daşlıtəpədən on kilometr aralıda, təpənin başındakı səngəri İbad tutmuşdu. Hər gün onu geri çağırırlar da, düşüb getmək fikrində deyildi.

–Heç kəs yerindən tərpənməsin. Bu səngərdən çıxanı birinci mən güllələyərəm.

Təpədən baxanda erməni postu yüz metrliyində görünürdü, başını çıxarıb çağırırsa, o tərəfdən hay verərdilər.

–Komandır, onlar hücum eləsələr, biz burda qalarıq. Arxadakılar da gəlmir...

–Silahımız boldu. Bütün günü döyüşməyə güllə var. Lap BMP gəlsin. – O qarşısına düzdüyü RPG mərmilərinə işarə elədi.

–Səni çağırır, komandır. – Elçin çiyində ratsiya cihazıyla gəlib onun qarşısında dayandı.

İbad burub xışıltını kəsdi.

–Burdan getmirik. Bilirəm niyə çağırırlar. Bizi geri çəkmək istəyirlər. Bu təpədən çəkilmək yoxdu. Hər kəs yerinə keçsin! – İbad bağırdı. – Sən də bu zibilini açma.

– Komandır, bayaq erməni bilirsən nə deyirdi? Deyirdi ki, İbad bizim elə bir adamı öldürüb ki, onun başının tükü qədər türk öldürsək, yenə azdı.

–Bizə arxa-kömək gəlməlidir, komandır. Onlar qisas almaq istəyir.

–Arxa postdan on kilometr qabağa gəlmişik. Səngər qazıb mövqə tutmuşuq. Niyə geri çəkilməliyik? Nazirlik gəlsin.

–Bağla o zibili, səsi gəlməsin. Mən ancaq bu torpağa tabeyəm.

İbad onlardan aralanıb yerə oturdu, ayağını uzadıb gözünü yumdu, dincəlməyə çalışdı.

Əsgərlər Elçini məcbur edirdi ki, cihazı açsınlar, bəlkə nəşə təzə xəbər var.

“Aka... Aka cavab ver... Mən Tufanam... Tufan...”

–Tufandı... Bizimkilərdi... – Əsgərlər sevincək fısıldaşdılar.

İbad onların səsinə eşidirdi.

–Demədim, açma o zibili?!

–Komandır, Tufandı... Bizim tabordu. O birilər deyil. Bəlkə nəşə xəbər var?

–Aç görüm. – İbad könülsüz dedi.

–Aka... Aka cavab ver... – səs xışıldayıb itir, elə bil çöllərə yayılır, külək alıb harasa sovrur, sonra səslər yenə birləşir, aydınlaşırdı. – Tufandı... Tufandı.

–Aka Tufanı eşidir. Aka Tufanı eşidir. – İbad Eyvazın səsinə tanıyan kimi gəlib dəstəyi aldı.

–Aka... Aka... qağam gəlib, səni görmək istəyir.

–Aydındı. – Söz İbadın dilindən güclə qopdu, qolları boşaldı. Əlindəki cihazı Elçinə qaytardı. Hamının sözündən çıxardı, bildiyini eləyərdi, birçə Eyvazın səsi gələndə yumşalırdı. Gözünün qabağına atası gəldi. “Ayağı o gündə, durub gəlib...”

Rövşəni dəstənin başına qoydu.

–Bu səngəri biz qazmışıq. Biz qazdığımız səngəri düşməne vermirik. Bir-iki saata qayıdıram. – Rövşənə dedi.

Akifə boylandı:

– Gəl!

UAZ səngərdən aşağıda dayanmışdı, maşına oturdular.

–Demişdim axı bu qapını düzəltdir. – Maşın tərپənəndə qapıya taxdıqları taxta parçası düşdü. İbad qapını dartıb qoluyla saxladı ki, açılmasın.

–Vaxt olur ki... – Akif gileyləndi.

Maşın yırğalandıqca İbad mürğüləyirdi. Başı düşür, bir də qaldırıb yola baxırdı. Gözləri yumuldu.

Təpədən düşürdülər, arxa posta beş-altı metr qalmış maşın tozanaqla, partlayışla bərabər havaya qalxdı. Səsə iki səngərin əsgərləri də diksinib əvvəl yerə çöməldi, sonra durub boylandılar; İbadın UAZ-ını alov göyə qaldırıb fırlatdı, yerə çırpdı...

* * *

... Gözünü açanda nurani bir kişi palatanın divarından ağ bulud kimi içəri girdi. İbad qalxıb çarpayıda oturdu, ayaqlarının altında bir də öz ayaqlarını gördü, arxaya qanrılıb baxdı, uzanmışdı, alnındakı dərin yara yerindən axan qanı hiss elədi, əliylə alnını sildi. Nurani kişi çağırırdı, yataqdan düşüb onun yanında durdu. Çarpayının böyründə yamyaşıl otlı, çiçəkli, güllü dəhliz açılıb uzanmışdı. Bərabər addımladılar, kişi ona nəsə deyirdi. Dəhliz qaranlıq tunellə birləşəndə dayandılar, kişi onu geri qaytardı.

... İbad bir aydan sonra gözünü açanda pöhrələmiş Dağdağan ağacının yamyaşıl yarpaqları titrəyib, dualı dil kimi göylərə yalvarırdı.

Kimse uzun, mavi şivrimi təzə pöhrənin boğazına bağlamışdı.

Son

♦ P o e z i y a

Rəfail TAGİZADƏ

* * *

Bu gün dənizin qurbanlıq gəmisiyəm.
Gecənin ölüm qonağı.
Gündüzü oğurlanmış kimidi həyat.
Mən başqa bir aləmdə:
nə yer var orda, nə göy üzü.
Rahatlıq yox, tənhalıqda.
Cəmlər tək olur insanlar darıxanda.
Qaranlıqda yollar bitmir ki, bitmir.
Səhər açılmağa qorxur.
Bir meh yox, sənə əl uzada.
Hər şey get-get deyir,
uzağı göstərərək.
Nə var o yaxın uzaqlarda?
Kimsə bilməz...
Sükunət qoxuyur havası sovulmuş otaq.
Kədərini dadı varmış,
yoxluğun qoxusu.
Quraqlıqdan balıq iyi gəlir,
dənizdən yarpaq ətri.

GÖZ YAŞI

Səsində sözlər üşüyür,
baxışında baxışlar.
Axır, ovcuma axır
gözlərindən yağışlar.

Bu sükutun içində
döyür məni hıçqırıq,
Cüt dodaqlar qapalı,
hardan gəlir qışqırıq?

Əlimdə əl danışır,
gözlərimdə baxışlar.
Əyil bir ocvuma bax,
barmağımız boğulur,
...damcı-damcı yağışlar.

* * *

bir gülüşün səsinə
açılan qapılar var,
bir arzuya, diləyə
qurulan yuvalar var

külək qovur buludu,
cığırın qupqurudu,
izin qumru ləpiri,
gözlərin dupdurudu

gecələrin saati,
dəqiqəsi bilinməz,
hara tutum üzümü?
gecədə yol görünməz

xəyalların şəkildə,
əllərimdə əllərin,
gözün gözümə baxır...

BURAX MƏNİ, BURAX GECƏ

səndə gec əriyən mənəm,
qəminə güc eləyən mənəm,
adını heç eləyən mənəm,
burax məni, burax gecə

bu mənim gecəm olmadı,
yükləndim, yenə dolmadı,
ağrılar gecə solmadı,
burax məni, burax gedim

bu nə qonaqdı gecədə,
gündüz qınaqdı gecədə,
üstümdə əl-ayağım yox,
bu nə sınaqdı gecədə?

sən məndən töhfə gözləmə,
gecənə məni səsləmə,
gecələr yuva kimidi,
yuvanda məni gizləmə

* * *

Bu ilin yazı da mənə qış kimi.
Havası ruhumu heç oxşamadı.
Ruhumun qanadı elə sızladı
bilmədim nələr yad, nələr doğmadı.

İçindən yeyilən ağaclar kimi
nə vaxtdı özümü özüm yeyirəm.
Mənə oxşamadı məni yeyənlər,
mən gözü doymazın biri deyiləm.

Quşun cəh-cəhi də ovutmur məni,
sönür bahar ətri ağrılarında.
İllərdi mənimlə yol gələnlərim
vər salıb dərdlərin sarğılarında.

Günahı özüməm, gümanı özüm,
mən özüm özümə nə deyəsiyəm?
Çölündən yeyənə nə var dinməyə,
içindən yeyənə can verəsiyəm.

SARI ÇİÇƏK

O qız laləyəmi döndü çəməndə?
Yoxsa, həyətdəki gecə gülünə -
sarı çiçəyə?
Təbiət gözəllik qatdı gözünə.
O qız bu şəhərə dönə bilmədi.

... O yol bu şəhərdən gedən yoldumu?
O yolun geriye dönüşü yoxmu?
Şəhər pəncərəndən görünən lövhə
gəlib baxışından asıldı.
Çoxmu?

Sənin gəlişinə sevinən yerdə
çiçək düzüm-düzüm, düzlər al-əlvan.
Hər səhər mehində təzə bir nəfəs,
hər axşam çağında sakitlik, güman.

Burdasa, ...qarışıq, küylü məkanda -
şəhərin narahat izdihamında,
yoxluğun içində boğulur zaman.

O qız laləyəmi döndü çəməndə?
Yoxsa, həyətdəki gecə gülünə -
sarı çiçəyə?
Təbiət gözəllik qatdı gözünə.
O qız bu şəhərə dönə bilmədi.

* * *

Baxışın keçmişdən danışır,
duruşun ilahidən.
Sol əlin sağ əlimə yapışıb.
Sağ əlindən göyərçinlər çörək dənləyir.
Gözlərin xatirə danışır;
üzündə təbəssüm
sən necə də doğmasan
köhnə Bakı kimi...

TƏNHALIĞIM

Bu payız havası üşüdür məni.
Günlər də soyuyub aramız kimi -
qolun qollarıma dəymir haçandı,
əlim əllərinin intizarında.
Yüz ildi, min ildi ayrı kimiyik.
Nəfəsin isitmir üzümü daha,
donub dodaqlarım, kəlmələr donub,
baxışın üşüyür yanaqlarımda.
Qapının zəngi də susur nə vaxtdı,
hər addım səsinə diksindirəm mən.
İçimdə bir zindan ağırlığı var,
gəcənin sən - yoxluq tənhalığında...

YOXLUQ

Təkcə səndə hiss etdim ayrılığı,
rüzgarı,
təkcə səndə gördüm son baharı
ağacların kefsizliyini,
çəmənlərin saralmasını,
həyatın soyumasını;
təkcə səndə duydum yoxluqları...

* * *

Xəzana bürünən yolların,
qüruba uzanan yolların
sonunda

evlər qaralar,
küçələr qaralar,
şəhər qaralar
həyatı sönmüş adamlar kimi...

* * *

Aysız, ulduzsuz gecələrdə
qaranlığa bələnən yollar
addım səsinə udar.
Udar səni qaranlıq qarışıq.
İzlər bilinməz
zülmət gecələrdə.
Yer qara,
göy qara.
Bir qara boşluq uzanıb
görünməz yollara...

* * *

dan yeri təzəcə ağarhaağarda;
quşlar yuvasından hələ qalxmamış,
kimsə oyanmamış, kimsə coşmamış,
hələ bircə kəsin səsi çıxmamış,
atəş açılmamış, qarğış yağmamış,
bu təzə səhərin sübh işığında
həyat elə təmiz, elə gözəl ki,
bu həyat o qədər sevilməli ki...
sən, dan yeri və dəniz

YAĞIŞ DA BİR SEVGİDİ

Sakitcə yağış yağır
gecənin gözlərindən,
kimsənin xəbəri yox
pıçıltı sözlərindən.

Bir həzinlik gətirir
narahat sükutuma,
süzülür damla-damla
gecəmin umuduna.

Sığal çəkir üzümə,
məni təkliddə qoymur.
Yağış da bir sevgidi -
öpüşdən adam doymur.

QATAR ADAM

Kim nə bilir nə çəkirsən, gedən qatar.
Apardığın yüklər ağır,
yüklərində dərdlər ağır.
Bu yüklərin dərdlərini
aram-aram taqqıldayan, şaqqıldayan.
Ağrıdacaq dərdlər səni,
ordan bura, burdan ora
dərd daşıyan yorğun qatar.
Güman götür, ümid götür,
arzu götür...
Sən yoluna sevinc də qat.
Ay vaqona, il vaqona
sən hərdənbir bir sevinc at.
Yüngülləşsin yolun sənin,
yükün sənin.
Qoy kəsilsin içindəki küyün sənin.
Qoy uzansın ömrün sənin.
Çəkənməzsən bu ağrını qatar adam.
Son mənzilə bu sürətlə
vaxtından tez çatar adam.

DİVARIN O ÜZÜ

Divarın o uzun küləklər döyür,
divarın bu uzun lampa kölgəsi.
Bu sakit otağın pəncərəsindən
içəri boylanır payız lövhəsi.

Buluddan ayrılan aya boylanıb
yenə şiş papağın yelləyir küknar,
payız gecəsinin ağ mələyitək
qolların səmaya uzadır çinar...

Yollara döşənən yarpaq xalısı
izləri üşüdür sükut içində.
Dünən sıgal çəkən, sıgal çəkilən
torpağa gömülür zaman köçündə.

YAĞIŞ YAĞIR

Yağış yağır,
hər yağışda bir arzu var,
hər yağışda bir xatirə.
Damcı-damcı süzüb gəlir,
o da doğma, bu da doğma.

Nə xatirə sona yetir,
nə arzular sona çatır.
Yağan yağış,
islat məni sən sonacan.
Yaddaşımı döyən təki,
döysün məni o damcılar.
Ayılt məni.
Gələcəyə bir yol eylə,
keçmişimə apar məni,
qoyma burda qalam, məni.
Apar məni,
yuxulardan qopar məni.

Yağış yağır göy çətirdən,
yağış yağır göz yaşıtək...

BU PAYIZ

Bu solan bağların, solan bağların,
ağaclar saçını yolan bağların,
qızaran, saralan, dolan bağların
payızı xoşuna gəlmədi sənin.

Görəsən yağışımı ayrı cür yağıb?
Yoxsa havaları ertə qaralıb?
Yarpaqlar başqa bir rəngə boyanıb?
Bu payız xoşuna gəlmədi sənin.

Əlində nə vaxtdı çətin qalıb,
fıkrında baharlı ətirin qalıb,
bəlkə də yarımçıq sətirin qalıb,
bu payız xoşuna gəlmədi sənin.

Hərə toy-düyünə donunda gəlir,
arzusu-istəyi qoynunda gəlir,
itkilər hər ilin sonunda gəlir,
bu payız xoşuna gəlmədi sənin.

İllər də fərqlidi günümüz kimi,
fəsil də dəyişir özümüz kimi,
yerişlər ayırdı izimiz kimi,
bu payız xoşuna gəlmədi sənin.

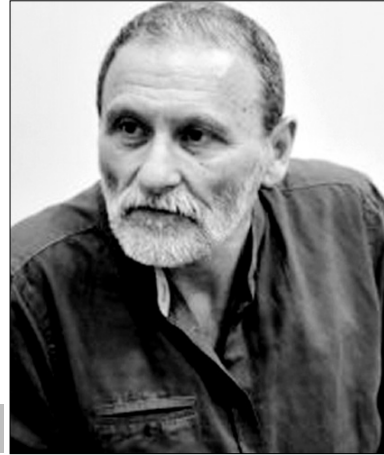
... Bu ayrı payızdı, dedim ki, bilin,
yekunu tərs gəlir bu payız ilin,
silin bu payızı ömrümdən, silin,
bu payız xoşuma gəlmədi mənim.

◆ N ə s r

Aydın TALIBZADƏ

RAMANA

◆ *Roman (I kitab)*

DAM

Zərləri sağ ovçunda silkələyib göyə vızıldatdı.

Onlar səməyə doğru şığıdılar, çöndülər, havanı nöqtə-nöqtə dəlib bir qövs cızdılar və tualetin damına iki sarımtıl kəpənək kimi qonub görünməz oldular.

Ağarza dayı elə bil ki Himalay dağlarının zirvəsindən qayıtdı geri, ürək dolusu püföldədi, rahatlandı, boşaldı, sinəsini azacıq irəli qatlayıb dirsəklərini dizlərinə dayadı, başını laqeydcəsinə aşağı sallatdı və nəzərlərini paçaları arasında qıfıladığı barmaqlarına sancıb sözünü boğazında amiranə şəkildə xırıldatdı:

–Nərdivanı götür, dırmaş dama.

Ələvsət udqundu, karıxdı, aylar boyunca həsrətini çəkdiyi məqamın yetişdiyini zənn edib həyəcanlandı, addımlarını şübhələrinə basa-basa yağışın, küləyin, bir də günəşin döyüb bozartdığı, qaxaca döndərdiyi donqar taxta nərdivana yaxınlaşdı, tısbağa gözlərini Ağarza dayının üzünə zillədi:

–Mənə nərd oynamağı öyrədirsən də?

–Yox. Mən sənə dama çıxmağı öyrədirəm.

Ələvsət qulaqlarının dibinəcən qızardı.

Bakı asfaltı düppədüz uzanıb gözləri qamaşa-qamaşa yazın may Günəşinə tamaşa eləyirdi.

Ağarza dayı şalvar cibindən qəlyanı götürürdü, sonra limon rəngli tənəkəki kisəsinin ağzını açdı, tənəkədən çimdik-çimdik alıb dürtürdü qəlyanın çömçəsinə.

Göydən qoşun-ləşkər qismində tökülüşən tupurca sərcələr tüklərini, dimdiklərini yaşıl yarpaqlara sürte-sürte onları yüngülcə qıdıqlayırdılar.

Tut ağacı pıqqıldayıb gülürdü.

Cikkilti səsləri xırda iynələr kimi ətrafa sancılırdı.

Ələvsət köhnə, etibarsız nərdivanı aparıb acıqla tutun gövdəsinə dirədi, ayaq pəncəsini ilişdirdi birinci pilləyə və qolunu fil xortumu kimi çiyindən hərledib kış-kış eləyə-eləyə sərcələri qovdu, bir xeyli tutu da yerə tökdü.

Sərcələr hasarın üstünə qonub duruxdular: anlamadılar ki, təqsirləri nədir.

–Mən sənün üçün dama çıxan deyiləm. – Ələvsət yekəxana bir tövrlə mızıldandı. – Dama nə işim var? Kim istiyir, zəhmət çəkib, özü də çıxsın.

Ağappaq tut dənələri Ələvsətin çəkmələri altında qalıb əzilirdi. Xırda, kəhrəbə rəngli qarışqalar şirənin ətrini duyub tələsmədən ağacın hündərinə yığışırdılar.

–Çıxma, atam-atam, kef sənindi, – Ağarza dayı tənbəki qırıntılarını qəlyanın dodaqlarından baş barmağı ilə fısıldaya-fısıldaya təmizləyirdi, – əgərçi çıxmasan, hardan biləcəksən ki, mənim dama tulladığım zərər şeyş çahar verib?

–Doğrudan? Aldatmırsan ki? – Ələvsətin gözləri təzədən parıldıdı.

–Bir-iki dəfə səni aldadıb-zad eləmişəm?

Ələvsət bu dəfə nərdivanı tualetin divarına söykədi, onun iki “quluncu”nu şingilə barmaqları arasında kəlbətin kimi möhkəm sıxa-sıxa birtəhər dirmandı yuxarı. Sonuncu pilləyə çatmamış, dayandı.

Toxtaqlıq tapmaq üçün gözlərilə yapışdı asfaltdan.

Həyət o yan-bu yana var-gəl eləməyə başlamışdı.

Sanki Ələvsəti nənniyə əyləşdirib yellədirildilər: qan qulaqlarından vulkan kimi fışqırmaq, loqquldayıb bayıra tökülmək istəyirdi; küreyindən damla-damla tər dığırlanırdı, əlləri hər yandan üzülürdü, heysizləşirdi, vücudunu xəfif bir əsmə bürüyürdü.

Nəhayət ki, titrəyən qılçasının birini hıqqana-hıqqana qaldırıb qoydu tualetin damına, sonra da o birisini.

Yerlə əlaqəsi tamam kəsildi.

Ürəyi bulanırdı.

Kirpikləri ixtiyarsız bir-birinə kipənib onun üçün işıqları söndürdü.

Bədəni əridilmiş qır kimi axıb yayılmışdı dama.

Həyət qaranlığın içində itmişdi.

Tərpənməyə cəsarəti çatmırdı.

Vaxt yuxulamışdı: saniyələri sanki tutub dama mıxlamışdılar.

Elə bu an həyasızcasına civildəyən bir sərcə tualetin damı üzərindən tut ağacına tərəf hövlnək atıldı; atılarkən bir gile su saldı Ələvsətin peysərinə. Bu kifayət oldu ki, onun fikirləri ildırım sürətilə bir-birinə dəyib düyü dənələri kimi səpələnsinlər qaranlığa:

... ayıb ayıb xəcalət ağarza dayıdan uy da mən nə elədim vay vay vay gərək razılaşmayaydım yerə girəsən yerə yerə qıçın boyda uşaqlar gündə neçə dəfə çıxıb düşürlər bu dama top dalıyca bacarmıram uy da sən nə tövr məxluqsan hündürlük mənlik deyil sənlik olan bir iş var yəni yox bundan sonra harda rastlaşsaq orda da mənə sataşacaq ağarza dayı sən onun dilinə söz verdin də biabırçılıq daha bəhanəm qalmadı niyə sən bu qədər qorxursan özünə gəl ölü bit deyilsən ki yekə kişiyəm e yekə kişi nəfəs al nəfəs al idmanla məşğul olmağ lazımdı sən heç elə güclü adam görmüsən ki ağıllı olsun bir az dincəl sənün ürəyin sərcə kimi əsir səhv sözdür mənim fikrim sərcə kimi əsir insanı qorxaq eləyən fikirləri olur fikirlər adamı xoflandırır duyğulanırsan duyğulandınmı fikirlər əlüstü uçub gedir fikirləşməsən bura gözüyumulu çıxmaq nə çətin məsələ ki fikirləşdim qorxdum yıxılmaqdan əzilməkdən qorxdum yox yalan danışırısan ətin tökülsün fərsiz indi öl xəcalətindən sən ağrıdan qorxdun hə qorxdum sən özünü sığortalayırsan qorxu sənün sığortandır niyə özünü ağrıların girovu eləyirsən sərcə ürəklilər nərd oynamır ağarza dayı bunu mənə mütləq söyləyəcək mütləq daha qorxmuram düşünürəmsə deməli qorxularım öləb hm qərībədir adam fikirlərdən qorxuya düşür adam fikirlərin ətəklərindən tutub qorxunun içindən çıxır...

Gərginlik tikanlarını Ələvsətin damarlarından bir-bir çəkib qopardırdı və sürüşüb onun qarın boşluğunda öləziyirdi.

Bədəni sustaldı, nəfəsi dodaqları arasından islaq cücə görkəmində sıçradı bayıra, çırpdı lümək tüklərini və tezəcə də hoppanıb qayıtdı geri: kirpikləri bir-birindən asta-asta qopub ayrıldı və bəbəyinə iynə kimi sancılan işıq şüası içəri sızıb ürəyinə xaşxaş dənəsi boyda ağ ləkə saldı.

Bu işıq şüası Ağarza dayının tutuquşu kəkili gümüşü saçlarının qırmızımtıl dibini, top kimi yumrulanmış qarnını, qara maykasının yaxasından çıxıb boğazına qədər yorğan yunu kimi döşənmiş civə rəngli sinə tüklərini və bir də kibrit odlanarkən geriye sıçratdığı qığılcımlar ucbatından xırda damalı, qısaqol bənövşəyi köynəyində ulduz-ulduz açılmış dırnaqucu dəlikləri göstərirdi ona. Tualetin damından həyət kiçik mum fiqurlarla bəzədilmiş səliqəli maketi xatırladırdı: oradan sarı süpürgə də, boz dəmir xəkəndaz da, qara zibil yeşiyi də, suaxanın böyründə sadıq əskər əzmiylə dayanmış yaşıl kapron aftafa da, gombul alüminium vedrə də cizgi filmlərində olduğu qədər qəşəng, kuklavari, dekorativ və çox-çox əziz, çox-çox doğma görsənirdi.

Ələvsət çöməlib yanağını qıra yapışdırmışdı.

Qır tənbəllik və kasıblıq qoxuyurdu.

Saatların heç biri işləmirdi.

Dünya dincəlirdi.

Səslər buxarlanıb buludlara hopmuşdular.

Külək tələsmirdi, ağzını hava ilə doldurub hayana üfucəyini düşünürdü.

Ələvsət damı sevmişdi.

Ağarza dayının səbr və hövsələ kasasında cumbulu hava qabarcıqları yavaş-yavaş dəbərib onun sinirlərinin səthinə çökürdü.

Tablamadı, əyləşdiyi kətilində qurcalandı, ayaqlarını, belini, sinəsini üst-üstə çinləyib boynunu samovar dudkeşinə döndərdi və gördü ki, oğlan damın kənarında uzanıb qafasını da alıb əlləri arasına. Ağarza dayı kibriti yandırdı, nəfəsiylə qısa-qısa sümürüb alovu saldı tənbəkinin canına və qəlyanı tüstülətdi. Tüstü qol-qanad açıb havada qıvrıla-qıvrıla süzdü. Ağarza dayı damağından götürdüyü qəlyanın müştüyünü Ələvsətə sarı tuşladı və hərfləri güllə-güllə sıxdı onun gicgahına:

–Ölmüsəəən, səsin gəlmir? Kişi ol, əynimizə şalvar geymişik.

Səs Ələvsətə toxtaqlıq gətirdi. Dikəlib əyləşdi. Baxdı ki, böyründəcə zərlər bir-birinə qısılib ürkək-ürkek ona tamaşa eləyirlər.

–Şeş çahar düşüb. – Ağzı qupquru qurumuşdu: səsində sevinc bildirəsi heç bir rəng qalmamışdı.

–Ay köpəyoğlu, bəs mən sənə nə demişdim?

–Bir də belə ata bilərsən? – Elə bil iri yük maşını Ələvsəti əzib xurd-xəşil eləmişdi.

–Lap min dəfə də ataram.

Haradansa qəfil bir meh qopdu, sərin balıq bədənini toxundurdu Ələvsətin alına, boyun-boğazına, sinəsinə: onu dirilti. Ələvsət zərləri damdan götürüb ayağa durdu və peşman adamlar kimi suyu süzülə-süzülə, birpille-birpille saldı özünü asfalta, zərləri Ağarza dayıya qaytarıb xahiş elədi:

–Nə olar, bir də at da.

Ağarza dayı qəlyandan bir qüllab alıb tüstünü bayıra üfürdü. Bir cüt zəri sağ ovcunda tutub bərk-bərk silkələdi, tulladı dama və qəlyanı yenidən dürtüdü dişlərinin arasına:

–Marş yuxarı, indi zər sə bir verəcək.

Ələvsət təzədən qalxdı tualetin damına və gözlərini zərlərdən ayırmaya-ayırmaya, gözlərinə inanmaya-inanmaya ki bir gündə ikinci dəfə dama çıxıb, qışqırdı:

–Düzdür, sə birdir, Ağarza dayı, sə bir. – Ələvsət təəccübündən necə coşmuşdusa, fikirlərini köpükləndirib dilinə gətirirdi: – Sən lap fokus göstəirsən, Ağarza dayı. Bu, əməlli-başlı fokusdur, Ətağa cəddi.

Ağarza dayı günəş və tənbəki qoxulayan köynəyinin yaxasını burnuna yaxınlaşdırdı və xırıltılı qara səsini öz zarafatı ilə nəmləndirdi:

–Alə, qırışmal, fokusu sən özün göstəirsən dama dırmaşa-dırmaşa, – kişmiş-kişmiş qədəşyana gülümsündü, – mən yox. Bir də günahdır Ətağa demək, gerek Mir Möhsün ağa deyəsən. Qulağında sırğa elə.

İndi Ələvsət daha çevik düşmüşdü damdan və zərləri həməh-həməh gətirib Ağarza dayıya uzatmışdı:

–Bir də at. Sonuncu dəfə. Allah üçdən deyib.

–Allahı da bura qatma. Nərd olan yerdə nə and-aman elə, nə də Allahın adını çağır.

–Niyə?

–Çünki sən nərd oynayanda Allahı girov götürürsən, hər dəfə zər atanda Allahı imtahan eləyirsən, Allahı sınayırsan, deyirsən, görüm, sən varsan, ya yox. Zər verəndə, deyirsən, var, vermiyəndə, deyirsən, yoxdur. Allahı oyuncaq eləyirsən. – Ağarza dayı duydu ki, Ələvsətin fikirləri haralardasa hörümçək toru toxuyur. Ona görə çəmkirdi: – Alə, dundulu, eşidirsən məni?

Ələvsət tələsik “hə” dedi.

–Səbət – gilas məsələsi deyil eee... bu sənin üçün. Mən Allahdan danışırım, sənin fikirlərinə orda-burda. Sonra da küsürsən ki, məni saya salmadılar. Yaxşı, gəl, çox uzağa getməyə, düşər-düşməzi olar, Allahım da məndən bu kaftar vaxtımda inciyər. Amma mən sözümdən dönmərəm, əgər söyləmişəm min kərə, deməli, min kərə də atacağam, bu şərtlə ki, sən istəyəsən.

–Yox, Ağarza dayı, min kərə yox, sən sonuncu dəfə at. Mən də sonuncu dəfə qalxım dama, oldu?

Ağarza dayı dinmədən zərləri Ələvsətdən aldı, ovcunda bir-iki dəfə çıqqıldadıb dama vələzlədi, qəlyanı sümürə-sümürə bubbuldadı:

–Pənc qoşadu. Tez get, götür, gəl.

Tələsdi, cin kimi dırmaşdı yuxarı, baxdı zərlərə: pənc qoşa idi. Bir anlığa susub dayandı. Damın üstündən kırıncə göz atdı küçəyə, səkilərə qısılmış maşınlara, asfaltın ortasında futbol oynayan uşaqlara. Fikirləşdi ki, damdan şəhərə tamaşa etmək nə qədər böyük bir kefdir və gör, nə qədər zamandır ki, o özünü belə bir ləzzətdən məhrum eləyib.

Ələvsət damı sevmişdi.

Handan-hana əyilib zərləri götürdü, tənbel-tənbel endi aşağı, taxta nərdivanı qamarladı, aparıb cəzalılı uşaq kimi küncə qoydu və gəlib Ağarza dayının qarşısında söykəndi ağappaq əhənglənməmiş həyəət barısına.

Hər yana bir sakitlik çökdü.

Ələvsət əlinin içində zərləri ustufca tərpedərək xalları dəyişirdi.

Onlar hər kiçik tərpenişdə asanlıqla mayallaq aşib Ələvsətin könlü istədiyindən daha fərqli bir şeylər göstərirdi və o, məəttəlcəsinə, qəribə bir heyranlıqla zərlərin şıltaqlığına, erköynlüyünə tamaşa eləyirdi; düşünürdü ki, Ağarza dayının ustalığı mükəmməldir, möcüzədir və əgər nərd üzrə də dünya çempionatı keçirilseydi, o da Maks Eyve, Kasablanka, Botvinnik kimi məşhur olardı, daha bu bapbalaca daxmada tənbəkinin zəhərilə qol-boyun

yaşamazdı. Hərçənd atasından eşitmişdi ki, Ağarza dayı Bakıda sayseçmə birisi olub, o qədər məşhur, o qədər orijinal adam olub ki, onu dörd fərqli-fərqli ləqəblə tanıyıblar: Mister Ağarza, Şeş-beş Ağarza, Plombir Ağarza, bir də Bosman Ağarza. Ələvsət atasından başqa bir şey də eşitmişdi. Atasını bir dəfə ona demişdi ki, kim olursan ol, amma Ağarza dayı olma.

Gilavar tavada qovrulan iç-ciyə qoxusunu hansı qonşunun evindənsə yelpikləyib həyətə yayırdı.

Arabir tutlar tıppıltı ilə yerə dəyib əbədi yuxuya gedirdilər.

Sərçələrin cıkkiltisi kəsilmirdi: gah səksənib qumbara kimi partlayırdılar, boz çətir kimi açılırdılar, gah da xəlvətcə geri qayıdıb dörd bir tərəfdən şübhəli-şübhəli ora-bura boylanırdılar.

Ağarza dayı qəlyanın külünü dəmir kürdanı ilə qurdalaya-qurdalaya Ələvsətdən söz almağa çalışdı:

–Hə, deyəsən nitqin quruyub, atam-atam. Yaman fikrə getmişən...

Ələvsət susub-susub məsələni qəfil zilə çəkdi:

–Sən hardan bilirsən, necə bilirsən ki, zər nə verəcək? Zəri necə dama atıb demək olar ki, filan-filan xallar düşəcək?

Ağarza dayı köks ötürdü, sonra rahatlayıb fısıldadı, paslı səsiylə kriminal mühitin poeziyasını gətirdi həyətə:

–Mən köhnə, lap köhnə Bakı qumarbazıyam, atam-atam, mənim kimisi hələ də gəlməyib dünyaya, gəlməyəcək də. Ağarza nöqtə, vəssalam, dur, get. – Aydın duyulurdu ki, Ağarza dayı lap elə əsl nəşəli lotular kimi danışır və danışdığından da özü həzz alır. – Nərdə təkçə zər atmırlar, nərdə təkçə daşları ora-bura sürüttəmirlər, nərdi təkçə baxıb oynayırlar, nərdi həm də dinləyib oynayırlar, nərdə qulaq asıb oynayırlar. – Ağarza dayı birdən-birə fleqmatik avtoritetdən sanqvinik liderə çevrilirdi: – Yadında saxla əbədi. Bu, dərs nömrə bir. – O, sol əlində tutduğu sönmüş qəlyanı qabağa uzatdı: – Nərdin dili var. Nərdin gözü var. Nərdin səsi var. Oyunların hamısı susur, bəzisi lalapiti olur. Təkçə nərd təmiz danışır, birdən-birə iki adam üçün danışır, zərlə də danışır, daşla da, amma tələsə-tələsə danışır. Barmaqlarımız onları danışdırır. Nərd daim sənə nəşə deyir, nəşə pıçıldayır. Bax, burda, – Ağarza dayı qəlyanın müştüyünü göyə qovzadı, – səndən fərasət tələb olunur. Gərək nərdi eşidib anlaya biləsən. Nərd oynamaq asan məsələ deyil. Bu, bir dünyadı, sənətdi, adamı hoppp, – dodaqlarını kipləşdirib “p”-ları uzatdı, – eləyib udur dənizin dalğaları kimi. Uf, dəniz, dəniz... Bir də görürsən ki, batmısan. Zər səni fır-fır fırladır, Ələvsət, – sağ əlinin baş barmağını yuxarı qovzayıb xəbərdarlıq edirmiş kimi silkələyirdi, – fırlada-fırlada aldadır, Ələvsət, aldadada-ağladır, Ələvsət, ağlada-ağlada güldürür, Ələvsət! – Dərindən nəfəs aldı, kövrələ-kövrələ başını buladı. – Ay Ələvsət, ay Ələvsət!!! Zər, zəhrimar, çərxi-fələkdir, bir saniyə ərzində hər şeyi alt-üst eləyir. Xirtdəyindən yapışıb səni ardıca sürüyür. O adamın içini rentgen kimi görür e... – Ağarza dayının bəbəkləri böyüdü, nəfəsi kəsildi sanki. Baxdı boşluğa və həvalanmış birisi kimi söylədi: – Görür ki, qorxursan, görür ki, əsəbiləşirsən, görür ki, əsirsən, görür ki, kəf gəlirsən, görür ki, tamahsılanırsan, görür ki, dilənirsən, əl açıb yalvarırsan. Gör bir cıqqılı zərin neçə gözü var, Ələvsət: iyirmi bir; iyirmi bir deyirəm sənə eee... İki zərin qırx iki gözü olur, atam-atam. İndi sən özün də, bəyəm 42 gözəndən adam qaçıb canını qurtara bilər? Yox. – Düşüncələrini ləng-ləng qurdaladı, qəlyanı saxladığı ovcunu dizinə çırpdı və xırıltılı səsiylə pıçıldadı: – O gözlərin cazibəsindən qurtula bilmirsən, Ələvsət, qaça bilmirsən, əfsunlanırsan, elə ki zərin gözləri səslədi səni, dözmürsən, arxalarına düşüb gedirsən, gedirsən, gedirsən nəşəli adamlar kimi. Zər ya

mərd olub yolda sənə yar olur, ya da düşmən olub yolda sənə dərd olur. Yar da olsa, düşmən də olsa, zər cadugərdir, oğlum, sehrdi, sirdi, səni bir gün mütləq kül eləyəcək. Sən gəl, bu işə baş qoşma. Uzaq dur, uzaq, uzaq, Allah xatirinə uzaq...

Ağarza dayı qəlyanın cumbulu çömçəsində dəmir kürdanla eşələdiyi külü yerə səpələdi. Kül asfalta yüngülcə toxunub küçə qapısına sarı şuluq şeytan balası kimi qaçdı və havada süzə-süzə uçub getdi...

Gilavar yavaş-yavaş güclənirdi.

Ələvsət su sayğacının böyründə əyləşdi:

– Ağarza dayı, mən qumarbaz olmayacağam, – səsində qətiyyət duyulurdu, – mən nərdin tarixini yazacağam.

– Ələvsət, get, özünə iş tap. Get, hünər tarixini yaz, qumarbazlıq tarixini yox. Nərdi saraylarda oynayıblar, saraylarını uduzublar, küçədə oynayıblar, arvadlarını uduzublar. Harda nərd oynayıblar, illah da ki, mərcleşib oynayıblar, orda mübahisə düşüb, dava-dalaş düşüb, qan düşüb. – Bir anlığa susdu, azacıq tərəddüddən sonra şalvarının cibindən tənbəki kisəsini götürdü, qəlyanın çömçəsini tənbəkinin içinə basıb onu asta-asta bir də doldurmağa başladı: – Şəhərə çıxanda mənim üçün tənbəki alıb gətirərsən, üstündə dalğa şəkli olandan, pulunu verəcəyəm, zəhrimar elə tez qurtarır ki... – Kiçik pauza götürdü: – Gözünü açıb-yumursan, bir də görürsən, kisə boşalıb. – Pazuanı bu dəfə yekəldib böyütdü. Qəfildən öz-özünə danışmış kimi: – Nərd elə bir dünyadı ki, axırda sənün üçün qəbir olur, sənün özünü udur. Bir məqam gəlir ki, nərdin qapaqlarını mütləq bir-birinə çırpıb tarapp, – dodaqlarını yenidən kipləşdirib “p”-ları partlatdı və Ələvsətin üzünə baxdı, – pıltı ilə bağlamalı olursan. Nərd sənün tabutundu. Elə bir tabutdu ki, onu sən qoltuğunda gəzdirirsən. Bunu başa düşmək sənünün tezdi. Sən hələ nərdə təzə-təzə vurulursan. Amma ağlın olsun, vaxtında dayan. Sonra gec olacaq. Nərd nəşədən də betərdir. Ata bilməyəcəksən bu zəhrimarı.

Ələvsət narazı-narazı başını buladı:

– Bu heç yaxşı olmur, Ağarza dayı, – duyulurdu ki, inciyib, – sən mənə düz-əməlli bir şey öyrətmirsən. Hərdən bir qırıq ordan-burdan nağıl danışrsan, bəlkə də gopa basırsan, – Ələvsət Ağarza dayının elə bil qaysaqlanmış yarasının közünü qopartdı. Çünki çox adam onun yalançı olduğunu, özünü bağli əfsanələr uydurduğunu, hapa-gopa basdığını güman eləyirdi, – sonra da deyirsən, heç nə, Ağarza nöqtə, vəssalam, dur, get. – Bir-birinə baxıb xəfifcə qımıxdılar. Ələvsət incikliyi bayraq eləyib səsini bir qədər yüksəltməklə hücumu keçdi: – Üç dəfə bir zərdən ötrü...

Ağarza dayı zarafatlaşmaq şansını qaçırmadı, sözü yerindəcə “baltalamağı” məqbul saydı:

– Pis eləmişəm, atam-atam, dama çıxmağı sənə öyrətmişəm də.

Ələvsətin qulaqları bu cümləni içəri buraxmadılar, onu küləyə doğru yönəltdilər, hava ilə sonsuzluq gəzintisində göndərdilər. Ələvsət heç nə eşitməmiş kimi, fikrini sona çatdırmaqda ısrarlı oldu:

– Deyirəm, dama çıxıb-düşmüşəm, özü də üç dəfə, sənə başıma corab hörürsən...

Sərçələr həyəcanlanmışdılar, qəfil sevimək arzusunda bulunmuş dəcəl, gombul, qanadları sallaq bir erkəyi yer-yerdən dimdikləyib tut ağacından qovmağa, onun boyun-boğazını, sinəsini yolmağa fürsət axtarırdılar.

Getdikcə həyətdə kölgə çoxalırdı.

Ağarza dayı fısıldaya-fısıldaya dedi:

–Hər şey yalandır, zər həqiqətdir. Hökmü zər verir. Sən icraçısan, buyruq qulusan. Zər taledir, fələkdir, göydən gəlir, elə et ki, zər səndən...

Ələvsət hövsələsizlik eləyib çəmkirdi:

–Bəsdir də... Yenə nağıl? Yenə hap-gop? Yenə nəsihət?

Ağarza dayı qəlyanı damağına “işıdırib” odladı, saniyəlik fasilələrlə tamsına-tamsına onu sümürdü. O vaxtadan sümürdü ki, qəlyanın çömçəsində dəbərib qalmış tənəki qıpqırmızı köz oldu. Baş barmağını yüngülcə közə toxundurub götürdü, sonra onun qarasını şəhadət barmağına sürtə-sürtə təmizlədi, baxışlarını düz Ələvsətin gözlərinə tuşladı. Ələvsət zindan ağırlığında baxışlara tablamadı, çaşdı, ürəyi guppuldadı, nəzərlərini həməncə qaçırib əlində bayaqdan o üz-bu üz elədiyi zərlərin gözlərində gizlətdi. Xırıltılı qara səs sərtlikdən çatladı:

–Kim deyir, Ağarza hap-gop eləyir, qələt eləyir, onun cəddi-əqrəbasının goruna çıxır töküm. Bir də sən axı kimsən ki, mən sən qabağında gopa basım? Sən kimsən ki, dəyyus, mənim sözümü kəsəsən. Sən universitet tüllabısan, hələ təzə ding eləyirsən yumurtadan, nə qozqırdırsan, hm?

–Xətrinə dəydimsə, ay Ağarza dayı, bağışla məni. – Ələvsətin üzü üzrxahlığa uzandı, çiyinləri yığılıb nazıldı. – Neynim, tələsirəm ki, səndən bir şey öyrənim də. Atam gəldi, qurtardı, vəssalam, dur, get, hər şey həmin dəqiqə tamam olur, axırım çatır. Bundan başqa mənim öz işlərim də var. Səssiya qapının ağzındadı. Yayda da evdəkilərin əlindən amanım yoxdur ki, sənənlə oturum, dübdü söhbət eləyim. Özün bilirsən ki, məni necə güdürlər də.

–Xəstə tələsər, armud vaxtında dəyər.

–Amma mən dəyyus deyiləm, buynuzlarım da yoxdur.

–Bənd olma, şükr elə ki, oğraş deməmişəm.

Hər ikisi gülümsündü. Ələvsət Ağarza dayıya “mən ölüm” vururmuş kimi, yumşaq səsinin şirinçay dibini qarışdırdı:

–Ağarza dayı, nolar, yubanmayaq. Heç olmasa, atam gələncə mənə bir cıqılı bu məsələdən ağah elə. Yoxsa səbrim lap tükənir.

Qəlyan bir də tüstüləndi:

–Ay sağ ol, səbr, atam-atam. Səbr eləmədinsə, nərdi uduzdun. Nərd insanın səbrini yoxlayır. Darıxma, bunlar mənim sonra deyəcəyimdən də vacibdir, çox-çox vacibdir, Ələvsət. Bir də kibr, qürur. Əgər dilinə gətirdin ki, mən bu nərdi icad eləyəni axtarıram, heç nə, kitabın bağlandı. Qürur şişir, şişir, axırda şar kimi partlayır. Qürur partlayanda hap-gop çoxalır. Vaxt vardı ki, sən lələşin də, – ovcunda quş kimi yuva eləyib oturmuş qəlyanını iki dəfə yüngülcə sinəsinə toxundurdu, – küçədə-bayırda qürrelənib ları xoruz kimi gəzərdi. İnsan bir şeyi ki, qürrelənib danışdı, elə bilərlər gop eləyir.

–Sən heç gop eləməmişən bəyəm?

–Mənim həyatım camaata gop kimi görünüb. Ancaq inan, heç kimin yanında mən Ağarza heç vədə heç nəyi goplamamışam. – Qəlyanı damağına aparıb bir gözünü qıydı: – Bizim bir bostanımız vardı Goradil bağlarında. Rəhmətlik atam əvvəlcədən öz adamları ilə ona pul göndərib tapşırdırdı ki, bəs bizim üçün yay aylarına filan qədərlik xırək. Nökərlərimiz gedib pomidoru-badımcanı, qovunu-qarpızı ondan alardılar. Hamı bu adamı Balabey əmi çağırırdı. Bax, həmin bu kişi bütün kənddə ad çıxarmışdı gopçuluğu ilə. Əsl gop onun gopu idi. Deyərmiş ki, mənim bostanımda dam boyda qarpız yetişir, yayda hər axşam nərdvanı götürüb dırmaşıram qarpızın üstünə, balışımı, döşəyimi rahatlayıb dirseklənirəm, ləmpəni yandırırım, özümə ev qururam, ulduzlara tamaşa eləyirəm, ağcaqanadlar da qulağımın

dibində oynaya-oynaya xorla oxuyurlar: “Qarpız əkmisən, Balabey əmi, diz-bız Balabey əmi, qarpız kimisən, Balabey əmi, arsız Balabey əmi, cız-bız yemisən, Balabey əmi, mız-mız Balabey əmi, bumbuz araq, Balabey əmi, süz-süz Balabey əmi, biz də vuraq, Balabey əmi, vız-vız Balabey əmi”. – Ağarza dayı bu bəndi o cür qəşəng, o cür dirinə və məzə ilə zümzümə elədi ki, Ələvsət gülümseyə-gülümseyə başladı çırtma çalmağa. Hərçənd Ağarza dayı ciddiyyətini qəti itirmədi: – Görürəm, könlüvə yatıb?

Ələvsət həmencə özünü yığışdırıb “tələbə” maskası ilə üzünü örtüdü və gopçu söhbətini birdəfəlik qapatmaq istədi:

–Bayaqdan fikir verirəm, ay Ağarza dayı, səndə heç bakılı ləhcəsi duyulmur. Yalnız hərdənbir nəsə qulağı çalır. Əksərən elə danışırısan ki, elə bil ali savaddı adam danışır.

Külək bir anlığa ağzını yumdu.

Sərçələr harasa əkilib getmişdilər.

Tut ağacı mürgü döyürdü.

Nəfəs boruları his bağlamış ağ buludlar Bibiheybətə tərəf uçurdular.

Ağarza dayı bir gözüünü balaca qıyıb Ələvsətə tamaşa elədi:

–Alə, qırışmal, mən elə savaddıyam da. – İstədi üstülədə: baxdı ki, qəlyan sönüb. Daha yandırmadı. – Mənim rəhmətlik atam o qədər dövlətli olub ki, sən heç təsəvvür eləmirsən. Ona görə, kişi yığışib dostları ilə məsləhətləşiblər, bir neçə Bakı ziyalisini dəvət eləyiblər bizə dərs deməyə, – Ələvsət bunları bilirdi, evdə eşitmişdi, ancaq daha artıq məlumat toplamaq xatirinə Ağarza dayıya demirdi ki, bunları bilir, – bacımı, məni, bir də digər tanışların beş-on uşağını gimnaziyada oxumaq üçün çalışdırmağa. Müəllimlərimin arasında Abdulla Şaiq də olub. O vaxt deyirdilər ki, axund Mustafanın oğlu Tiflisdən təzə qayıdıb, özü də çox savaddıdır. – Ələvsətin gözləri işıqlandı, təəccübləndi. Ağarza dayının Abdulla Şaiq kimi bir qələm sahibini, bir məfkurə sahibini şəxsən tanıması onun üçün lap qatı açılmamış bir xəbər idi. – 20-25 yaşlarında cavan, arıq bir oğlandı, məndən böyük bacıma, bir də mənə kitab oxutdurardı, şeir öyrədərdi, elə mülayim, elə xoş, elə yumşaq danışardı ki. Bir dəfə məni rəhmətlik atama tərifləyib dedi ki, bunun yaxşı qulaq yaddaşı var, göydə əzbərləyir söylədiyimi. Gəl, bunu göndərək Fransaya, konservotua təhsili alsın, violində çalmağı öyrənsin, ya da dirijorluğu. Atam onda razılaşmadı, başını buladı. Dedi oğlan uşağı nədi, çalmaq-oynamaq nədi. Daha Abdulla Şaiq bu söhbətdən sonra bir də bizə gəlmədi. – Ağarza dayı bir “ah” çəkib susdu. Sonra Ələvsətə göz vurdu: – Belə-belə işlər, ölsün keşilər, evdə oturram, ev məni dişlər, bayıra çıxaram, fıfıram işlər. İndi görürsən də, – o, yenə qəlyanının müştüyünü yuxarı qovzadı, – mən nə cür adamlardan savad almışam, kimləri dinləmişəm. Onda ziyalılar əsl ziyalı idilər, qoymazdılar adamı ləhcə ilə danışmağa.

Ələvsət az qalmışdı soruşsun ki, bəs onda sən özün niyə bu kökə düşmüşsən, səni bugünə salan nə olub, kim olub, amma dinmədi, Ağarza dayının könlünü qırmaqdan, temas xəttində qısa qapanmadan ehtiyatlandı. Ona görə təşəbbüs zonasında arxa mövqelərə keçdi. Ələvsət anlamışdı ki, Ağarza dayı söhbəti naxışlaya-naxışlaya gedir, zərlərin sirrini faş etmək istəmir, mətləbi uzadır. Ürəyində elə bunu götür-qoy eləmişdi ki, Ağarza dayı birbaşa onun gözlərinin içinə baxıb dedi:

– Düzü bu olar ki, atam-atam, gedim, çaydanı qoyum, qızsın, yavaş-yavaş çayın əsəri gəlir.

Ələvsət pörtdü; sanki sinəsindəki istilik spirallarını toka qoşdular. Hiss elədi ki, üzü zolaq-zolaq qırmızılaşıb alovlanır. Hövlləndi:

–Ağarza dayı, bəs sən mənə söz vermişdin? – Ələvsət onun heysiyyətinə toxunmağa çalışdı. – İndisə dız-bız, Balabey əmi? Mən sənə inanım, ya inanmayım?

–Əlbəttə ki, inan. Amma yoruldu. 78 yaş bu əsrdən, bir filan qədər də o birisindən. İndi özün hesabla da. Mən Ağarzayam deyə belə qalmışam ha, Balabey əmi kimi arsızam, başqası mənim yerimə olsaydı, sümükləri çoxdan sürmə olmuşdu. Mənsə hələ də yaşayıram. – Nə fikirləşdisə, niyyətindən daşındı: – Yaxşı, eybi yox, sənın xətrinə. – Susdu bir anlıq: – Çay qaçmır ki, içərəm, bir də, səni incitmişəm, – tualetin damına tərəf tuşladığı əlinin baş barmağı ilə çeçələ barmağını yuxarı-aşağı yelləyə-yelləyə, – çıx-düş, Balabey əmi. Qoy, sən deyən olsun, onsuz da qulaqlarımdan halva iyi gəlir. Başını bulama, gəlir, gəlir. Sabah-birigün məni sən basdıracaqsan, qırışmal, gərək hər şeyi sənə vəsiyyət eləyib gedəm də, heç olmasa bir nəfər mənə bu dünyada rəhmət oxuyan, halvamı çalan tapılsın da. Sən Ağarza dayıya qulaq as. Nərdin bu sirrini, bu sirri biləndə oyunçu çatır zirvəyə, ustad olur, mənə Yassar Nəfisi adlı birisi öyrətmişdi. İranlı idi. Onda lap cavan oğlandı, 23-24 yaş. Xüsusi dəvət almışdım İsfahana. Azərbaycanda hər şey qarışmışdı biribirinə: müsavətçilər demokratik respublika qururdular. İngilislər neft dəliycə Bakıya gəlirdilər. Ermənilər hamıya xəyanət eləyirdilər. Bolşeviklər ara qarışdırırdılar. Qoçular hər küçə uğrunda vuruşurdular. Türklər bizi ermənilərin zülmündən qurtarırdılar. O burdan güllə atırdı, bu – ordan. Mənimse dünya-aləm vecimə deyildi. Çünki bivec idim, qumarbaz idim, nərdin dəlisi idim. Sənin atan mənim bəmədə nə deyirsə, düz deyir, bütün qohumların dediklərini deyir. Camaat Azərbaycan üçün öləndə mən nərd oynayırdım. – Ağarza dayı susdu, susub gicgahlarını ovxaladı və bir müddət dinmədi. Ələvsət də vəziyyətin ciddiliyini anlayaraq sükutunu pozmadı. Sanki Ağarza dayı öz fikirlərini və duyğularını artılayırdı. Handan-hana nə götür-qoy elədisə, başını bulaya-bulaya yavaşdan mızıldandı: – Amma yaxşı oynayırdım. Hələ cavanlıqda, fikir ver ha, sorağım gedib çatmışdı farsların məmləkətinə. Lotular hər yana xəbər yaymışdılar ki, bəs, Mister Ağarza Bakıda qan ağladır, qumarbazlara meydan oxuyur. Birinci dəfəydi ki, bu cür bir nərd məclisinə məni çağırırdılar, yəqin ki yoxlamağa, dişə vurmağa çağırırdılar. Doğrusu, bir az da qorxurdum. Ona görə turnirdən ya bir ay, ya da ay yarım, indi dəqiq yadımda deyil, qabaq getdim oturdum İsfahanda. Orda həməm bu Yassarla bir balaca dostlaşdım, atası fars idi, anası azərbaycanlı qızı, mənə yaxşı, layiqli bir ev kirələdi. Sonra da anası ilə tanış elədi, bacısı ilə tanış elədi, filan-beşməkan. Bir gün, hardasa, belə, bir həftə tamamında, bu Yassar gəldi ki, mənə 50 tūmən borca pul lazımdır, bəs, mümkün eləyə bilirsənsə, məni əliboş qaytarma. Mən də dedim, bax, gec olmasın, turnirin axırına kimi gətir ha. Dedi “bə çeşm”. Götürüb ona 50 tūmən verdim. Sevincək qapdı pulu, qaçdı. – Ələvsət nə tərpə-nirdi, nə də cıncırını çıxarırdı: eşitdiklərindən az qala bihuş olurdu ki, şükr Allah, Ağarza dayı, deyəsən, süpürüb-silib kandara çatır. – İsfahana 36 nərd ustası yığılmışdı. Belə deyək də, açıq İran çempionatı kimi bir şeydi. Olimpiya sistemi üzrə oynayırdıq. Əvvəlcə qruplarda yarışırıdıq. Burdan çıxan 1/8 finalda 3 tas, 1/4 -də 5, 1/2 -də 7, finalda isə 9 tas apardıqı təqdirdə qalib elan ediləcəkdi. Hə, ki nə başını ağradım: əlim yaman gətirirdi, 1/4 finalı da rahat keçmişdim. Kefim də əla idi, İsfahan mənə bu bir ay ərzində doğmalaşmışdı. Damağımın çağ məqamında Yassar təzədən peyda oldu. Dedi ki, Ağarza, sənın sabahkı rəqibin çətin rəqibdü, çox güclüdü, nərdtaxtada barmaqları hö-rümçəyin ayaqları kimi gəzir, udammazsan onu. Gəl, mənə bir yüz tūmən də əta elə, sənə bir sirr öyrədim ki, səni nərdde, ömür-billah, udan-filan olmasın,

sənnən də əvəz-əvəz olax. – Ələvset söhbətə elə diqqət kəsilmişdi ki, qulaqları öz-özünə lavaşlanıb dürməklənirdi, hərfləri pendir qırıqları kimi tutub içəri ötürürdü. – Yassarın vaxtilə çox məşhur bir qumarbaz olduğunu bilirdim, mənə xəbər çatdırmışdılar, görünür, bizim yaxınlığımız kimlərinə içində paxıllıq qurdularını tərpətməmişdi. Mənə xəlvəti söyləmişdilər ki, bu adama baş qoşma, Yassar burdan udduğunu ordan aparıb çaxıra verib içib, nəşəyə verib çəkib, axırı səfilləşib, hər yoldan ötənin dəliyəcə dilənçi kimi sülənməyi özünə şəkər eləyib. Ona görə də mən beşatılan kimi açıldım bu Yassarın üstünə ki, əgər belə bacarırsansa, get, özün oyna da. Yazıq, əlini yellətdi, balaca uşaq kimi incidi, oturub hönkür-hönkür ağladı. Mənim də ürəyim, külbaş, şam kimi əridi, əyləşdim yanında, dedim, a kişi, 40 yaşın var e, pul nədir ki, ondan ötrü ağlayırsan? Qətcər portmanedən yüz tünən də götürüb basdım cibinə. İndi bu, sevincindən az qalır əllərimi öpsün. Qoymadım, çəmkirdim ona ki, ay Yassar, qırağa dur, bədi, yaxşısı budu əvvəl mənə söylə, bilim, bu nə sirdi sən onun haqqında sür dündüyü alıb çalırsan? Soruşduğumu gördüm, bu Ağarza ölmüşü, Yassarın sevincini elə bil üzündən silib süpürdülər; qalxdı ayağa, dedi: “Ağa, sən yaxşı adamsan, gəl gedax bizə, anam süddü ploov pişiribdi, sən də nuş eləyəsən.” Mən də onların dilinə uyğun dedim “xub”. Getdik evlərinə, üç nəfər adam iki balaca otaqda yaşayırdı. Yerdə süfrə salmışdılar. Yassarın bacısı bizə qulluq eləyirdi. Mən yalnız onda Mələyin əsl gözəlliyini gördüm, amma özümü elə göstərdim ki guya heç nə görmürəm. Nəsə, yedik, içdik, axırı Yassar bacısına dedi nərdir gətirsin. Bəli, nərdir gəldi, Yassar zərləri götürüb tulladı armudu istəkana, çalxaladı, gözlərini yumub atdı nərdir taxtaya və ucadan dedi: “Pənc yek, ya bismillah, ya bismillah”. Nərdir taxtaya pənc yek düşmüşdü. Gözlərim kəlləmə çıxdı. Yassar təəccübümü sezişürətlə, dalbadala xalları söylədi, zər atdı; xalları söylədi, zər atdı. Söylədi, atdı, söylədi, atdı, söylədi, atdı. Hamısı da düz gəldi. Nə dedisə, o da oldu, atam-atam. – Ağarza dayı sanki həmin günə qayıdıb həmin anları təzədən Ələvsetin qarşısında yaşayırdı, onu həmin günün şahidi, şəriki eləyirdi: heç vədə danışmadığı kimi danışdı, vəcdlə danışdı: – Sonra Yassar zərləri tulladı havaya, coşub dəli kimi qolunu uzatdı, küncdəki dümbəyi götürdü, belə bir cür dümbək idi, taxta sağanağına teyxa sədəf düzülmüşdü, ləmpələrin işığında ərq-bərq vururdu, qoydu dizinin üstünə, başladı çalmağa. İndi bu, gözlərini yumub bir çalır, bir çalır, bir çalır ki, ta göydə uçan quşu yerə endirir ha... Adam ritmi döyəcəyə-döyəcəyə qara, enli qaşlarını düyünləyirdi, gözlərini yumurdu, əylirdi, dikəlirdi, çiləklənirdi, titrəyirdi, çiyinlərini ritmə uyğun hoppadırdı, heç ara vermirdi. Hərdən də qəfildən bir anlığa uyub özünü unudurdu, elə bil otaqda tənhalayırdı, yox olurdu elə bil, bir sədanı tutub gedirdi onun dəliyəcə, gözləri bərəlirdi, gedirdi, gedirdi, axırı donub quruyurdu. Bəbəkləri hədəqəşindən çıxırdı. Sonra ritm-ritm təzədən tökülürdü palaza, ağzı köpüklənirdi, əriyirdi, axırdı. Sanki istiyirdi ruha dönsün. Məəttəl qalası bir şeydi, vallah! Doğrusu, mən çaşdım. Qorxdum, bilmədim neyniyim. Çünki Yassar heç dayanmırdı, dümbəyi çalırdı, ilan kimi qıvrıla-qıvrıla rəqs eləyirdi. Göz bəbəkləri böyümüşdü. Məni unutmuşdu, baxırdı gözlərimin içinə, amma görmürdü məni. Mən astadan çığıra-çığıra, bəlkə də boğula-boğula təkrarladım: Səlmə ana, Səlmə ana, Yassarın anasını belə çağırırdılar, deyəsən, Yassarın halı pisdə. Səsə Mələk gəldi, əlində də ağ çarşab. Mənə dedi ki, narahat olmayım, qardaşı vəcdə gəlib, bədənində cin girib. Mən bir az da vəhmələndim, soruşdum ki, bu, nə vaxtaca davam eləyər. Cavab verdi ki, onu huş aparanacan. Mələk bunu mənə deyə-deyə çarşabı tələsik çəkdi Yassarın başına. Bildim ki, Yassar bugün mənə heç bir sirr-filan söyləyə bilməyəcək. Otaqdan

çıxanda Səlmə ana ilə qarşılaşdıq, başını bulayıb içəri keçdi. Yassarın dümbəyinin guppultusu daha da bərkimişdi. Hazırlaşırıdım ki, xudafisləşəm, amma Mələk qəfil qolumdan yapışıb dedi: "Heç hara getməyəcəksən, ağa, mənimlə yatacaqsan. Sənin kimi göyçək bir oğlanı xatırlayıb da heyifsilənmək istəmirəm". Ürəyim sinəmdən sıçrayıb nəfəsgahımı tutdu. Birinci onu fikirləşdim ki, sabah Yassarın üzünə necə baxaram. İkinci onu fikirləşdim ki, Səlmə ana buna nə deyər: bu, əsl oğraşlıq sayılmazmı? Birinin süfrəsinin başında otur, ye, iç, axırda da get, bacısına əl uzat? Nə isə. Mələk elə bil mənim fikirlərimi görürdü, həməncə dedi: "Bu qədər həyəcanlanma, özünü də içəridən didmə, ağa, hər şey yaxşıdır, anam Yassarın yanında yatacaq. Gözləyəcək ki, cin onun bədənindən rədd olub getsin. Elə ki Yassar dümbəyi vura-vura cini öz içindən qovalayacaq, onu tər-su yuyub aparacaq, bihal olacaq. Onda anam durub Yassara bir qaşlıq balla bir istəkan çay içirəcək. Yassar ayılacaq, nəşəni götürüb füləyəcək, xəyala dalacaq. Sənsə durma, gəl, daha gedək, mənim də nəşəmin vaxtı çatıb". Mən şaşırmışdım, bilmirdim nə qərar qəbul eləyim, nə söyləyim, kimə söyləyim. Biz həyətdə çıxdıq. Meh vurdu üzümə, dirilti məni. Soruşdum hara gedirik? Dedi ki, həyətdə onların bir qonaq otağı da var, hər cür rahatlığı da var. Ürəyimə şübhə doldu, barmağımı dişlədim ki, Yassar kimi oğraşa nə ana, nə bacı. İki-üç addıma girdik qonaq otağına. Mələk ləmpənin piltəsini şamla odladı, çöndü, qərib-qərib süzdü məni. Bir də gördüm ki, çarşab onun başından sürüşə-sürüşə, qırçınlana-qırçınlana qondu xalçanın üstünə çəhrayı bulud kimi. Allah vurmuşdu italyan rəssamlarının Venerasını. Ağzım açıla qaldı. Mələyin bədənini bədən deyildi ki: ağ mərmerdən yonulmuş bir heykəl idi, par-par yanırdı, boğazında da noxud dənələri boyda mirvarilər. Dəli oldum, nəfəsim tənqidə, keçdim qabağa ki onu qucaqlayıb öpəm, sağ əlini sərt bir hərəkətlə sinəmə dayayıb məni saxladı, dedi: "Yüz tümən".

Ələvsət eşitmə yelkənlərini söhbətin səmt dalğasına tərəf çevirib elə qulaq asırdı ki, sanki ona "Min bir gecə" nağılı danışılar: karıxmış sultan kimi ağzını açıb hadisələrin necə bitəcəyini gözləyirdi. Ağarza dayı onu götürüb öz əfsanəsinin içiylə gəzməyə aparmışdı: özü oradan artıq qayıdıb gəlmişdi, Ələvsət isə hələ də Yassarı məəttəl-məəttəl süzürdü, Mələyin böyründə tamarzı-tamarzı vurnuxurdu və Ağarza dayının geri döndüyünü görmürdü.

Həyətdə bir anlığa susmuşdu: elə bil Ələvsətin yuxusunu yarımçıq kəsmişdilər, çənəsindən yüngülcə vurub ağzını qapatmışdılar.

Külək tut ağacının yarpaqlarını təsnif diringəsi kimi xışıldadırdı.

Ələvsət pusquda marıtlamaqdan yorulmuş və şikarını qaçırmış pişik kimi udqunub yerində qurcalandı: elə bil onu yuxudan ayılıb şəhərin boşluğuna atdılar. Çöməlib oturmaqdan sağ ayağı keyimışdi, asfaltın istisindən alt geyimləri nəmlənmişdi. Ağarza dayının baxışlarının dibində isə kədər və məyusluq közərir. Ələvsət bunu gördü:

—Nooldu, Ağarza dayı, nə pis yerdə axşamladın? İndi sən mənə deməyəcəksən ki, Mələyə neylədin?

Kimse yoğun səslə küçədə qışqırırdı: "Qatııığ... Qatııığ... Təzə qatııığ vaaar."

Ağarza dayının dodağının qırağı azacıq qaçdı:

—Heç nə. Ağarza, nöqtə, vəssalam, dur, get.

—Belə eləmə də, Ağarza dayı. Nəyisə səndən axıracan eşidəcəyəm, ya yox? Sən məni qocaltdın. — Ələvsət ehtiyatlandı ki, Ağarza dayı yenidən acıqlanar, tez əlavə etdi: — Mən özgəsi deyiləm ki, doğma bacın nəvəsiyəm də.

Qatıqsatan, mümkün ki, mahnı oxumağa meyilli adam idi, məzəli adam idi, yolunu gedə-gedə hər iki dəqiqədən bir saitləri o yan-bu yana dartıb ucadan təkrarlayırdı: “Qaaatıııı... Qaaatıııı... Təzə qaaatıııı vaaar.”

Ağarza dayı Ələvsətin sözlərini ciddiyyə almadı, fısıldaya-fısıldaya burnunun altında özü ilə danışmış kimi, bir gözünü balaca qıyıb dedi:

–Bu qatıqdan nə ayran düzəldib içərdim.

–Yassar sənə zərlərin sirrini, ay Ağarza dayı, açdı, ya açmadı, – deyə soruşan Ələvsət bir daha isbatladı ki, Səlim-cəvahir-füruşun belinə minmiş qarı kimi birinə yapışdı, qopmur.

Ağarza dayı əsnəyə-əsnəyə qollarını arxaya aparıb qıçandı:

–Darıxdım, durum, gedim, dincəlim. Axşama da daha nə qaldı?

Axşam hələ üfüqdə görsənmirdi.

Havanın istisi artmışdı.

Sərçələr nahar fasiləsindən ikibir, üçbir geri dönürdülər. Kökəlmişdilər: daha ağır uçub pırıldayırdılar.

Tükləri uzun, pırpız, özü gombul, külü rəngi bir Xan pişiyi pəncələrini hasarın belinə ustufca basa-basa damlara sarı boylanıb tənbel-tənbel miyoldayırdı.

Ağarza dayı ayağa durdu və xırda addımlar ata-ata girdi evinə.

Onun quşxana boyda köhnə, təmirsiz bir daxması vardı: əhənglə ağardılmışdı. Otağa dəmir çarpayı, ikiqözlü qaz plitəsi, bir də çuqun əlüzyuyan qoyulmuşdu: döşəməyə qədimi palaz sərilmişdi. Ağarza dayı pal-paltarını da ev qapısının “sinəsi”ndən asırdı ki, içəridə tərپənməyə yer saxlasın. Plitə bütün günü yanırdı, su çaydanı da bütün günü cızıldayırdı: o, hər yarım saatdan bir özünə çay süzməsəydi, bəlkə də can verib keçinərdi. Daxmanın içində yaşıl rəngli şüşə külqabıya yanpörtü qoyulmuş “əziz” qəlyanla “müqəddəs” nərdtaxtadan savayı dəyərli heç nə yox idi: pəncərədən baxanda görsənərdi. Nə qədər ki Ağarza dayı evdə olardı, külqabı ilə birgə “əziz” qəlyan da “müqəddəs” nərdtaxtanın üstündə olardı. Qəlyan ona gəmiçilikdən yadigar qalmışdı, nərd – türmədən. Sərbəst buraxılıandan təqribən bir il sonra Keşlə türməsindən adam gəlmişdi, nərdtaxtanı həyət qapısındaca Ələvsətin atasına vermişdi, – “Bosman Ağarzaya çatacaq, kamera dostları yollayıblar”, – söyləyib getmişdi.

Nərdtaxta qoz ağacından sanki zadəgan malikanələri üçün məxsusi düzəldilmişdi: otaq mebeli kimi baxılası əntiqə, möcüz bir şey idi; üzərinə şabalıdı rəng, parıltılı lak vurulmuşdu. Onun alt qapağı mücrü tipli iri bir karkasa diyircəklə bərkidilmişdi: əlini atıb aşağıdan diyircəyi boşaldırdın, nərdtaxtanı fırladıb kitab kimi açırdın, sonra diyircəyi tərsinə bururdun, nərd qalırdı düppədüz. Bu mücrü-karkas hilal şəkilli dörd taxta ayağın ortasına oturdulmuşdu. Onun üz qapağını sədəflə işləmişdilər: Şərq miniatürlərindən götürülmüş bir şah fiqurunu böyük ölçülərdə inkrustasiya üslulu ilə ora köçürmüşdülər və yeddi planetin rəsmiini şahın bədənini boyunca spiral üzrə düzmüşdülər; elə düzmüşdülər ki, sanki rəngbərəng sayrışan səyyarələr şahı “həbs eləyib” göylərə aparırlar.

O, yalnız sonralar öyrənəcək, yox, öyrənməyəcək, kəşf edəcək, biləcək ki, bu rəsm Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” dastanının motivləri əsasında türmə sənətkarlarının improvizidir. O, yalnız sonralar öyrənəcək, yox, öyrənməyəcək, kəşf edəcək, biləcək ki, altı üzlü zəri hayana çöndərsən-çöndər, bir-birinə arxa çevirmiş iki tərəfin üzərindəki xalların cəmi həmişə yeddi eləyir. O, yalnız sonralar öyrənəcək, yox, öyrənməyəcək, kəşf edəcək, biləcək ki, nərd kainatın modelidir, kosmosun xəritəsidir.

Ələvsət darıxdı. Bildi ki, Ağarza dayı bugünkü seansı daha qurtarıb, nə illah eləsən də danışmayacaq. Zərləri şeş qoşa həsrətilə tulladı asfalta. Olmadı. Yeklər gəldi.

Yığışdırdı, təzədən tulladı. Olmadı. Şeş-beş gəldi.

Yığışdırdı, təzədən tulladı. Olmadı. Dütdülü gəldi.

Yığışdırdı, tulladı, yığışdırdı, tulladı, yığışdırdı, tulladı.

Bir anlığa Yassarın nədən vəcdə gəldiyini duymaq istədi.

Olmadı. Şeş qoşa yenə gəlmədi, çahar sə gəldi.

Zərləri tərlə ovcunda dilxor-dilxor sıxcaladı.

Küçə qapısını kimsə hikkə ilə bərk-bərk dartırdı. Sonra onu taqqülbabla döydülər. Ələvsət güman etdi anasıdır, zənbili ağır olduğundan qapını tez açdırmaq istəyir: hoppa-hoppa hövlnak yüyürdü qapıya tərəf; iri, dəmir cəftəni çəkib şaqqıldatdı. Atası idi, məzəmmətlə onu süzüb dedi:

–Günün günorta çağı qapını niyə bağlamısan?

Ələvsət hıqqandı: bəhanə tapamırdı. Çaşdı və susdu.

Atası həyəətə adlar-adlamaz Ələvsətin zər tutduğu ovcuna altdan yuxarı elə bir şapalaq ilişdirdi ki, zərlər fəvvarədən fışqıran su kimi göyə atılıb mayallaq vura-vura zərblə asfalta dəydilər və yumbalanıb divarın böyründə yetimləşdilər.

–Noolub eeey? Sən əsəbiləşəndə həmişə belə eləyirsən, ya anamı incidirsən, ya mənə. Əgər ixtiyarı olsaydı, tərbiyəsi yol versəydi, Ələvsət bu dəqiqə cumardı atasının üstünə, onun qollarını arxaya qatlayıb burardı, ağır dözülməz olanacan burardı, o qədər burardı ki, kişinin qışqırığı asimana yüksələrdi. Ələvsət heyifsiləndi və pis-pis, qırmızı-qırmızı donquldandı: – Bəsdir də, ay ata, dözə bilmirəm axı...

–Kül o tarixin başına ki onu sən yazacaqsan. – Atası pilləkənləri qalxa-qalxa sanki qanrılıb bu zəhər dolu cümləni hirsle oğlunun başına çırpdı və mənzillərinə girə-girə səsinə bir az da ucaldıb hədələyici bir registrdə bağırırdı; elə bağırırdı ki, qonşular da həməncə hər şeydən xəbərdar oldular: – At zəri bir kənara, sənə əlli kərə demişəm, axırı Ağarzanın gününə qalacaqsan.

Ələvsət düşündü ki, kürəyinə bıçaq saplayırlar, onu bütün məhəllədə rüsvay eləyirlər: dişlərini bir-birinə sıxa-sıxa, yumruqlarını düyünləyər-düyünləyər kandarda dayanıb ipli çəkmələrini soyunan atasının balaca boyuna, ətli bədənində, pırsımış peysərinə tərs-tərs, nifrətlə baxdı. Sonra çevrildi, çevriləndə gözünün qırağı ilə sezdi ki, qəlyanın tüstüsü Ağarza dayının pəncərəsindən bozuntul qalın bir pərdə asıb; elə pərdə asıb ki, daxmanın içərisini görmək olmur.

Ələvsət həyətin küncündən yun çubuğunu götürüb tut ağacının budaqlarını var gücü ilə döyəcəydirdi.

Sərçələr həyətdən küsüb getmişdilər.

♦ P o e z i y a

Yusif HƏSƏNBƏY

İNSAN ÜRƏKLİ MƏLƏK

Xalq şairi Rəsul Rzanın məzarı başında

Günaydın, ulu ustadım, -
Əqidəsinin qulu,
İradəsinin ağası.
Parlaqlığı, ağılı
Qırıqsız cıgçığa kağızı!
Yeni sənət yollarının
Beynəlmiləl,
Və mükəmməl kompası, -
Şeir Rəsul Rzası!
Nə qədər ki, ağıl, huşum özümdədi,
İşğim gözümdə,
Taqətim dizimdə,
Qiymətim sözümdədi,
Nə qədər ki, yadımdan çıxmayıb,
Soyadım -
Həsənbəy adım,
Çin olacaq adınla bağlı hər muradım.
Sənət cıdırlarında Qıratın belindəsen.
Tozuna çata bilmir Düratın!
Şəklini böyütdürüb,
Çarpayının baş ucundan asacam!

Sənin güllələrinlə hədəflərdə onluqları
dələcək tapançam!
Keçdiyin o uzaq yollar
Nə tez qısaldı, ustad!
Ahımla dağlar əridi, daşlar toz oldu ustad!
Təpərlərim, taqətlərim elə tez azaldı ki!
Ərşə bülənd bulaqlarım diblərə qazıldı ki!
Yazdıqlarım elə saymaz, elə dayaz yazıldı ki,
Daha sənə çatmağa arada nə qaldı ki?!
Cəmi beş, ya üç addım, -
Ya bəlkə azdan da az, elə bir neçə santım!
İndi orda, -
Ah, o nuri-cənnətdə,
Mələkləri pəri, huri cənnətdə,
"Zəməzəməçay" sahillərinin xurmayı kölgəsində,
Könlün-gözün yenə şeir həvəsində,
Xaqaniləri, Məhsətiləri də
"Sabir şeir məclisinə" toplayırsan yəqin!
Barı, ana dilində - iki misra yazdırıb,
Döşünə "Xalq şairi" nişanını
Sancdınmı Nizaminin!
Elin təəssübkeş oğlu, -
Nur oğlu, günəş oğlu!
Sənin mələksima olmağın da
Böyük yaradanın istəyidir.
Xoşbəxtsən, onda ki sinəndə döyünən
Şair Rəsul Rzanın
İnsan ürəyidir!

QIZILI YARPAQ

Bir budaq ucunda, şıltaqdı, oynaqdı, -
Ah, necə də ağbaxtdı yarpaq!
Üfüqlər boyu ləngərli orman, -
Ümmandı sanki,
O ümmanda dərə-gəmilərə
Yol göstərən mayakdı yarpaq!
Başı üstə nə yanardı, nə qaynar,
Elə belə, - həlimdi şəfəqlər.
Aşağıda - hənirsiz göl səthinə
Xalı kimi sərilib.
Su gülləri - lotoslar, -
Al, yaşıl çiçəklər!
Gözəldi həyat!
Göy gurlamır, ildırım çaxmır,
Şəfəqlər yandırmır, yaxmır!
Daşlar oynamadı yerindən,

Ormanda zəlzələ qopmadı.
Budaqlar bir-birini
Qılinc kimi çapmadı.
O yarpaqlı budaq da
Titrəmədi, əsmədi.
Külək o boyda meşədəki yarpaqların
Heç birini üzmədi!
Və lakin, və ancaq,-
Yarpaqlar gözəli, o qızılı yarpaq,
Yığıldı, büzüldü,
Axırda üzüldü budaqdan,-
Burula-burula yuvarlandı aşağı!
Yarpaq öz işığı, naxışlarıyla
Göl üzündəki xalının naxışlarına qarışdı!
Ölümündən sonra yaşamaq, yaşatmaq da
Xoşbəxtliyin naxışındı!

XOŞBƏXTDİR SEVİLƏNLƏR

Daha soruşmursan, hara gedirsən,
Şəkər ovqatıma zəhər qatmırsan!
İpdən götürdüyn quru paltarı
Təzədən qaytarıb ipə atmırsan!

Şalvarım bir dəfə ütü görmədi,
Köynəyim həmişə qırıxıq olub.
Səhər salam verdim qonşu arvada,
Axşam eşitdim ki, saçı yolunub.

Dostlarla toylara gedirdik hərdən,
Mağardan gec gəldim evə bir dəfə.
Yumruğu havada cumdun üstümə,
"Nədi? Cəngilərlə baxırsan keyfə!?"

Bir axşam mazladım çəkmələrimi,
Qalstuk da vurdum al qırmızı rəng!
- Yenə hara belə,
Ay qoca lələ?
Elə təpiklədin döşəməni ki,
Tavanda çılcıraq qopdu yerindən,
Başında fırlandı yenə dəyirman?

Bir damın altında küsülü yatdıq,
Mən başqa tərəfdə, sən başqa yanda!
Mən yuxu bilmədim səhərə kimi,
Sənin də gözlərin gəzdi tavanda!

İndi çəlikləyəm, öskürəkliyəm,
Çılğın bir cavanın sönük şəkliyəm!
Mən bu taleyimlə qovğa-cəngliyəm!
Yanımdan düz keçir gəmilər, qızlar,
Şimşək kimi çaxmır gözümdə gözlər!

O gün ətir səpdim bəyaz saçıma,
Şığıdın üstümə, hara gedirsən?
Nə qədər xoşbəxtəm, ahıl yaşda da
Sevilirəm mən!

FİTRİ İSTEDAD

Bir aram ol, ay qardaş,
Nəyə gərək bu tələş?
Axı sənə nə işin var yaltaqnan!
Bəyənmirsen,
Çalış ondan gen dayan!
Kişi əlini ovcuna sür-tə-sür-tə,
Başını ora-bura dürtə-dürtə,
"Şessotka" qoyub altına!
Üç yerdə mənzili var,
İki yerdə bağı.
Gözünün üstündə yox.
Dümbəkinin üstündə gəzdirir papağı.
Nə olsun ki, yerli-yersiz,
Elə hey irişir.
Üzü gülür, ağarır dişi.
Bacarırsansa sən də get
Ona-buna aftafa tut.
Boşqab dibi yala!
Buyruqçunun qabağında
Quyruq bula!
Əlindən gəlmirsə - sus.
Arxaik sözlərə çevrilib, -
Kişilik, qeyrət, namus!
Amma, yaxşı saxla yadında,-

Yaltaqlıq fitri istedaddır!
Maksim Qorki deyir ki,
İstedadı yetişdirən
Zamandır, həyatdır!

ÇƏTİNDİ SEVDA YOLLARI

Nə zamandı arayırdım,
Onu günəşim sayırdım,-

Ancaq bu gün
Qarşılaşdıq qəfildən.
Nə gözəldi, ilahi,
Bəlkə qurtarar canım
İntihardan, qətdən!
Yenə də oynaqdı, -
Şiltaqdı gözlərin
Qara şanı gilələri kimi.
Əllərimi daladı
Saçlarından havalanan "Şanel" ətrin
Qığılcım iqlimi!
Dedim: - Bəsdi! Bu qədər üzmə məni!
İynələrə, saplara düzmə məni!
İnan ki, Leyla mehrinin ehtiyacısı,
Cəmi eşq dəlillərinin ən dəli başçısı,
Məcnunun məhəbbətindən daha
güclüdü məhəbbətim!
Səni canımdan artıq,
Atamdan, anamdan artıq,
Bu gündümdən, sabahımdan,
Quranımdan, Allahımdan artıq
Sevirəm, dedim!
Amma noolsun?!
Dodaqların qaçmadı!
Gözlərindən könlümə nur saçmadı!
Çəpçəpi baxıb,
Elə belə miyanə süzdü məni!
Qarışqa buynuzu, -
Kırpiklərimdən asdı məni!
Dedim öz-özümə
Qəflət yuxusundan ayıl ey dili qafil!
Qışda çiçəkləyir bahar,
Baharda qar paltarı geyir fəsil!
Nə yazıqlar ki
Bir para qızlara da,
Məcnunun divanə eşqi gərək deyil!
Əlli tərپənib, -
Bu payız qızın
Bumbuz əllərini ovcuma tutdum!
İsindi, sıgındı mənə, -
Məcnun hekayətindən,
Daha güclü oldu
Ürək atəşim, ehtiras odum!

◆ D ü ş ü n c ə l ə r

Vaqif BƏHMƏNLİ

İŞARTILAR

Salam, hörmətli İntiqam müəllim!

Oxucunun gözünü yormamaq xatirinə, düşünürəm, hərdən janrı dəyişmək olar. Əslində, təqdim etdiyim bu cümlələr axınının elə bir janrı da yoxdur. Bu fikirləri on il ərzində, müxtəlif vaxtlarda, daha doğrusu, gəldikcə kağıza köçürmüşəm. Gələcəkdə yenə belə cümlələr işarib üzə çıxacaq, ya yox, bilmirəm. On ilin nişanələrini bir yerə topladım, yeni gözlə nəzərdən keçirib üzərində işlədim.

Buradakı fikirlər insan düşüncəsinə daxil olan hər şey barədədir - həyat, ölüm, Tanrı, cəmiyyət, insan münasibətləri, təbiət, sənət... Bir az dərinlən baxılsa, həyat yeni təkrarlardan ibarətdir. Bu baxımdan cümlələrdə tanış məzmunlar da gözünüzdə dəyə bilər və həm də ona görə ki, insan yaddaşı mütəhərriqliyi səbəbindən digər yaddaşları büsbütün təkzib edə bilmir. Bu heç lazım da deyil. Hər halda işartılardakı ifadə şəklinin, deyim tərzinin tam fərdi olmasına inana bilərsiniz.

Düzü, lap uzaq illərdən atalar sözlərinin, xalq deyimlərinin, yazıçı, filosof və alimlərin düşüncələrindən süzülən hikmətli kəlmələrin vurğunuyam. Bəzən bir cümlənin balaca canında bütöv bir roman gücü çalxalanır.

Heç vaxt məhz işartı cümlələr, yaxud əksinə, cümlə işartıları yazım deyə yazı masası arxasına keçmədim. Daha ciddi saydığım yazılar işləyərkən, mütləq vaxtı, musiqi dinləyəndə... gəldi bu cümlələr. Deyim, biləsiniz, onlar elə sürətlə parlayıb-sönür ki, az qala sizə göndərdiyim həcmdə deyimləri tutub yazıya almağı vaxtın aniliyi baxımından çatdırı bilməmişəm. Ola bilsin onlar yenidən işaracaqlar, amma bəs yenə də ilk dəfə göründükləri kimi təsirli, yazıya alınmaq səviyyəsində əhəmiyyət kəsb edəcəkləmi? Bəli, janrın miqyasından asılı olmayaraq, söz işi həmişə müəmmadır.

Səmimiyyət üçün onu da deyim ki, buradakı işartıların bəziləri şeir toplularımın ara-bərəsində, iki-üç səhifə həcmində yer alıb. Lakin həmin o az qismi də yenidən nəzərdən keçirmişəm.

Nəhayət, yazılarıma həssas münasibətinizə arxayın olub seçilmiş "İşartılar"ı diqqətinizə yetirirəm.

Qərar sizindir!

Hörmətlə, müəllif

Redaksiyadan:

Hörmətli oxucu! Tanınmış şair Vaqif Bəhmənlinin redaksiyamıza göndərdiyi bu “İşartılar”ı məktubunda özünün də yazdığı kimi “...insan düşüncəsinə dəxli olan hər şey barədədir – həyat, ölüm, Tanrı, təbiət, insan, sənət...” və s. və s. Həqiqətən bunlar çox maraqlı bir ömür yaşayan müdrik şairin qısa, lakin anındaca qələmə aldığı dərin məzmunlu qeydləridir və hər biri istənilən vaxt sahibinin əlində şeirə çevrilə bilər.

Biz jurnalımızın 9-cu nömrəsində “İşartılar”dan xeyli nümunə vermişdik. Bu sayımızda da onlardan ən maraqlılarını Siz oxucularımızın diqqətinə təqdim etməyi məsləhət bildik. Buyurun!

2012-2014

Hər kəs özü-özünə verdiyi sualların və o suallara tapdığı cavabların sayı qədər zəngindir. Əslində insan bir yerdə götürülən sual-cavab deməkdir.

Şairdən ilahi duyğular tələb edin. Vaxt gələcək, onun duyğuları, sizin isə duymaq həvəsiniz tükənəcək. Nə qədər ki, həzz bulağının yerində dibi çat-çat, qupquru çala qalmayıb, könül yanğınızı söndürün!

Mikayıl Abdullayev naturalist rəssamdır. Lakin onun əsərlərində həyatdan və fotodan fərqli bir dinamika var. Bəzən bu böyük rəssamın obrazlarının hərəkəti insanın keçmişinin xoşbəxt və kədərli anlarını az qala olduğu kimi göz önünə gətirir. Əsas məsələ burasındadır ki, onun ifadə etdiyi dinamika əbədidir, dünyanın sonuna qədər təkrarlanacaq, daha doğrusu, sonsuz şəkillərdə zühur edəcək. Dünənin, indinin və gələcəyin mənasını anlatmaq üçün rəng qutusunda ürək, fırçasında göz, kətan müstəvisində tərəzi bulan sənətkar Allahın bir parçasıdır.

Mən uzaq yeniyyətlik və ilk gənclik illərində şair idim... İxtiyarımda ağzından mürəkkəb şoralanmış qələmim, dama-dama, paralel və çarpaz xətlə varlaqları irəlilədiyi mübhəm tale barədə yalnız nikbinlik, uğur vəd edən ucuz dəftərlərim vardı... hər şey rahat başa gəlirdi... İndi dalğın bir rəssamam; qaralan qanım rəngdi, didilmiş sinəm kətanı, yoluq başım isə tükü tökülmüş fırçadı. Və yazmaq it zülmüdü... Kaş indiki ağılım onda olaydı. Kaş elə şair olaraq qalaydım; yeniyyətmə, gənc, yelbeyin!

Qüdrətli şairlər üçün sərbəst vəznli şeir yazmaq taxıl biçini zamanı günəşin və işin istisindən təntiyəndə tarla kənarındakı tənha palıd kölgəsinə çəkilib təri soyutmağa bənzər. Bərəkətli zəminin bağrından torağaylar kimi qəfil pərvazlanan xalis şeirlərin yuvası palıd ağacının qalın kölgəsində deyil, göründüyü kimi oradadır, tarlada. Hələ onu demirəm ki, yaxınlıqdakı zəminin varlığından bixəbər yüzlərlə fırıldaqçı nə vaxtdan bəri həməən o qalın kölgəli palıd ağacının altını rahatxanaya çevirib!

Nə tərif, nə tənqid - həqiqətləri yalnız təhlil üzə çıxara bilər.

Bütün digər yaradıcılıq sahələrində olduğu kimi şairliyin də əsasında fəvqəltəbii enerji dayanır. Bu, birinci şərtidir və izahına ehtiyac yoxdur. İkinci şərt bilikdir. Cahillər üçün şairlik bir yelbeyinin qismətinə düşən gözəl kimidir və o gözəlin pis yola düşməyi istisna deyil. Yaxşı şair olmağın üçüncü şərti məharətdir. Bütün şərtlərin birlikdə mövcud olduğu müstəvi, dördüncü şərt - zəhmətdir. Bu dörd şərti birləşdirməyə fürsət tapan şairin qüdrəti önündə qəzavü-qədən də acizdir. Qoy şairliyi Tanrı hifz etsin...

O şeiri sevirəm ki, oxuyub başa çıxandan sonra demirsən dərinli, müdrikli, moderndi, sadəcə, deyirsən: gözəldi!

Bağma bağ kimi baxmıram... Bağma mövzu kimi baxıram. Bağımı görməyən nə söylədiyimi necə anlaya bilər?

Bütün hallarda doğulmaq təsadüf, bütün hallarda ölüm zərurətdir. Görəsən, bunun əksi olsaydı, canlı aləmdə nə baş verərdi?

Yelbeyin qələmdən çıxan ən qısa cümlə boşboğazlıq, qüdrətli qələmdən çıxan ən uzun roman yığcamlıq nümunəsidir.

Baxmayaraq ki, yoxdu, ölüb, anamı həddən ziyadə sevirəm, hərdən mənə elə gəlir ki, Peyğəmbəri də o doğub...

Saz yeganə musiqi alətidir ki, onun tellərində səs gül kimi yumulur, gül kimi açılır.

Mən ata deyiləm, insanam. Ona görə də ailəmdə hər kəsin özünü idarəetməsini öz ixtiyarına buraxmışam. Yeganə təsir imkanım səbirdir. Polad üzlü qılıncdan daha kəsərli, Tanrının özü qüdrətdə səbir!

Dünya bu imiş - zalım, amansız, düşük... Mən başqa cür bilirdim.

Özünəqədərki klassik şeirin ifadə imkanları baxımından ötən yüzilliyin 1930-1980-ci illərinə aid bir çox poeziya nümunələri gülünc və sadələvhüdür, (bəlkə də bəsit!), öz dövrünə görə ifrat ənənəvi və bir qədər peşəkar yenilikçi, çağdaş dəyərləndirmə açısından ortababdır. Nazim Hikmətin şeir dünyası isə dibindən süd arxları axan cənnət ağacı kimidir; müqəddəs, sabitqədəm, heç vaxt solmayan!

Ölüm olumdan əvvəl olsaydı, yenə də yer üzü boş qalmazdı, dünyanı xortdanlar basardı...

Ölüm mücərrəddir, bizi qorxudan ağrıdır.

Təbiətdə ən gözəl rahatlıq yatmaqdır, amma yenidən oyanmaq şərti ilə.

Gecələr küləklər əsəndə elə bilirəm qütbətdəyəm - sanki yırğalanan ağaclar hansısa anlamadığım əcnəbi dildə danışır...

Güclü adam vaxta uyğun olaraq həyatını yenidən başlayan adamdır.

İnsanı başqa canlılardan ayıran tək bir fərq varsa, o da dildir. Çox da ki, adam kimi danışmır, amma kim deyə bilər ki, çanağı qırıqlı beyinə bənzəyən tısbağanın ağılı yoxdur?!

Salamatlıqla ötən hər gün yola saldığın əziz dost kimidi, açılan hər yeni sabah qapını qəfil döyən, heç tanımadığın nabeləd yolötən!...

Mənə görə ölüm həqiqəti yazmamaqdan daha şərəflidir.

Sənə edilən ən böyük pislikləri dərhal unut, sənə edilən ən xırda yaxşılıqlara min qat qiymət ver; ədalətli olmağın ilk şərti budur.

Yatmaq qərarı insanın, oyanmaq ixtiyarı Allahın əlindədir.

Həyat elə hey insanı sınağa çəkir, elə bil ayrı işi-peşəsi yoxdu.

Səbəbi anlaşılmayan təsadüfi ölümlər olur. Belə hallarda mənə elə gəlir ki, ölüm Allah əmri deyil, sadəcə, Əzrail səlahiyyətlərini aşıb, özü bildiyini eləyir. Bu özbaşınalığa yol vermək olmaz!

Həqiqəti demək məqamı gələrsə, lalın da susmağa ixtiyarı yoxdur...

Keçilməz dərin meşə qadına, nəhayətsiz yanar səhra kişiye bənzər, heç birini sona qədər dərk etmək mümkün deyil...

Şeksiz ki, mütləq həqiqətlər var; fəqət onlara idrakin əli çatmır!

Yaddaş aynasını hər gün sil, keçmiş bir az da aydın görünəcək...

Hamı ədəbiyyata gəlmək və ədəbiyyatda qalmaq istəyir, halbuki məqsəd əsər yaratmaq olmalıdır.

Özünü tək yaşamağa alışdır! Çünki ən azı milyon il torpaq altında tək yaşayacaqsan!

Nar - ağacların ən ismətlisi odur; yarpağını və meyvəsini acı çovğunlara, qalın qarlara qədər qoruyub saxlaya bilir.

Həyat ocaq üstündə dovğa kimidir - çömçəni daim bulamasan, çürüyər.

Ən bəd beş əməl var - nadanlıq, zalımlıq, pozğunluq, tamahkarlıq, paxıllıq... Ən bəd beş əməli yalnız bir nəfər aradan qaldıra bilər - Sən!

Havaya paxıllığım tutur! O qədər təmizdi ki...

İndi şair nə gəzir, özünü şair elan edənlər var...

Ədəbiyyat tarixi ayrı bir sahədir, ədəbiyyat prosesi ayrı. Ədəbiyyatın yeni tarixini ədəbi prosesin içində olanlar yaradırlar.

Poeziya dəhşətli bir inadla ahəngdən imtina edir; belə getsə, tezliklə o, riyaziyyat fənni içərisində hansısa tənliyə və yaxud fəlsəfə predmetinə çevriləcək. Görəsən, o, yenə də poeziya adlanacaqmı?

Tənhalıq şüura məxsusdur, çölün ortasında quyruğu ilə belindəki cücümücünü qovan at isə təkdir və o, heç zaman tənha ola bilməz.

Xislətinə görə insana ən bənzər heyvan itdir, çünki o da eqoistdir, elə hey hürür və hərdən də qapır.

İki yaşlı nəvəm Səfurə, demək olar, hər gün üstümə qaçır, qarşımda dayanır, altdan-yuxarı mənə baxıb deyir:

- Baba, mənə konfet qətiyyən olmaz...

- Hə, qurban olum, anan düz deyir, sənə konfet qətiyyən olmaz.

Uşaq bir də təkrarlayır:

-Baba, mənə konfet qətiyyən olmaz...

Deyirəm:

-Düz deyirsən, olmaz...

Uşaq yenə eyni sözləri təkrarlayır...

Hiss edirəm ki, ürəyimin üstü konfet qabığı kimi soyulur.

Stolun üstündəki qənddandan bir saçaqlı konfet götürüb ona verirəm.

O, konfeti qapır, dərhal qabığını soyur, dişləyib:

-Sağ ol, baba... - deyir və tam bir xoşbəxtlik içində qaçıb gedir. Düşünürəm, bu uşaqlar nə qədər kələkbaz və şirindirlər, İlahi!

2015

Böyük ehtimalla düşmən dost ola bilər, dostun düşmən olmaq ehtimalı da ən azı, elə o qədərdir. Deməli, özünü dostdan qoru, söyləyənlərin əsası var...

Sevgi səhər təbiətlidir - toxunduğunu oyadır.

Poeziyanın aqibətindən nigaran olanlar yanırlar. Çünki poeziya ən azı bizim planetin ruhudur. Əgər nə zamansa yer kürəsi qəhr olsa, ondan nişanə qalan dərin kədər də poeziyadır. Ruh yoxluğun ədəbiyyat halıdır.

Dünya məni darıxdırır, bəlkə çıxacaq bu dünyadan, bəlkə yığışb sizə gedək?

Hamını Allah, məni sənin xəyalın saxlayır.

Azərbaycan mədəniyyətində heç kəsin onun səviyyəsinə çata bilməyəcəyi bir düha var; O, Üzeyir bəy Hacıbəylidir. O, tarixdir! O, ahəngdir! O, söz xəzinəsidir! O, müdrikdir! O, milli fəlsəfədir! O, kamil insan zirvəsidir! O, məsumluğun fotosudur! Lap düzü, o, yaradanın varlığına ən mötəbər dəlildir. O, yalnız bu gün deyil, həm də sabahdır.

Azərbaycan xalqı indiki iç qiyafəsinə görə borclu olduğu üç-dörd şəxsiyyətdən biri Üzeyir bəy Hacıbəylidir. Hal-qaziyyədə belədir. Sonra nə olacaq? Bunu həyat göstərir...

Xalqın səsi seçki qutusunda çıxan bülletendirsə, bəs onda Cabbar Qaryağdıoğlunun səsi nədir?

Gecənin içindən min cür səs çıxır. Bəlkə onlardan hansı birisə atamın ruhunun səsidir?

Allah ona görə dərkedilməzdir ki, heç bir varlıqla müqayisə olunmur.

Füzuli Şərq-türk-müsəlman təfəkküründən qalxan elə möcüzədir ki, o, Qurani-Kərimin yasaq etdiyi mətləblərə toxunur, bunun nəticəsində iman bir az da kamilləşir və əlyetən olur...

Şair, xəbərin varmı ilham pərisi gecəyə, gündüzə fərq qoymadan dəhlizdə midilənib səndən məhəbbət umur. Canını nə azar tutub ki, sən ona vaxt ayırmırsan?

Uğursuzların sonrakı hal dəyişkənliyini həmişə nəzərə alın, onlar qısa zaman içində, fəvqəladə bir uğurla əsil əclafa çevrilə bilirlər.

Bir eşq iki bədəndə olmur, olursa, bir bədəndə olur.

Aşıqlər üçün sevgi yaranış, şairlərə görə yaratmağa bəhanədir.

Yaxşı əməlinə görə bir kimsədən tərif umma. Çünki yaxşı əməlin tərif yaxşı əməlin özüdür.

Mənə çox çap olunduğuma görə irad tutanları bəlkə də anlamaq olar. Mənə çox çalışırsan, deyənləri isə anlamıram. Neyləyim, rahat balışa baş atıb səhərdən axşama, axşamdan səhərəcən xorna çəkim ki, üreyimi piy bassın?

Nə zaman yazmaq, nə zaman yazmamaq məsələsi məndən asılı deyil, o, baş verir.

İnsanın qarşısında duran üç vəzifə var - həyata gəlmək, həyatı anlamaq, həyatdan getmək... Yerdə qalan bütün düşüncələr mütəhərrikdi, əbədi olanı zaman təyin edir.

Yaşın heç bir həddi janr sərhədini nəinki inkar edə, hətta məhdudlaşdırma bilməz. Çünki bizim poeziyamızın ana yarasında yaş senzi əzəl başdan olmayıb. Yoxsa, azman Dədəm Qorquda nə düşmüşdü ki, saqqalının pambıq kimi ağarıb yumşalan vaxtında qopuz çalsın, soy soylayıb, boy boylasın?!

Keçmişdən nə qalıbsa ona deyək, qənimət! Bu gününə ad qoymayan insanın sabahının bircə adı var - fəlakət!

Sən xoşbəxt indisən! Keçmiş də, gələcək də qan ağlayır...dindirsən!

Dünən göy üzündə Ay bütöv idi, bu gün parası qalıb... Belə çıxır ki, göy üzündə də quldur var...

Nə qədər boşam... İçimdən çölə atmağa Allahın bir quru çöpü də yoxdur.

Nə üçün insan zaman ötüb keçəndən sonra torpaq, hörgü, kağız-kuğuz arasını eşib xəzinə axtarır? Halbuki, xəzinəni vaxtında əldən buraxmamaq olardı.

Ədalətli cəmiyyət kütlələrin intellektual həmrəyliyi ilə yarana bilər. Burada dahi fərdlərin rolu olsun ki, nəyəsə yarayır, amma bu, kasıb dostun alovu ərşə dayanan komasına damcı-damcı su daşıyan göyərçin vəfasından o yana keçmir. İqtidarlar isə kütləyə, intellektə, yanan komaya, dimdiyində su daşıyan göyərçinə, vəfa borcuna qanunun preambulası gözüylə baxırlar. Onların işi qərarlar verib, təyin etməkdir.

Görəsən idrakımız hansı əsasla Yer şarından kosmik məsafədə yerləşən parıltıları cisim adlandırır, bəlkə onlar ruhdur?

Xalqın həyatı qanunun maddələri deyil, Ana yasanın özüdür.

Vəhşi heyvanların yaşamaq məntiqi riyakar intelgentlərin var olmaq meyarlarından min qat humanistdir.

(Ardı növbəti saylarımızda)

♦ P o e z i y a

Kəmalə ABIYEVA

BAKI HAQQINDA NƏĞMƏ

Bu dünyada nağıl çoxdu
Hamısı da belə başlar:
"Biri vardı, biri yoxdu".
Mənim də öz nağılım var.
İstəyirəm danışım mən
bir dənizin sahilində
nağıl olan şəhərimdən.
Toxunanda hər daşına
O qayğısız günlərimə
mən qayıtmaq istəyirəm.
O əfsanə bağlarının
Meynəli çəpərlərindən
yenə aşmaq istəyirəm,
Uşaq olmaq istəyirəm.
Yenə yansın ayaqlarım
Qumlarının istisindən.
Ağlayım mən yenə yanan
Xəzəllərin tüstüsündən.

Bir nağıl var ürəyimdə
İstəyirəm danışım mən
Nağıl kimi bir şəhərdən.
Bu şəhərin yolları var
Necə ömrün yaddasıdır.

Yollardakı ağacları
 Neçə qəlbin sirdaşıdır.
 Dalanları dolaşıqdı,
 Küçələri qarışıqdı.
 Qoşa qala qapısı da
 Heç vaxt ondan ayrılmayan
 Gözlərimdi elə bil ki.
 Saçlarıma sığal çəkən
 Neft qoxulu küləkləri
 ürəyimdə hey dolaşan
 hələ deyə bilmədiyim
 Sözlərimdi elə bil ki.

Səadətim,
 Doğma Bakım,
 Mənim sirli dünyamsan sən.
 Uşaqlığım, gəncliyimsən.
 Qum üstündə şanıartək
 Xumarlanan dincliyimsən.
 Səadətim,
 Doğma Bakım,
 Sevgi dünyam,
 Odlar yurdum,
 Nur torpağımsan.
 O sehrli gecələrdə
 Xəzərə layla deyən
 ay işığımsan.

TƏKLIYIN SƏSİ

*Elə-belə gəlmədim
 Gəldim ki, təkliyin səsini eşidim
 Aysel Əlizadə*

Təkliyin səsi təkliyin özüdü-
 görmədiyin üzüdü.
 Təkliyin səsini eşitmək
 bir az kədər,
 bir az sevinc dadmaqdı.
 Bir az zəif, bir az bədbəxt,
 bir az güclü, bir az xoşbəxt olmaqdı.
 Təkliyin səsini eşitmək
 -yaşadığını anlamaqdı.

ÜRƏYİM

Ürəyim, sənə gəlmişəm,
 Məni tanımadın?

-Dəyişmisən...
-Ürəyim, sənə gəlmişəm,
səni tanımadım...
-Dəyişmişəm...

ÖYRƏN

Həyat bir oyundur, biz də oyunçu
Həyatla oyunu asan bilmə sən.
Sən nə birincisən, nə də sonuncu,
Bir az da fənd ilə udmağı öyrən.

Demə ki dünyaya təmiz gəlmişik,
Kimsəyə tərtəmiz gərək deyilsən.
Demə ki dünyanın seli, suyu çox,
Sən bir az çirkaba batmağı öyrən.

Həqiqət əlində çarəsiz qalma,
Hərdən yalanı da dadmağı öyrən.
Ədalət axtarıb özünü yorma
bir az da nahaqqı udmağı öyrən.

Nə varsa görməyə çox da çalışma,
Yaxşıdır bir az da kor ola bilsən.
əlinə keçəndən bərk-bərk yapışıb
bir az da kor kimi tutmağı öyrən.

Bir əl verəndisə, biri alandı,
Tək əldən səs çıxmaz deyib atalar.
həyat da verdiyin bir-bir alandı
Bir az da almağı, satmağı öyrən.

Fənd ilə udmağı öyrənə bilsən,
nahaqqı udmağı öyrənə bilsən,
yalanı dadmağı öyrənə bilsən,
çirkaba batmağı öyrənə bilsən,
kor kimi tutmağı öyrənə bilsən,
almağı, satmağı öyrənə bilsən,
bir az yaşamağı öyrənəcəksən...

NAĞILLAR

Nələri anlatdı bizə nağıllar,
bildik ki həmişə bağlı qapı var.
Bağlı qapıları açmaq istəsək
Açıq qapıları bağlayaq gərək.

Bir az da aldatdı bizi nağıllar,
Ağ atlı oğlanlar gəlib çıxmadı.
Xeyirxah pərilər görünmədi heç,
Yetimin üzünə kimsə baxmadı.

Anladıb aldatdı bizi nağıllar
divlər, təpəgözlər öləcək deyə.
Bir az da ağlatdı bizi nağıllar
göylərdən üç alma düşəcək deyə.

SÜKUT

Çilik - çilik olan sədi,
içinə dolan nəfəsdi sükut.
Çəkə bilmədiyən əhdı,
gözündən axan günəhdı sükut

ALDADILAN QADIN, ALDANAN QADIN

Həyat gözlərində dönər damlaya,
aldanan qadının ürəyi gülməz.
Həyat gözlərindən düşər damlatək,
səpilər, dağılar, yeri bilinməz.

Ömür yollarında kölgəyə dönər,
sürünər, özünü daşıya bilməz.
Aldadılan qadın, aldanan qadın
daha ümidlərlə yaşaya bilməz.

Öz ürəyi boyda bir daşa dönər
aldadılan qadın, aldanan qadın.
Bir kərə ölməz ki, hər günlə ölər
aldadılan qadın, aldanan qadın...

Ölümlə yanaşı yeriylər sanki
aldadılan qadın, aldanan qadın.
aldatmaq, aldanmaq çətin deyil ki...
Sevməsəz də onu, qatil olmayın.

HARDASA BİR TƏNHƏ QADIN DARIXAR

Boylanıb illərin uzaqlığına
bir qadın özünə təsəlli arar.
donar xatirələr soyuqluğunda
qar kimi üstünə yağar hər nə var.

Qar kimi üstünə yağar hər nə var,
Hardasa bir tənha qadın darıxar.
Dərdli arzuların göz yaşlarında
ürəyi boğular, özü boğular.

Ürəyi boğular, özü boğular,
aldanar qapının tıqqıltısına.
Ümidi asılar yanaqlarından
qarışar yağışın pıçıltısına.

Qarışar yağışın pıçıltısına,
Bir qadın yağışla darayar saçın.
Dönər yalqızlığın hayqırtısına
hardasa, hardasa darıxan qadın.

Hardasa, hardasa darıxan qadın
“Kaş ki”lər əlində çarəsizləşər.
Darıxan qadının ümidi adam,
bir gediş, bir mesaj, bir zəng də yetər.

* * *

Dözümün tükəndiyi an
tora düşmüş balıq kimi
Çarəsizcə çırpınırsan.
Balıq kimi ağlarsan,
balıq kimi susarsan.
Balığın azadlığıdı sular.
Azadlığın hər yerdə toru var.

NƏ BİLSİN

Bir tənhalıq dayanıb
gecəmin astanasında
nə isə pıçıldayır astadan,
nə istəyir görən?..
tutub ürəyimin əlindən
gəlib
başında sükut örpəyi,
könlündə
göz yaşında
yuyunmaq istəyi.
Bu tənhalıq
nə bilsin ki,
gülüşümdə öldürəcəyəm
istəyini.

Göz yaşında yuyacağam
Onun sükut örpəyini.
Alacağam, alacağam
əllərindən ürəyimi.

TAPMADIM

İki şillən dördə döndü, ey həyat,
Niyə məni vurma ilə sınıdın.
Nə verdinsə yarı böldün, ey həyat.
Sən böldükcə mən özümü qınadım.
Ağrı üstə ağrı gəldi, topladım,
yaxşı nə var elə çıxdın ömrümdən.
Sevinc qəmə bərabərlik tapmadım.
Sonda mənə nə qaldı ki, ömürdən?..
Tənliklərin elə çətin oldu ki,
bildiklərim köməyimə çatmadı.
Canım çıxdı, başım sındı, amma ki
Məchulların qiymətini tapmadım.

YOXA ÇIXIRAM DAHA

Bir uşaq gözündəki
kədər kimi ağıram.
bir uşaq gözündəki
kədərtək ağrıyıram.

Bir az bənövşə kimi
kol dibində qalmışam.
Bir az İrəvan kimi
boynubükük olmuşam.

İtən bir iz kimiyəm
axtarıb tapmaq olmur.
Bir az Təbriz kimiyəm,
Gedirsən çatmaq olmur.

Yaşamaqçün savaşıran
Ağlar gözlü yalanam.
Dərdi boyunu aşan
bir az da Savalanam.

Qanadları yaralı
laçın kimiyəm bir az.
Vüqarından asılı
Laçın kimiyəm bir az.

Oda düşən istəyəm
Xocalıda yanıram.
Nəmli qalan ürəyəm
Arazdan boylanıram.

Bir az bulud kimiyəm,
Yağa bilmirəm daha.
İsa bulağı kimi
axa bilmirəm daha.

Bir az şüşə kimiyəm,
sınıram, dağılıram.
Bir az Şuşa kimiyəm,
dərdimlə dağ oluram.

Urmu gölüyəm daha,
özümdə boğuluram.
Yoxa çıxıram daha,
dözümə yığılıram.

Vətən dərddi yüküm
necə daşıyım, Allah.
Bu vətən yükü ilə
necə yaşayım, Allah?

Qurtar məni özümdən
başqa bir can olum mən.
Dözümümü al məndən,
Azərbaycan olum mən.

◆ Dünya, səndən kimlər keçdi...

ŞƏLALƏ SEVGİSİ

SƏRDAR ƏSƏDİN 90 İLLİYİNƏ

Bu dünyada ən mükəmməl kardioqram şair ürəyinin ağrısını hiss edəmməz. Sərdar Əsəd-Cəbrayılın Soltanlı kəndində dünyaya gələn (1929) bir insan elə ağılı kəsəndən repressiya qasırğasının zərbəsini hiss edib. Atası Heydər kişi Sovetin əleyhinə qaçaqçılıq edirmiş. Və qaçaq atasına görə anası və böyük bacısı ilə bir yerdə Sibirə sürgün olunurlar. Doğrudur, tezliklə onlar Sibirdən qayıdırlar, çünki atası qaçaqçılıqdan əl çəkir. Amma bu hadisə gələcək şairin həyatından hələm-hələm silinib gedə bilməzdi. Sonrakı illər sakit keçsə də...

O da hamı kimi orta məktəb bitirir. O zaman Leninin adını daşıyan Pedaqoji institutun filologiya fakültəsində təhsil adır. Sonra da Süleyman Rəhimovun köməkliliylə «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində işə düzəlir. Sonra şeir kitabları çap olunur («Cənclik illəri», «Səni axtarıram», «Cərrah ürəyi», «Yanan memar», «Simlərin tufanı» və s.). Xoşbəxt ədəbi həyat. Ancaq Sərdar Əsədin faciəsi onun «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində işdən çıxarılmasıyla başlayır. Düz beş il (1958-1963) o, işsiz qalır. Sonra bir nəşriyyata işə düzəlir. Amma yenə işsizlik və təbii ki, içkiyə meyil, pulsuzluq cəngəlinə düşür.

1971-ci ilin 17 noyabr günüyüdü. Ölümünə - intiharına 4 il qalırdı. Gecə, hamı yatandan sonra, üzündə qəm nişanəsi, belə bir yaddaş yazır: «Özüm olmadığım təqdirdə mənim arxivim Məmməd Araz, Ələkbər Salahzadə, İsa İsmayilzadənin diqqətli qayğısı ilə açıla bilər. Sərdar Əsəd.17. XI.» Bu yaddaşdan kimsə xəbər tutmayacaqdı. 1975-ci ilin 29 iyununda Azərbaycanın istedadlı şairlərindən biri Sərdar Əsəd intihar edəcəkdə. Sonra bu «yaddaş» da son şeirləri arasından üzə çıxacaqdı. Amma onun şeir kitablarında bu intihara bəraət qazandıracaq elə bir nümunəyə rast gəlmədim. Ara-sıra qəm aşıl原因an bəzi misralar olsa da, bunların heç biri Sərdar Əsəd şeirlərinin nikbinliyi və ciddiliyi üzərinə kölgə salmır. İntiharın səbəbini onun şeirlərində yox, içində axtarmaq lazım imiş, amma onunla tanış deyildim, doğrudur, sağlığında bir neçə dəfə üz-üzə gələsək də, təbii ki, mən onun dünyasından uzaq idim.

Sərdar Əsəd orijinal şair idi, heç kimə bənzəmirdi. Onun yaradıcılığı barədə ən sanballı sözü Məmməd Araz söyləyib: «Sərdar Əsəd deyirdi: «Mən

bir balaca qələm sahibiyəm. Təzə şeir işləyəndə xəlvətə çəkilibəm ki, görən olmasın. Qələm sözümə baxmayanda elə bilirəm ki, onun düzgün şırım açmadığını kimsə görür, kimsə onu əlimdən qapıb sındırmaq istəyir. Qələmin də fəhmi var. O, canlıdır, o, xış kimi, kotan kimidir. Naşı əl torpağa xəyanət eləyir. Onun açdığı şumu malalamaq, toxum səpmək olmaz, cücərib alınmayacaq. İlahi, gör hələ Füzuli olan şəxs nə sarsıntı keçirib». Sərdar Əsəd şeirə, sözə, beləcə, çox məsuliyyətlə yanaşırdı və çalışırdı ki, hər şeirində təzə söz desin, deyilmişlərə qayıtmınsın. Onun poeziyasına diqqət yetirsək, sanki mahir bir rəssamın çəkdiyi lövhələrin sözlə ifadəsini hiss edirsən. O, təbiətə vurğun idi və bu vurğunluq ondan irəli gəlirdi ki, təbiətə seyrçi gözü ilə baxmırdı.

**Zirvədən zirvəyə aşan dağların
Üzü ömürlərə bozaran deyil.
İldırım nərəsi daşan dağların
Şəlalə sevgisi qurtaran deyil.**

**Zərrələr çilənir nur boyalara,
İçib dolanacan gün işığından.
Dərələr söykənib o qayalara,
Asılıb şəlalə sarmaşığından!**

**Kahalar qışqırır ehtiyacını,
Bulaqlar durulub gözünü qırpır.
Şəlalə bir gözəl yolub saçını
Zirvədən-zirvəyə özünü cırpır.**

**Qaçır bənövşəyə, uçur laləyə,
Çəmənlər çəhliminə toxuyur çələng!..
Qovuşmaq istəsən o şəlaləyə --
Şəlalə qüvvəsi tapasan gərək!**

Onun əksər şeirlərində təbiətlə insan arasında əzəli bir doğmalığa görürsən. Bu da şeirdə metaforik düşüncə tərzinin bəhrəsidir. Yenə başqa bir şəlalə şeirinə müraciət edirik:

**Bağladı günəşi dağın qarına,
Yaydı yalmanını, atdı şəlalə.
Dözməyib düzlərin intizarına
Zirvədən özünü atdı şəlalə.**

Hərdən fikirləşirsən ki, Sərdar Əsədin şeirlərində şəlaləyə bu sevgi haradandır? Və şəlaləyə həsr hər etdiyi şeirində təzə metaforalar görürsən. Bu, ondan irəli gəlir ki, S.Əsəd eyniliyi sevmirdi:

**Şəlalə görmüşəm - dağ çiçəyinə
Köpük çiçəkləri düşən şəlalə.
Vurulub məhəbbət gələcəyinə
Eşqi ağ saçında daşan şəlalə!**

Ana haqqında da onun neçə şeiri var və heç bir şeirində də təkrara yol vermir. Deyim ki, Ana haqqında minlərlə şeir yazılıb və hələ yazılacaq. Azərbaycan poeziyasında ən yaxşı ANA şeirlərinin birini də Sərdar Əsəd yazıb:

**Əriyərdi o sir də
Qəzəb daş da, dəmir də.
Bütöv yuxu ömürdə
Yarı yuxulu anam.**

Sərdar Əsədin yaradıcılığı təkcə bu mövzularla məhdudlaşmır. Onun insan münasibətlərinə, sevgiyə, ictimai həyatın müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş onlarla gözəl şeiri var. Sevgi şeirlərində də orijinal idi.

***İncitmə könlümü, dəymə şəstimə,
Yanıb ağlayanda gülməyin ollam.
Kəsmə qanadımı, durma qəsdimə,
Köməksiz qalanda köməyin ollam.***

***Nə bilər qədrini axı, özgələr,
Sənə söz deyilsə - mənə söz gələr.
Ömür yollarında yorulsan əgər,
Astaca-astaca gəlməyin ollam.***

***Mənə yaxın da sən, mənə yad da sən!
Mən çıxsam yadından, qalma yadda sən!
Bilmirəm, Sərdara sən də yad desən,-
İşıqlı dünyada bəs nəyin ollam?!***

Bəzən ironiya və eyhamla tənqiddə də keçir, bəzən də sözünü açıq deyirdi:

***Basıldı imzalı möhür alınına...
İndiki - sabahkı günə qalmadı.
«Böyük vəzifəli» - dedilər ona...
Böyük adamdımı?***

Deyən olmadı!

Sərdar Əsədin şeirlərinin hamısı hecadadır. Amma standart ölçülü, sanki hər şeyi - qafiyəsi, rədif, sonuncu iki misrası da «fikir» ifadə edən şeirlərdən fərqli idi. Əvvəlinci misradan sona qədər sən onun şeirinin təsirindən ayrılı bilmirsən. Dilimizin zərifliyi, adi sözlərin qeyri-adi mənə kəsb etməsi doğrudan da səni heyretləndirir:

***...Sehirləyib məni masam,
Gərək qəlbə qulaq asam.
Hər gün onu oxşamasam
Qələm küsər, söz ağlayar.***

***Könül, qəmə heç vermə can,
Məhəbbətin odunda yan.
Cavan getsən bu dünyadan
Qarı gülər, qız ağlayar...***

Onun «Könül evi», «Qız anası», «Xatirə yarpaqları», «Sədaqət», «Yanan memar» və s. poemaları da var və bu poemalarda S.Əsəd şeirdəki poetik uğurlarını davam etdirir.

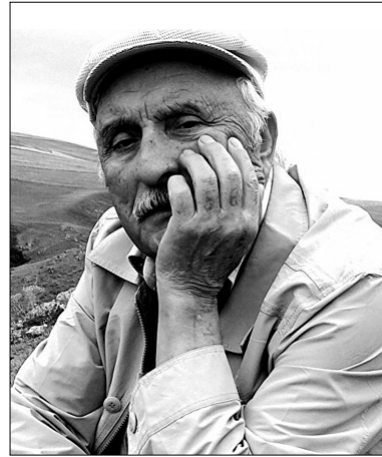
Bir şeirində yazırdı:

***Hələ yol gedirəm nə vaxtdan bəri.
Qarşıda illərim qalaq-qalaqdır.
Qəlbimdə od gəzir, dilimdə zəfər.
Qarşımda hələ ağ səhifələr var.
Mənim başladığım həyat dastanı
Ömrümün sonunda qurtaracaqdır.***

Amma qurtarmadı. Çünki əsl şairlərin ömrü qurtarmır.

Vaqif YUSİFLİ

“DAĞLAR MƏNİM ÜRƏYİMDƏ”

MƏMMƏD ASLANIN 80 İLLİYİNƏ

Tələbəlik illərində ən çox sevdiyim şeirləri bir neçə iri dəftərə köçürür, hara üz tuturdumsa, o dəftərləri də özümlə aparırdım. Mənə elə gəlirdi ki, onlar itə, bir xəzinəni itirmiş olaram. İllərdən bəridir onları saxlayıram. Mənim bir tənqidçi kimi, lap elə yaxşı bir oxucu kimi şeirə, poeziyaya məhəbbətim də o dəftərlərdən başladı. Və o dəftərlərin birində Məmməd Aslanın da bir şeiri var:

**Əlvən gül dənizi, çiçək dənizi,
Ətirli dalgalar dizimdən mənim.
Getməz bu dağların göyçək dənizi
Ürəyimdən mənim, gözümdən mənim.**

Məmməd Aslanın «Çiçək dənizi» şeiri bu misralarla başlayır və son misrasına qədər xalq şeirindən gələn bu xoş hava, bu ahəng səni öz cazibəsində saxlayır.

Mən Məmməd Aslanı xalq şeiri ənənələrinə sadıq qalan, bu yoldan dönməyən və şeirlərində də bu ənənələrə təzə cizgilər artıran bir şair kimi tanıyıram.

**Yönəldim bulağa: bir qurtum içim;
Cığır fərşə dönüb, gül əlçim-əlçim.
Bəs necə tapdayım, bəs necə keçim?-
Min naxış pozular izimdən mənim.**

Bu şeiri izah etməyə, oradakı poetik naxışları incələməyə dəyərmə? Zənnimcə, yox! Bizim «postmodernist»lərdən biri sürrealistlərdən misal gətirib deyir ki, «XX əsrin başlanğıcına qədər EŞİTMƏ şeirin keyfiyyətini müəyyən edirdi, 20-ci illərdən sonra isə GÖRMƏ ön sıraya keçir.» Sonra izahat verib deyir ki, beləliklə, söz sənəti rəssamlıqla qovuşur. Obrazlar görünməlidir - bu zaman sözlər hərəkətə çevrilir. Yəni zibil haqqında yazırsansa, həmin şeirdən çürüntü iyi gəlməlidir, ətirdən yazırsansa, şeir ətir iyi verməlidir. Oxucu hətta şeiri oxuyub onu dadmalıdır ki, buradan hansı xəbərin iyi gəlir və s.

Məncə, bu fikirlərin bizim poeziyaya dəxli yoxdur. Azərbaycan şeiri üzərində nə cür eksperiment aparılsa belə, yenə öz milli mentalitetini saxlayır və əlbəttə, saxlayacaq. O ki qaldı GÖRMƏ məsələsinə, söz sənətinin rəssamlıqla qovuşmasına, Məmməd Aslandan misal gətirdiyim iki bənddə söz rəsmlə birləşməyibmi? Sadəcə, hissələrin, duyğuların sözdə ifadə olunan rəsmləridir bu misralar. Şeirin sonrakı iki bəndinə diqqət edək:

***Yamacı çağırdım, dağı səslədim,
Cavab gələr deyə ümid bəslədim,
Bir coşub-çağlayan nəğmə istədim:
Kəklilər çıxmadı sözümdən mənim.***

***Qurşağı çəmənə sancılıb göyün,
Çiçəklər nazəndə, quşlar ərköyün,
Ürəyim yaylaqda itibdi bu gün,
Xəbərim olmayıb özümdən mənim.***

Ümumilikdə, M.Aslanın bu qoşması bizim ustad qoşmaçıların yazdıqları ilə bir sırada durur deyirəm.

Məmməd Aslan Azərbaycan təbiətinin ən mahir tərənnümçülərindən biridir. Bizdə «təbiət şairi» ifadəsi tez-tez işlənir, amma bəzən bu ifadəni ehtiyatsız, kimə gəldi paylayırlar. Məncə, Səməd Vurğundan və Hüseyn Ariflə bir sırada Nəbi Xəzrinin, Məmməd Arazın, Musa Yaqubun, Hüseyn Kürdoğlunun, Sərdar Əsədin və bir də Məmməd Aslanın bu adı daşımağa daha çox haqqı var. Söhbət ondan getmir ki, adlarını çəkdiyim bu şairlər təbiətin dilini bilir. Yox! Təbiəti bilmək hələ təbiət şairi olmağa əsas vermir. Fikrimcə, təbiətdən cəmiyyətə, cəmiyyətdən də təbiətə boylanan şairləri təbiət şairi adlandırmaq olar. Bax bu harmoniyanı şeirlərində əks etdirən şairlərimizin sayı çox deyil. Təbiət şairlərində insanla təbiət ayrılmazdır, «təbiət düşünür» (H.Arif).

***Bir tiffildim, aləmdim,
Çiçəyinə bələndim,
Bulağından bal əmdim -
Mənim şəhdim, şirəmdi...***

***...Yenə çiçək fəslidi,
Hava gül nəfəslidi.
Bu dağlar - Xan Əslidi,
Məmməd - Yanıq Kərəmdi.***

Məmməd Aslanın belə gözəl şeirləri çoxdu, hamısında da gülün, çiçəyin, dağın, qayanın, çayın, bulağın insanlaşdığını və insanın da çiçəkləşdiyini, qayalaşdığını görərsən. Həmin şeirin adı «Kəlbəcər»dir. Mən Kəlbəcəri görməmişəm. Amma Məmməd Aslanın bir çox şeirlərində Kəlbəcəri də, onun dağlarını da, çöllərini, güllərini, yaylaqlarını da gördüm. Məmməd Aslanın şeirlərində olan saflıq, duruluq, saz səsinin ahəngi onun binadan təbiət şairi olduğuna sübutdur. Onun bir şeiri digəri ilə müqayisədə poetik səviyyəyə müxtəlif ola bilər, amma hər şeirində o, dağlardan əsən küləyin, o çaylardan gələn qıjılının, oradakı yağışın, dumanın, payız yarpaqlarının özünü görərsən. Bu dediklərim bəlkə də onun poeziyasının bədii dəyərini ifadə etmək üçün azdır.

1990-cı ili xatırlayıram. Qanlı yanvar gününü. İyirmi doqquz il keçib o Qanlı yanvardan, amma içimizdən o qan hələ çəkilməyib. Məmməd Aslan işlədiyim «Azərbaycan» jurnalı redaksiyasına gəldi. Bir şeir gətirdi. Və bir də «Gerçəkləşən Qorxulu nağıllar» yazısını. İyirmi doqquz ildə Qanlı yanvarla bağlı poetik haray, fəryad hələ də davam edir, o şeirləri, poemaları, publisistik yazıları bir yerə cəm eləsən, neçə cild kitab yaranar. Onların çoxunun bədii səviyyəsi ilə işim yox. Demək istəyirəm ki, o yazıların başında həmişə nümunə və nüsxə gətiriləsi üç-dördü var ki, biri Məmməd Aslanın şeiridir. Və o şeir tək-cə Məmməd Aslanın deyildi, o şeiri Azərbaycan Xalqı yazmışdı:

**Qərənfil - şəhid qanı:
Ağla, qərənfil, ağla!
Ağla, inlət dünyanı:
Ağla, qərənfil, ağla!**

**Cavanlara qıydılar,
Tanklar altda qoydular -
Qanım içib doydular,
Ağla, qərənfil, ağla!**

**Bu günahsız qanlara,
Bu didilmiş canlara,
Bu cansız cavanlara
Ağla, qərənfil, ağla!**

...Bircə bu şeirlə də Məmməd Aslan poeziyamızda yaşayar.

Bu yazı mənim M.Asan haqqında ürək sözlərimdi və əgər elmi-filologji bir yazı yazsaydım, mən M.Asanın şeir dilinin səlisliyi, oradakı bədii təsvir vasitələrinin əlvanlığı, xalq dilindən düzüm-düzüm gələn sözlərin onun şeirlərində necə də poetik cəlvə qazandığı barədə söz açardım. Təbii ki, M.Asanın ulu aşiq sənətindən, xalq poeziyasından görüb-götürdüklerini, Ələsgərə, Dədə Şəmşirə təkcə ənənə baxımından deyil, poetik ruhca da nə qədər doğma olduğunu misallarla sübuta yetirərdim. Və bir də onu qeyd edərdim ki, ənənəyə qırılmaz tellərlə bağlı olsa da, Məmməd Aslan müasir bədii tənqidlərə malik şairdir, XX və XXI əsrin qoşmasını, gəraylısını yazır. Qoşmanın, gəraylının şəklini çəkmir, özünü yaradır. "Köhnə" havalarda təzə söz deyir. Çox həqiqətləri yazardım və əlbəttə, tənqid xatirinə tənqid kimi deməzdim ki, filan şeiri o biri şeirlərindən bir az gücsüzdür. Yox, bunu deməzdim. Sadəcə, bir şair ömrünün öz yolunu sonadək necə getdiyini izləyərdim və təbii ki, bu yolda qısa nəfəsdərmələr də olduğunu ehmalca sezdirərdim.

Məmməd Asanla tez-tez görüşlərimiz olub. Hətta bir gün məni və şair Zirəddin Qafarlıni Sumqayıtda yaşadığı evinə qonaq çağırırdı. Stolun üstünə cecə arağı və qoz ləpəsi qoydu. Sonra türk şeirindən əzbər nümunələr söylədi. İki saat ərzində araqdan yox, Məmməd müəllimin oxuduğu o şeirlərdən məst olduq. Türk klassik və müasir poeziyasına bu qədər bələd ikinci bir adam görməmişəm.

M.Asanın ilk şeir kitabı - «Dağ üreyi» qarşımdadır. Oradakı şeirlərin yazıldığı illərdən çox uzaq düşmüşük. Amma o kitabdakı şeirlərin heç biri qocalmayıb.

**Lalə, nərgiz ləçəkləyər,
Üstünə şəh çisəkləyər.
Qış günü də çiçəkləyər
Dağlar mənim ürəyimdə.**

V.ƏZİZOĞLU

◆ Y a z ı ç ı n ı n a r x i v i n d ə n

Nizami TAĞISOY

“TƏRCÜMƏ ORİJİNALIN QAYƏSİNƏ SADIQ QALMALIDIR”

1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziyasının özünəməxsus çalarlar qazanmasında xüsusi yeri olan Tofiq Bayramın orijinal yaradıcılığı ilə yanaşı, onun poetik tərcümələri də ədəbi aləmdə səs-səda yaratmışdı. Onun yunan Fotula Yannokopuludan; rus şairləri S.Yesenin, Y.Yevtuşenko, R.Rojdestvenski, Y.Smelyakov və V.Protalin; belarus P.Voronko və P.Brovka; özbək M.Şeyxzadə və R.Babacan; avar R.Həmzətovdan, tacik, qırğız, gürcü, latış və litva şairlərindən dilimizdə səsləndirdikləri tərcümə ədəbiyyatımızın yaddaqalan maraqlı səhifələrini təşkil etməkdədir. Bu tərcümələr ayrı-ayrı qəzet və jurnal səhifələrində işıq üzü görməkdən başqa, həm də “Mənim doğma Elladam” (1964), “Ürəkdən ürəyə” (1975), “Durnalar” (1973), “Yasəmən” (1976), “Dostları qoruyun” (1984) kimi kitablarda oxuculara çatdırılmışdır.

Bir sözlə, o, istedadlı mütərcim idi. 1990-cı ildə mən filologiya elmləri doktoru dissertasiyası üzərində işləyərkən Tofiq müəllimlə bir neçə dəfə onun tərcüməçilik fəaliyyəti ilə bağlı görüşüb söhbətlər etmiş, ondan müsahibə götürmüşdüm. Müsahibənin xeyli məqamlarından mən 1992-ci ildə müdafiə etdiyim dissertasiyamda istifadə etmişdim. Çünki Tofiq Bayramın böyük rus şairi Aleksandr Tvardovskinin əsərlərindən etdiyi tərcümələr xüsusi cəkiyə malikdir. Bunu nəzərə alaraq, mən həm də T.Bayrama A.Tvardovski əsərlərinin tərcüməsi üzərində necə işləməsi ilə bağlı ayrıca müraciət etmişdim.

Tofiq müəllimlə müsahibədən 27 ildən artıq vaxt keçib. Müsahibənin ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri, mütərcim və tərcüməşünaslar üçün maraq doğuracağına inandığımdan onu geniş oxucu kütləsinə təqdim edirəm.

–Tofiq müəllim, xahiş edirəm, Aleksandr Tvardovski yaradıcılığı ilə tanışlığınızın tarixi barədə bir neçə kəlmə danışasınız.

–Mən hələ Böyük Vətən Müharibəsi zamanı A.Tvardovskinin “Vasili Tyorkin” poeması ilə tanış olmuşdum. Bax, elə o vaxtdan başlayaraq, şairin yaradıcılığı məni özünə çox çəkdi. Zaman keçdikcə A.Tvardovski yaradıcılığı

ilə məşğul olmağa başladım. Məni Tvardovski yaradıcılığında özünə cəlb edən onun əsərlərindəki zəngin milli kolorit, dərin poetik fikir, son dərəcə yüksək müasirlik idi. Təəssüf ki, bu komponentlər çox nadir bədii söz ustalarına nəsib olur.

–Bəs “Üfüqlərdən üfüqlərə” poemasının tərcüməsinə necə başladınız?

–Bir gün şair dostum Nəbi Xəzri (o, Tvardovski ilə yaxından tanış idi) mənimlə söhbətdə A. Tvardovskinin “Üfüqlərdən üfüqlərə” poeması haqqında çox geniş danışdı və məsləhət etdi ki, mən bu əsəri öz ana dilimizə tərcümə edim. Söhbət əsnasında o, bildirdi ki, Tvardovski yaradıcılığı istiqamətinə və rəngarəngliyinə görə sənin tərcüməndə adekvat səslənə bilər. Nəbinin mənimlə söhbətindən sonra əsəri müştəri gözü ilə oxumağa başladım. Əsər elə ilk tanışlıqdan sonra məni çəkdi, hiss etdim ki, “Üfüqlərdən üfüqlərə” poeması da başqa görkəmli əsərlər kimi XX əsrin gözəl nümunələrindəndir. Elə məhz bundan sonra mən M.F. Axundov adına Respublika Kitabxanasında ümumiyyətlə Tvardovski yaradıcılığı ilə və konkret olaraq “Üfüqlərdən üfüqlərə” poeması ilə əlaqədar materiallarla – məqalə, resenziya, elmi fikirlərlə tanış oldum. Yarım ildən artıq vaxtımı yalnız Tvardovski yaradıcılığı ilə yaxından tanışlığa sərf etdikdən sonra qərara gəldim ki, bu əsəri Azərbaycan dilinə çevirib oxuculara çatdırmaq mənim vətəndaşlıq borcumdur. O vaxtlar istedadlı şairimiz Məmməd Araz “Azərnəşr”də (1964-65-ci illər) şöbə müdiri işləyirdi. O da N. Xəzridən xəbərsiz mənimlə söhbətdə bildirdi ki, A. Tvardovskidən tərcüməyə girişim. Mən də bu iki qələm ustalarının məsləhətlərindən sonra əsəri tərcümə etməyə başladım. “Üfüqlərdən üfüqlərə” poemasının üzərində mən iki il gecə-gündüz çalışdım.

–Şübhəsiz, iş prosesində çətinlikləriniz az olmayıb, onlar nədən ibarətdir?

–Əlbəttə, iş prosesində çətinliklər az olmamışdır. Bunlar əsasən rus dilində olan bəzi sözlərin əsas çalarlarının bütün paralellərini tapmaqla bağlı idi. Bunun üçün mən lüğət və soraq kitablarını vərəqləyir, rus dilini gözəl bilənlərlə birlikdə məsləhətləşirdim, aydın olmayan sözləri və ifadələri dəqiqləşdirirdim. Bu isə mənə öz növbəsində işin intensiv və yaxşı getməsinə imkan verirdi. Bax, elə buna görə də mən orijinalın ritmini, stilini, milli özünəməxsusluğunu göz bəbəyim kimi, dövlət sərhədi kimi qoruyub saxlamağa çalışmışam. Buna nə dərəcədə nail olmuşam, oxucular daha yaxşı hiss edə bilərlər. “Üfüqlərdən üfüqlərə” üzərində iş mənim bədii tərcümə barədə şəxsi mülahizələrimin ortaya çıxmasına imkan verib. Onlar mətbuat səhifələrində nəşr edilib. Mən bu mülahizələrimdə tərcümə işini qan qruplarının uyğun gəlməsi kimi qiymətləndirirəm (1986-1987-ci illər).

–“Üfüqlərdən üfüqlərə” poemasının tərcüməsi ilə oxucular nə vaxt tanış ola bilmişdilər?

–Tərcümə kitab şəklində nəşr olunana qədər vaxtaşırı olaraq qəzet və jurnal səhifələrində, radio və televiziya “Üfüqlərdən üfüqlərə” ilə Azərbaycan oxucuları hissə-hissə tanış oldular.

–Tofiq müəllim, aydın məsələdir ki, tərcümə işlərinin ayrıca kitab halında nəşr olunması bəzən böyük çətinliklərlə bağlıdır. Bəs “Üfüqlərdən üfüqlərə”nin tərcümə taleyi necə olmuşdur?

–Bəli, doğrudan da bu poemanın tərcüməsinin ayrıca kitab halında nəşr olunmasının qərribə taleyi var. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, M. Araz “Azərnəşr”də şöbə müdiri işləyirdi. O, mənə məsləhət etdi ki, tərcüməni ayrıca kitab halında nəşr edək. Bu məsələ ortalığa atılanda bəziləri ağız büzüb

dara-bara saldılar və plana daxil olmuş tərcüməni plandan çıxartdılar. M.Araz mənə bildirdi ki, "Üfüqlərdən üfüqlərə"nin tərcüməsi Mətbuat Komitəsinin əli ilə plandan çıxarılıb. Bütün ümidlərimi bu tərcümənin çapı ilə bağladığım halda, arzu, istəyim ürəyimdə qaldı. İki il yarımliq əziyyətim heç olub getdi. Mən pis oldum. Hər şeyə ümidimi itirdim... Lakin həyatda yaxşı insanlar da az deyildir. Üz tutdum görkəmli dirijorumuz, SSRİ Xalq artisti Niyazigilə. Əhvalatı olduğu kimi ona danışdım. O, məni diqqətlə dinlədikdən sonra unudulmaz bəstəkarımız Fikrət Əmirova zəng edib bildirdi ki, tezliklə onlara gəlsin. Az keçmədi ki Fikrət Əmirov hazır oldu. O, çox narahat idi. Bilmirdi ki, nə olub. Niyazi onu sakitləşdirib əhvalatı olduğu kimi danışdı. Mən orijinalı da, tərcüməni də Niyazigilə aparmışdım. Onlar mənimlə birlikdə "Üfüqlərdən üfüqlərə" poemasını orijinal və tərcümədə oxuyub, tərcümənin isə nə dərəcədə orijinala uyğun olub-olmamasını öz gözləri ilə gördükdən sonra mənim işimin yaxşı olduğuna inandılar. Əsərin sətirbəsəti oxunuşu gecə saat üçə kimi davam etdi.

Səhər tezdən, iş başlanan kimi, biz - Niyazi, Fikrət Əmirov və mən Mərkəzi Komitədə təbliğat və təşviqat şöbəsinin müdiri işləyən T.Əliyevin yanında olduq. Onlar tərcüməni T.Əliyevə o ki var təriflədilər. Ertəsi gün günün ikinci yarısında MK-da T.Əliyevin iştirakı ilə tərcümə oxundu, onun da xoşuna gəldi. Bundan sonra T.Əliyev Mətbuat Komitəsinin sədri İsrəfil Nəzərova zəng edib "Üfüqlərdən üfüqlərə"nin nəşr olunmasını xahiş etdi. Yuxarıda adları çəkilənlərin böyük səyi və köməyi nəticəsində tərcümə işıq üzü gördü.

–Məlumdur ki, belə fundamental əsərlərin bədii tərcüməsi ədəbi hadisə kimi qiymətləndirilməli və lazımi səviyyələrdə müzakirə olunmalıdır. "Üfüqlərdən üfüqlərə"nin müzakirəsi keçirilməmişdir, keçirilmişsə nə üçün müəyyən qüvvələr kitabın çapına mane olmuşlar?

–Tərcümənin o vaxtlar akademik müzakirəsi keçirilmiş, şair, tərcüməçi, tərcümə nəzəriyyələri öz irad və təkliflərini demiş, onun məziyyətlərindən danışmışlar. Mənim tərcüməm haqqında respublika mətbuatında xoş sözlər deyilmiş, "Pravda", "İzvestiya", "Literaturnaya qazeta"nın səhifələrində "Üfüqlərdən üfüqlərə"nin Azərbaycan dilinə tərcüməsi ən yaxşılar sırasında adı çəkilib. Filologiya elmləri doktoru Atif Zeynallı "Drujba narodov" jurnalında mənim tərcüməm haqqında məzmunlu məqalə ilə çıxış edib. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, bəzi qüvvələr öz işlərini görməkdə davam edirdilər.

–Tofiq müəllim, tərcümə üzərində işin necə getməsindən daha nə deyə bilərsiniz?

–İlk əvvəl əsərin tərcüməsinə əsil tərcüməçi kimi girişmək, ona doğru açar tapmaq üçün mən N.Nekrasovu dönə-dönə oxumuşam. Yenə də deyirəm ki, bütün bunların hamısı mənim uşaqlıqdan rus poeziyasına vurğunluğumdan irəli gəlir. Mən mütərəqqi fikirli rus şairlərinin əsərlərini çox mütaliə etmişəm. Bunların hamısı mənə tərcümədə böyük kömək etmişdir. Mən həmişə düşünmüşəm ki, şeir tapmaca, rebus deyil. Şeirdə fikir aydın və bədii deyilməlidir. Tvardovski buna qadir sənətkardır. Mən onun poeziya manifestini özümçün əsas götürmüşəm. Onun dediyi, - "Bütün insanlara havatək, sutək lazım olan sözü tapmalıyam mən", - necə də şairin böyük ehtiyat və məsuliyyətlə sözə yanaşmasını bariz şəkildə əks etdirir. Bax, buna görə də tərcümə prosesində əsas məqsədim o olub ki, müəllifin dediklərini və onun yaradıcılığının ruhunu tuta bilib, ana dilində səsləndirə bilim, onun yaradıcılıq qayəsinə sadıq qalım.

Mən tərcümə etdikcə, Tvardovskinin əsərləri stolüstü kitablarıma çevrilib, onun yaradıcılığı məni həmişə düşündürüb, oxucu, xalq qarşısında məsuliyyət hissimi artırıb, onu oxumuş, sevmiş, ona sevgimi öz tərcüməmdə göstərməyə çalışmışam. “Üfüqlərdən üfüqlərə”nin tərcüməsi o vaxtlar Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin şeir üzrə katibi N.Xəzrinin çox xoşuna gəlmişdi. O, tərcümənin “qaranquş” nüsxəsini Tvardovskiye təqdim etmək üçün Moskvaya aparmış (onda Tvardovski həm “Noviy mir” jurnalının baş redaktoru, həm də SSRİ Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin katibi idi), lakin şair həddindən artıq məşğul olduğu üçün N.Xəzri düz iki gün Moskvada qalıb, axır ki, tərcüməni “Noviy mir” jurnalının baş redaksiyasında ona təqdim etmiş və məni həddindən artıq tərifləmiş, şairliyim və tərcüməçiliyim barədə xoş sözlər söyləmişdi. Nəbinin mənim tərcüməmi tərifləməsindən Tvardovski məmnun olmuş, gözlərində yaş gillənmişdir. Tvardovski o illər çox pis günlərini yaşayırdı. Rəsmi dairələr və onun qulluq ədəbiyyatçıları Tvardovskinin üstünə möhkəm düşmüşdülər. Çünki o, Soljenitsinin “İvan Denisoviçin bir günü” əsərini “Noviy mir” jurnalının səhifələrində çap etmişdi.

Tərcümə prosesində zərb-məsəlləri, atalar sözlərini, idiomatik ifadələrin öz dilimizdə səsləndirəndə həmişə hərfi tərcümədən uzaq olmağa çalışmış, şairin zəngin dilinə uyğun ifadələr tapmağa can atmışam. Tərcümə işimi təkmilləşdirmək üçün S.Vurğunun “Yevgeni Onegin”, R.Rzanın Mayakovskidən, Abbas Səhhətin Krilovdan, Lermontovdan və başqalarından olan tərcümələrinə dönə-dönə müraciət etmiş, onlardan çox qidalanmışam. A.Səhhət barədə xüsusi demək istəyirəm. O, həmişə mənim müəllimim olub, onun tərcümələri əlimdən tutub, mənə yol göstərüb.

–Tərcümə işi və tərcüməçiyə münasibətiniz?

–Tərcümə işi və tərcüməçiyə gəldikdə, demək istəyirəm ki, gerek bu işə istedadlı adamlar girişinlər, yalnız yaratmaq iqtidarı olanlar bu işdə müvəffəqiyyət qazana bilərlər. Tərcümə işi iki pəhləvanın yarışına bənzəyir. Gerek çalışıb bu yarışdan alınacaq, üzüağ çıxasan. Bizim tərcüməni, şairlər gerek A.Səhhət, S.Vurğun, M.Müşfiq, R.Rza və başqalarının tərcümələrini dönə-dönə oxusunlar. Tərcümə etdiyin şairi duymaq tərcümə işinin məsuliyyətinin bütövlüyünü tərcüməçi-şairin bilməsi üçün çox vacibdir. Yaxşı tərcümə üçün, mənəcə, dili mükəmməl bilmək kifayət deyil, gerek tərcümə etdiyən şairin poeziyasını dərinləndirən biləsən. Bax, “Vasili Tyorkin”in tərcüməçisi Aslan Aslanov kimi.

–Onunla necə, şəxsi əlaqələriniz olubmu?

–O, “Vasili Tyorkin”i böyük vüsət və ustalıqla tərcümə edib. Tvardovski qapısını Azərbaycanda birinci Aslan açdı, özü də cəsarətlə və ürəklə, onun tərcüməsindən mən çox şey götürmüşəm, öyrənmişəm.

–Tofiq müəllim, tərcümə nəşrinin redaktoru sevimli şairimiz, həyatdan vaxtsız köçmüş Əliağa Kürçaylı olmuşdur. Onunla əlaqələriniz bu mənada necə cərəyan edib?

–Əliağa Kürçaylının bir redaktor kimi bu tərcümənin həyata vəsiqə almasında zəhməti böyük olub. O, mənə çox kömək edib, məsləhətlər verib, düzəliş və iradlarını deyib, nəticədə tərcümənin son variantı oxucularımıza çatdırılıb. O, məni həmişə məcbur edib ki, daha dəqiq ifadələr tapım. Mən də buna çox çalışmışam. Nəticədə onun böyük əməyi sayəsində uğurlu tərcümə ortaya çıxıb.

–Tofiq müəllim, siz doğrudan da çox böyük məsuliyyətlə işləmişiniz. Bunu sizin tərcüməniz orijinala müqayisədə daha aydın göstərir. Bəs Tvardovski yaradıcılığına öz sevginizi bildirməklə,

onunla sağlığında görüşmək, əsərin tərcüməsi ilə əlaqədar məsləhətləşmək sizə nəsib olubmu?

–1976-cı ildə Moskvada Böyük Teatrın binasında dahi şairimiz S.Vurğunun yubileyi keçirilirdi. Mən də bu yubileydə iştirak edirdim. O vaxtlar oğlum Moskvada Mühəndis Fizika İnstitutunda təhsil alırdı. Yubileydən sonra mən oğlumla birlikdə A.Tvardovskinin məzarını ziyarət etməyə getdim. Qəbiristanlığın qarşısında çoxlu maşınların və adamların yığıldığını gördük. Adam əlindən tərpənmək olmurdu. Oğlumla mənə qəbiristanlığa daxil olmağa qoymadılar. Bildirdilər ki, gecdir. Orada İngiltərədən gələn qonaqlar da çox idi. Bizi içəri buraxmadıqda, mən qəbiristanlığın milis məntəqəsinə gəldim. “Üfüqlərdən üfüqlərə” kitabını ona göstərib, içəri keçməyə icazə vermələrini xahiş etdim. Milislər kitaba baxandan sonra qapıçıya bizi içəri buraxmasına göstəriş verdilər. Biz içəri keçdik. Dekabr ayı idi, hava çox soyuq idi. Oğlumla papaqlarımızı çıxarıb şairin qəbrinə ehtiram edib, onu ziyarət etdik. Başaçıq olduğundan oğlum elə o gündən bərk xəstələndi, həkimlər gəldi. Hərərəti 41° idi. O, 4-5 gün xəstə yatdı. Mən Bakıya qayıtmalı oldum. Görkəmli maestro Niyazi də həyat yoldaşı Həcər xanım ilə S.Vurğunun yubileyində idi. Həcər xanım oğlumun qulluğunda bir ana kimi durmuşdu. Biz ona ailəliklə çox minnətdarlıq.

Bu dahi rus şairini sağlığında görə bilməsəm də, mənə yalnız onun qəbrini ziyarət etmək nəsib oldu. Hələ Tvardovski çətin günlərini yaşayan zaman onu Bakıya qonaq dəvət etmişdim. Mənim Tvardovskiye, onun yaradıcılığına böyük məhəbbətim var.

–Yəqin elə “Yaddaşın hökmü” poemasının dilimizə gözəl tərcümə edilməsi də bu sevgiyə sadıqlıqdan irəli gəlir, elə deyilmi?

–Bəli, bu, doğrudan da belədir. Onu da deyim ki, “Üfüqlərdən üfüqlərə” poemasının tərcüməsi ilə mən Tvardovski yaradıcılığının Azərbaycan oxucusuna tanışlığı ilə işimi bitmiş hesab etməmişəm. Sonralar da onun yaradıcılığından nümunələri ana dilimizdə səsləndirmişəm. Şairin “Söz haqqında”, “Dava qurtaran günü” şeirlərini tərcümə etmişəm. Bu şeirlər müxtəlif şairlərdən tərcümə kitabında çıxmışdır (bax: Ürəkdən ürəyə. – Bakı, Gənclik, 1975). “Yaddaşın hökmü”nə gəldikdə isə bu, durğunluq illərində yaranmış poetik əsərlərin gözəl bir nümunəsidir. Əsər öz yüksək vətəndaşlıq qeyrəti, vüsəti ilə səciyyələnir. Mən bu poemanın tərcüməsi üzərində böyük məsuliyyət hissi ilə işləmişəm. Poema ilk dəfə Yazıçılar İttifaqının katibliyində oxunmuş, müzakirə edilmişdir. Salon ağzına qədər dolu idi. Müzakirədə şairlər, yazıçılar, tərcüməçilər, ədəbiyyatşünaslar, akademiklər iştirak edirdilər: (Anar, F.Vəlixanova, G.Əlibəyova və b.). Poemanın tərcüməsi onlar tərəfindən bəyənilmiş, nəşri məsləhət bilinmişdir. Odur ki, “Yaddaşın hökmü” 1987-ci ildə “Azərbaycan” jurnalında (№10) dərc edilmişdir. Mən bütün bu göstərilənlərlə bərabər, Tvardovski yaradıcılığı qarşısında işimi bitmiş hesab etmirəm, onu davam etdirəcəyəm.

–Tofiq müəllim, maraqlı söhbətə görə çox sağ olun. Sizə şəxsi yaradıcılığınızda, tərcümə işinizdə, həyatda uğurlar arzulayıram.

–Sağ olun.

14 aprel 1990-cı il

♦ P o e z i y a

Güləmail MURAD

HAYKULAR

Gözlərimdə -
gəcənin tabutu,
ışığa yol gedirəm...

* * *

Tələ tapdadıq...
Ümidlər boynubükük.
Vətən - Nəsimi.

* * *

Gülüşlərimi...
Yığın yandırın -
içində dərd gizlənilib...

* * *

Ana həmişə
Ürəyimdə cücərtim
Solmaz çiçəyim.

* * *

Ciyərlərimdə...
Sən bir siqar tüstüsü -
Yara yaratmış...

* * *

Mən bu eşqin təşnəsi,
Sən dəlisi...
Səndə gizlənmişəm...

* * *

Adalardır -
Dənizdən boylanıb baxan
Sahilə həsrət...

* * *

Dərə, təpə idim,
Dərddən şişib-şişib...
uca dağ oldum.

* * *

Eşqi toxumtək
qəlbinə əkmişəm...
Susuzam... Cücərmir.

* * *

Gözümdə dərd çabalar...
Dəniz sahilində
susuz balıq.

* * *

Mən bir ölü dəniz...
İçinə düşməyəsen,
Boğularsan.

* * *

Saralıb tökülən
Yarpağam,
Yığ gözüne, çürüməyim.

* * *

Səni unutmaq üçün
ürəyimi
dəyişə biləydim.

* * *

Nar -
Padşahın uca tacı,
qoşunları mühasirədə.

* * *

Sevgi dolu ürəyimi
Sevə bilmədin,
İtirim gedim!

* * *

İnildəyən torpaq -
Hönkürtüsüz bir ünvanam...
Adım sən...

* * *

Gözümdə üzən Qızıl balıqlar.
Yumdum,
hamısı boğuldu...

* * *

Dərd ağacından asılmışam...
Qəbrim
tapılmasın deyə.

* * *

Lal olan bu şam...
Ürəkdir yanan hər gecə -
dili yox ki,..

* * *

Qəlbim dərdlərə ana,
Gecələr -
hicran qoynunda yatır...

VAKALAR

İçimdə göyüm-göyüm göynəyən
bu dərdi kimə deyim?
Ürəyimin qəm, matəm yüküdür
Xocalım... Allah... Allah...

* * *

Nisgilindən Xocalımın...
ürəyim xəstə,
Vəfalı həsrətdi...
şəhidlərin
məzarı üstə...

* * *

Çölündən, çəmənindən
Ümid gülü dərdim -
Vətən...
Çiçək açsın deyə,
arzularım...

* * *

Yağış istərəm...
İslanım -
Günəş istərəm
İstərəm ki,
Dərdlərim buxarlana...

* * *

Ümitsizlikdən
Azıb itməyim deyə,
xəyali bir
Ümid ağacından
asılmışam...

* * *

Eşqim düyünə düşüb,
Gəl gör nə günə düşüb.
Ağarmır daha günü,
Elə bağlayıblar ki,
Açılmır düyünü.

* * *

Sevinirəm uşaqtək,
Göz yaşım qalıb bir az.
Sən də ağla mənimtək,
Yoxsa, gözlərindəki
Göz yaşları qurtarmaz!

* * *

Yağan hicran yağışdır,
Yağır... yağır... Allahım!
ömrümün
sərt qışdır -
hər açılan sabahım.

* * *

Elə hey yol gedirəm...
Boğula-boğula dərd içində.
Bir qərib durna köçündə...
Üzü qürbətə
Öz içimdə...

* * *

Gözlərin gözümə elçi düşüb.
Elə baxma; yar küsər gedər.
Məhəbbət, ilqar itər gedər.
Kirpiyimdən qırovtək asılmışan,
o da düşər gedər...

* * *

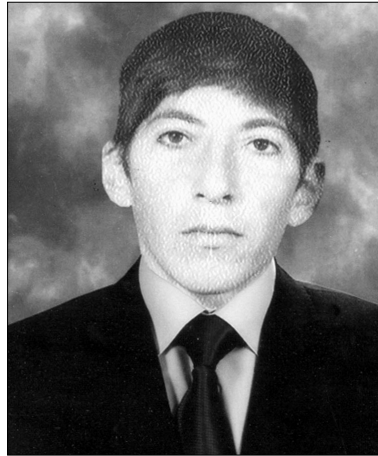
Dünyanın dərini boyuma biçdin,
Sarıyammadı yaralarımı.
Sirli düyünləri aç bilmirəm
Açarı səndədir -
Sən aç Allahım...

* * *

Sevgim çiçəklənib,
Köksünə dolsun.
Baxışlarımı gey,
Köynəyin
olsun...

* * *

Yenə payız gəlir,
Başlanır yarpaq tökümü.
Ağaclar tökür öz yükünü.
Nə olaydı kaş,
mən də tökəydim dərd yükümü...

Zeynalabdin NOVRUZOĞLU

SONBEŞİK

Xalq şairi Ramiz Rövşənə

O, sözün qəsrində əbədi sakin -
Füzuli şəninə şam yandırandı.
O, sözün ruhuna, qəlbinə hakim,
Sözün qadasını sözlə alandı.

Bir vaxt öz evinin "mağmın uşağı",
Qalmışdı Yer ilə göy arasında...
Bu gün yeddi rəngli o göy qurşağı,
Parlaq işıq saçır söz səmasında.

Qayda yaradanlar qayda tanımaz,
"Qaydasız döyüş"lər - zərgər işidi.
Demirəm, o təkdi, tayı tapılmaz,
Dahi şairlərin sonbeşiyidi...

LÖVHƏ

Bu gölü kim atıb bu dərəyə, kim?
Hər yanı gül-çiçək, sıldırım qaya...
Bəlkə özü gəlib gizlənmək üçün,
Gözəllər gizlənir - belədi qayda.

Bəlkə aldadılıb... kim aldadıb, kim?
Gözəli kim salıb bu daş məhbəsə?
Burda insan aciz, təbiət hakim,
Yəqin ki, o salıb gülü qəfəsə.

Yerində görüşüb göl də, dərə də,
Çiçəklər daş üstə baş qoyub yatıb.
Fırçasız çəkilən bu mənzərədə,
Təbiət qüsursuz lövhə yaradıb.

DAĞLAR VƏ BULUDLAR

Dağ həsrətlə baxır, bulud nazlanır,
Dağın damla boyda təmənnası var.
Şimşək nərildəyir, gur yağış yağır,
Sevginin sehrli macərası var.

Dağ dolu qədəhi çəkir başına,
Hər otun, hər kolun qəddi düzəlir.
Daş-torpaq dözəmmir bu göz yaşına,
Lalələr bayraqtək göyə yüksəlir.

Buludun dağlara sevgisi köhnə,
O qədər köhnə ki, biləni yoxdur.
Bulud bir pərdədir, dağlar bir səhnə,
Tamaşa gözəldir, gül-çiçək boldur...

Naxçıvan

Toni Morrison

Nobel mükafatı almış ilk qaradərili qadın yazıçı

Bu ilin avqust ayında Nyu-Yorkda dünyasını dəyişmiş yazıçı Toni Morrison öz karyerası ərzində Amerikanın qaradərili əhalisinin iradəsinin dayaq nöqtəsinə çevrilmişdi. illər keçdikcə sosial və siyasi rolu ədəbi şəxsiyyətindən daha vacib və əhəmiyyətli olurdu. Morrisonun fəaliyyətində xeyirxahlıq ideyası əsas rol oynayır. Yazıçını onun çox sevdiyi Lev Tolstoyla müqayisə edirdilər – hər ikisinin şəxsiyyəti elə böyükmiqyaslı idi ki, xeyirxahlıq etmək və insanları maarifləndirmək üçün müxtəlif ideyalar arasında çırpınırdılar.

“Qaradərili olduğunun” fərqi varır...

Xloya Ardeliya 1931-ci ildə Ohayo ştatının Lorreyn şəhərində anadan olub. Fəhlə ailəsində dörd uşaqdan ikincisi idi. Uşaq yaşlarından kitab oxumağı xoşlayırdı, ən çox sevdiyi yazıçılar Ceyn Ostin və Lev Tolstoy idi.

Gələcək yazıçı 12 yaşında katolikliyi qəbul edəndə “Antoniya” adını alır. Bu adın ixtisar olunmuş variantı “Toni” sonralar onun təxəllüsünə çevrilir.

Həqiqi və uydurma, “əlverişli” və “əlverişsiz” (daha doğrusu, qulların ağ sahiblərinin yadda saxlaya bilmədiyi) adlar yazıçının yaradıcılığında əsas mövzulardan birinə çevrilir.

Əvvəllər - Toni onda hələ dünyaya gəlməmişdi, - ailəsi Cənubda yaşayırdı, irqçilik siyasəti dözülməz bir hal alanda baş götürüb ordan qaçmışdılar. Toninin atası danışdı ki, onları Linç qanunuyla mühakimə edirdilər, günahsız insanları (zənciləri) döydürdülər, təhqir edirdilər, onları qaralar üçün olan bulaqdan su içməyə məcbur edirdilər.

Toni Harvard universitetində ingilis dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə oxuyanda ilk dəfə sistematik irqçilik nəzəriyyəsi ilə tanış olur, seqreqasiyanın nə demək olduğunu tam mənasıyla o zaman dərk edir. Hələ o vaxt o, qərara alır ki, dünyanı ağlara və qaralara bölənlərə qarşı mübarizə aparacaq.

“İlk dəfə irqçiliklə nə vaxt qarşılaşmısınız?” sualına yazıçı belə cavab verirdi: “Vaşinqtonda, kollecdə təhsil aldığım vaxtlarda. O dövrdə avtobuslar qara və ağ dərililər üçün bölmələrə ayrılmışdı. Bu, tamamilə qanuni idi. Eləcə də bulaqlar - onların mənbəyi eyni idi, amma iki boru taxılmışdı. Yəqin ki, bu, hökumət üçün artıq məsrəf idi. Təsəvvür edin, ağ və qara Amerika üçün müxtəlif borular və s. problemlər barədə baş sındırmaq lazım gəlirdi. Bütün bunlar indi elə gülünc və darıxdırıcı görünür ki”.

1953-cü ildə Morrison universiteti bakalavr dərəcəsi ilə bitirir. 1955-ci ildə Kornell Universitetində Folkner və Virciniya Vulfun romanlarında intihar mövzusu ilə bağlı magistrlik dissertasiyasını müdafiə edir. Təhsilini bitirdikdən sonra 1955-57-ci illərdə Güney Texas Universitetində ingilis dilindən dərs deyir. Sonra isə işləmək üçün yenidən Harvard Universitetinə qaydır.

1957-ci ildə yamaykalı arxitektora Morrisonla tanış olur və onunla ailə qurur. İki oğlu dünyaya gəlir. (1964-cü ildə cütlük boşanır).

1964-cü ildə Morrison Nyu-Yorkun Serakyus ştatında kitab nəşr edən “Rendom haus” firmasında redaktor köməkçisi işləyir. 1967-ci ildə baş redaktor vəzifəsinə keçir və Nyu-Yorka daşınır.

Redaktor kimi fəaliyyəti də səmərəli idi. Afro-amerikalı məşhurlardan olan Anjela Devisin ABŞ-da ilk yazıları, Məhəmməd Əlinin avtobiografiyası və dünyanı dəyişdirən digər kitablar Morrisonun irqçilik siyasətinə qarşı həyata keçirdiyi işlərin nümunəsi kimi ərsəyə gəldi.

Morrison paralel olaraq Nyu-York Universitetində ingilis dilindən mühazirələr oxuyurdu. 1983-cü ildə nəşriyyatdakı işini tərk edən yazıçı Olbano şəhərindəki universitetin kafedrasında professor dərəcəsi alıb orda çalışmağa başlayır.

Ayrı-seçkiliyə qarşı savaşı elan edir...

Yazmaq istəyi irqçiliyə qarşı elan etdiyi savaşıdan qaynaqlanırdı. 1970-ci ildə “Ən mavi gözlər” romanını yazır. O vaxt Morrison Vaşinqtonda müəllim işləyirdi. Ətrafında onun özü kimi yazmaq istəyində olan insanlar vardı, qeyri-rəsmi bir ədəbi qrup yaratmışdılar. Ayda bir dəfə görüşür, yazılarını müzakirə edirdilər. Morrisonun zənci qızçıqaz haqqında yazdığı hekayə qrupun üzvləri tərəfindən müsbət qarşılanır. Yazıçı bu hekayənin əsasında roman yazmaq qərarına gəlir.

Real əhvalat əsasında yazılmış əsərin qəhrəmanı qara dərilili qızçıqaz Pekoledir. O öz qara dərisindən utanır və gözlərinin mavi olmasını arzulayır.

Kitabda qəddar və amansız reallıq təsvir olunur. Müəllif yalnız balaca Pekolenin həyatındakı zorakılığı qələmə almır, həm də bunların niyə baş verdiyini izah edir. Uşağın irqçiliyə, səfələtə baxışları bütün bunları yeni tərəfdən açır. Elə bu səbəbdən roman yarandığı gündən indiyə kimi onun satışına yasaq qoymağa, kitabxanalara yol tapmasına mane olmağa çalışırlar.

Toni Morrisonun nəsrini səciyyələndirən motiv və üslub ilk dəfə "Ən mavi gözlər"də öz əksini tapır; burda həm baxış bucaqlarının dəyişməsi və onları müşayiət edən dil dəyişmələri, həm metaforalar, həm magik realizm, həm xeyrin və şərin təbiəti haqqında qlobal düşüncələrin əks-sədası var.

Morrison ilk kitabında dünyaya göstərdi ki, o, niyə yazmaq istəyir; ona görə ki, o, əzab-əziyyətə, zülmə məruz qalan məzlum azlığın üstündən daim sükutla keçilən həyatından bəhs etmək istəyir. O insanlardan ki, onların yaşantıları, ağrıları digərləri üçün sadəcə olaraq maraqsızdır.

"İlk kitabınızın işıq üzü görməsindən sonra nə dəyişdi?

- Bəzi şeylər dəyişdi, düzdür, dixotomiya yox olmadı, amma irqilər arasında dialoq yarandı, ən önəmlisi isə, qaradərililər əvvəllər buraxılmadıqları sahələrdə işləmək imkanı qazandılar. İnsanların diqqətini irqçilik probleminə cəlb edən film, ədəbiyyat və televiziya şoularının sayı artdı. Tədrisən bu mövzu siyasi sahədən mədəniyyət sferasına keçdi".

Toni Morrison Bill Klintonla

Əsl şöhrəti üçüncü kitab gətirir...

Toni Morrisonun ikinci romanı "Sula" iki qadının qarşılıqlı münasibətlərindən bəhs edir. Onlardan biri zənci icmasının əxlaqi dəyərlərinə söykənir, digəri isə onları rədd edir.

Morrisonun üçüncü kitabı - "Solomonun nəğməsi" ona əsl uğur və tənqidçilərin tərifini qazandırır. Amma təəssüf ki, indinin özündə də bu kitabı qadağan etməyə çalışırlar... Südçü Üçüncü Meykon babanın, onun ailəsinin, yaxınlarının Miçiqaş şəhərindəki həyatı Markesin "Yüz ilin tənhalığı" əsərini xatırladır. Keçmişlə indiki zamanın bir-birilə qaynayıb-qarışdığı bu romanda təhkiyənin tamamilə yeni üslubu var, müəllif öz fikrini təlqin etməməyə çalışır, fikirlər sərbəst şəkildə dəyişir, simvolizm isə dünya tarixi səviyyəsinə qalxır (bütün qəhrəmanların adları "Bibliya"dən götürülüb, "Pilat" adlı qəhrəmanlardan biri orta əsrlərdə yaşamış müqəddəslərdən birinin obrazıdır, südçü isə öz əcdadlarından Şalimar şəhərində xəbər tutur). "Solomonun

nəğməsi”ndə irqçilik, terrorizm, zorakılıq motivlərinin fonunda insan özünü və köklərini axtarır. Xeyirxahlıq ideyası xilasedici güc kimi çıxış edir.

Barak Obamanın sevdiyi əsərlərdən olan bu kitab çoxsaylı mükafatlara layiq görülüb.

Toni Morrisonun ən məşhur əsərlərindən biri “Sevimli qadın” romanıdır. Kölə qadın Marqaret Qarnerin bioqrafiyasının əsasında yazılmış bu əsər fantastik rəvayət üslubundadır. Bu, öz qızını köləlikdən xilas etmək üçün onu öldürməyə məcbur olan bir ananın ürəkparçalayan hekayətidir. Əsəri təsvir edən sanki missioner yox, rəssamdır. Ona görə yox ki, Morrison bunu özünün əxlaqi missiyası sayırdı, ona görə ki, o, bu həyatı hər kəsdən yaxşı bilirdi. Köləlik mövzusu onu daha çox psixoloji cəhətdən düşündürdü.

“Sevimli qadın” romanı Pulitser mükafatına layiq görülüb və bu günün özündə də XX əsrin ən önəmli Amerika romanlarından biri hesab olunur.

Morrison siyasi fiqura çevrilir...

Toni Morrisonun siyasi şərhlərini təkrar etməyi və onlardan sitat gətirməyi sevirdilər. Məsələn, yazıçı 1998-ci ildə Bill Klintonun ətrafında yaranan qalmaql vaxtı belə bir ifadə işlətməşdi: “Dərisinin rəngindən asılı olmayaraq, bu bizim ilk qara prezidentimizdir”. Dinləyənlər elə düşünmüşdü-

Toni Morrison Barak Obama ilə

lər ki, Morrison onun günahsız olduğu fikrini müdafiə edir. Əslində isə yazıçı bunu deməklə hadisənin həqiqətini deyil, araşdırma metodunu və mühakimələrin ifadəsini nəzərə çarpdırmaq istəmişdi; əgər insan günahkardırsa, onun cəmiyyət qarşısında simvolik günahı həqiqi günahından vacibdir.

Toni Morrisonun 2015-ci ildə afro-amerikalı yeniyetmələrin ağdərili polislər tərəfindən öldürülməsi faktının doğurduğu ajiotaj vaxtı qəzetə verdiyi müsahibəsindəki fikri də çox populyar olmuşdu: “Mənə deyirlər: “İrqi mənsubiy-
yətımız haqqında danışmalıyıq”. Mən deyirəm: “O zaman danışa bilərik ki,

polis ağdərili bir silahsız yeniyetməni arxadan vurmuş olsun, ya da ağ adam qaradərili qadını zorladığı üçün məhkum olunsun. Yalnız o vaxt siz məndən soruşsanız: “Söhbət qurtardı?” Mən deyərəm: “Bəli”.

Morrison öz mühazirələrində, məqalələrində, romanlarında afro-amerikalıların mədəniyyəti ilə bağlı olan bütün mövzuları işləməyə macal tapmışdı. “Mərhəmət”də XVII əsrdəki zənci qulların həyatından bəhs olunur, solo improvizasiyalardan ibarət olan caz kompozisiyası kimi ərsəyə gətirdiyi “Caz” romanı isə Afro-amerika musiqisinin tarixinə həsr olunub. Romanların özəyində olan mövzular isə hərtərəfli idi: ana və qızların faciəvi münasibətləri, insanın öz dünyasını, öz güşəsini axtarması... Morrisonun qəhrəmanları ya adlarını dəyişirlər, ya onlara yanlış adlar verilir, ya da ümumiyyətlə ad verilmir; romanların birində körpə qız ölür, amma anasının pulu yoxdur ki, məzar daşının üstündə onun adını yazdırsın, pulu ancaq bir sözə çatır: “Sevgili”. Adla bağlı motivlər - insanın hansısa cəmiyyətə mənsubluğunun əlaməti və şəxsiyyətin sındırılmış bütövlüyünün simvolu kimi Morrisonun bütün yaradıcılığında əks olunub.

Sonuncu romanında keçmiş yaşantılara geri dönür...

Morrison on birinci romanında müasir materialdan istifadə edir. O yazırdı ki, milleniəllərin (1980-2000-ci illər arasında dünyaya gələn nəsil) dərisinin rəngi ilə bağlı problemi olmamalıdır, amma istər-istəməz onlar da bu hissləri keçirməli olur, çünki valideynlərinin utanc hissi ilə bağlı xatirələri yaşayır. Həmin utanc hissi insanları vadar edirdi ki, öz övladlarına da nifrət bəsləsinlər, onlar isə bu nifrətin səbəbini anlamırdılar. Bu xatirələr gənc nəslin yaddaşında nə qədər ki, yaşayır, onlar qaradərili olduqlarından utanc hissi duyacaqlar. Müəllif romanda valideynlərin gənc nəslin taleyi üçün məsuliyyət daşımalı olduğunu vurğulayırdı. Valideyn özünü nə qədər az anlayır və dərk edirsə, övladlar da bir o qədər çox əzab çəkməli olacaqlar.

Romanın qəhrəmanı - uğurlu iş qadını Brayd bütün rəngdə olan dərilər üçün kosmetika yaradan şirkətin sahibidir. O, füsunkar və gözəldir, qeyri-adi dərəcədə qara dərisi və heyranedicə saçları var. Braydın hamını valeh edən xarici görünüşü onun öz uşaqlığı ilə mübarizədə əsas silahıdır. Bir vaxtlar bu saçlar və dərisinin rəngi atasının evdən getməsinə, anasının isə ona kin duymasına və ondan uzaqlaşmasına səbəb olmuşdu. Braydın dərisinin rəngi onların hər ikisinin rəngindən qara idi. Qara rəng isə yaxın keçmişdə, dünyanı iki yerə - ağlara və qaralara ayıran aləmdə rüsvayçılıq sayılırdı.

Braydın anası hələ də valideynlərinin sehqəsiyə dövrünün təfəkkürü ilə yaşayır, qəhrəmanın özü isə anasını narahat edən kabuslardan azaddır, amma sevgili ilə arasında olan körpülərin dağılması sübut edir ki, keçmişin əzablarından xilas olmaq göründüyü qədər də asan deyil.

Braydın anasının sözləri də öz irqinə daxili nifrətdən xəbər verirdi: “Öz qızıma döşümdən süd verməklə hər hansı zavallı zənci balasını bəsləmək arasında mənim üçün heç bir fərq yoxdur”. Morrison bütün bu halları aradan qaldırmaq üçün cəmiyyətə sosial və metafizik varlıq kimi yanaşma məsələsini araşdırırdı. Onu narahat edən məsələ bu idi ki, afro-amerika cəmiyyətində dərinin rəngi niyə hələ də vacib məsələ olaraq qalır (məsələn, ağ dərilili adamlar məhəbbət macərası rüsvayçılıq sayılır), halbuki inkişafın, köləlikdən azad olmağın məqsədi ondan ibarət idi ki, insanların dərisinin rəngi öz əhəmiyyətini itirsin.

Zorakılıq, faciə, əxlaqi pozğunluqların fonunda yazıçı xeyirxahlığı təbliğ edirdi. Morrisonun əqidəsinə görə, xeyirxahlıq ideyası insanın aktiv həyat mövqeyi, şüurlu seçimi olmalı idi. Ona görə də onun heç bir romanı insana dözülməz görünmür. Onun kitablarının dünyası vahiməlidir, amma bu aləmdə Allah yoxdursa da, yazıçılıq sənəti var.

Sonuncu romanında məqsədlərin və vasitələrin üst-üstə düşməsi problemi özünü biruzə verir. Toni Morrison kimi böyük ailənin matriarxı, siyasi aktivist millenialların həyatını daxildən görə bilmir. Qəzetlərə müsahibəsində dedi ki, romanı yazarkən o, "çox müasir", "çox əlverişli", "çox fəhmsiz" dili bədii səviyyəyə qaldırmaq üçün çoxlu seriallara baxır və gənclik jurnallarını oxuyurdu. Millenialların dilini və dünyasını anlamaması özünü dərhal biruzə verir: onun qəhrəmanları şablon alınır.

Amma buna baxmayaraq, yazıçının ən böyük məqsədi həyata keçib: Millenial iş qadını istər ağıllı olsun, istər axmaq, istər utancaq olsun, istər qətiyyətli, o, heç vaxt parlaq jurnalların robotu kimi düşünməyəcək. Onun öz fikirləri var. Digər tərəfdən, Toni Morrison üçün öz ideyalarını çatdırmaq o qədər vacib idi ki, reallığın özünə və həyat tərzləri ilə bu ideyaları təsvir etməli olan insanların üstünə kölgə saldı. Romanda parlaq və maraqlı keçidlər var və Morrisonun fikirləri yenə də dəyərlidir, amma o, "öz meydançasında" oynamır, bu isə onun əvvəlki klassikayla bir sırada durmaq şansını azaldır.

Buna baxmayaraq, Morrison bütün dövrlərdə insanlığa gerekli olan vicdanın səsidir. Heyratamız ədəbi istedadı və missiyasının miqyası onun ciddiyyətini və açıq-aşkar öyüd, nəsihət vermək istəyini ört-basdır edir. O, əhvalatları ideallaşdırmadan və sadələşdirmədən söyləyir. Onun hekayələri əsrarəngiz romantikadan uzaqdır.

"Nobel"ə layiq görülür...

1993 -cü ildə "xəyal və poeziya dolu romanlarında Amerika gerçəkliyinin mühüm aspektini canlandırıdığı üçün" Nobel mükafatına layiq görülür. "Əziyyətim öz bəhrəsini verdi", - Morrison müsahibələrində deyirdi. Harvard professorlarından biri belə bir rəy söyləmişdi: "Demək olar ki, o ən müdrik romançıdır... Doğrudan da Toni Morrison yaradıcılığının ən xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, mistik şəkildə bədii təsvirin ən unikal formalarından birini yarada bilib".

Toni Morrisona Nobel mükafatı təqdim olunur

1996-cı ildə özünəməxsus bədii təsvirləri olan yazıçıya Amerika ədəbiyyatındakı xidmətlərinə görə Milli Kitab Fondunun medalı təqdim edilir.

2012-ci ildə ABŞ Prezidenti Barak Obama Toni Morrisonu mülki vətəndaşlara verilən ən yüksək iki medaldan biri olan "Prezident Azadlıq medalı"yla təltif edir.

Morrisonun əsərləri dünyanın bir çox dillərinə, o cümlədən italyan, fransız, norveç, yapon dillərinə tərcümə olunub.

On ikinci romanını başa çatdırma bilmir...

Ömrünün son illərində Toni Morrison öz kabinetində Kemdrik Lamarin musiqisinə daha çox qulaq asırdı. Çünki yazmaq getdikcə çətinləşir, müəllimlik fəaliyyəti isə artıq o qədər də cəlb edici görünmürdü. Morrison zarafatla deyirdi ki, siyasi fəaliyyəti onun ədəbi uğurlarını kölgədə qoyub. Amma 80 yaşlarında da yazmaq enerjisi onu tamamilə tərk etməmişdi. Qərribə yazmaq vərdişi vardı -

yazılarını əvvəlcə karandaşla yazır, lazım gəldikdə pozur, dəyişir, sonra isə kompüterə köçürür və orda redaktə edirdi. "Bu, "yazmaq" adlanır, gənc nəsil bunu bacarmır, - deyər izah edirdi. - Onlar çap hərfləriylə yazırlar". Morrisonu feminist kimi xarakterizə edirdilər. O isə deyirdi: "Patriarxatı qəbul etmirəm, amma onu matriarxatla əvəz etməyə hələ ki hazır deyiləm."

Morrisonu tam olaraq xarakterizə etmək mümkün deyildi, çünki hər növbəti romanla dəyişilirdi. Bioqrafik sualların birinə isə belə cavab vermişdi: "Mənim təsəvvürlərim həyatımdan çox maraqlıdır". Ona görə də təsəvvürlərini yazıya çevirməyə can atırdı.

Bir dəfə ona sual verilmişdi ki, ədəbiyyatımızda hazırda olmayan hansı kitabı görmək istərdiniz? "Toni Morrisonun yeni kitabını, yeni üslubda görmək istərdim, - yazıçı demişdi. - Tamamilə fərqli, heyrətamiz. Deməli, mən onu yazmalıyam."

Yazmağa səhər erkəndən, dan üzü sökülməmiş başlayırdı. "Səhərlər mən daha ağıllı oluram", deyirdi. Müsahibələrindən bəlli olur ki, 12-ci romanı üzərində işləyirdi. Bəlkə də bu roman Toni Morrisonun ədəbiyyatda görmək istədiyi həmin o yeni üslubda, tamamilə fərqli və heyrətamiz kitab olacaqdı...

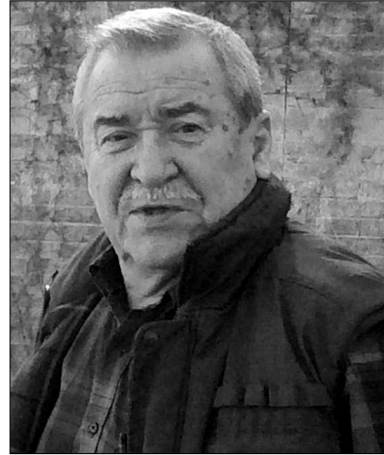

Günel NATIQ

◆ Ömrün dolayları

DAŞ NAXIŞLI QƏDİM BİNA

Aleksandr Qriçin 75 illiyinə

Aleksandr Qriç - Aleksandr Romanoviç Qureviç - şair, tərcüməçi, peşəkar ədəbiyyat adamı, bir sıra televiziya filmlərinin ssenari müəllifi, prodüser. Bakıda anadan olub, Azərbaycanın poeziya mühitində onu yaxşı tanıyırlar.

Aleksandr Qriç Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin və bir çox müasir yazıçıların əsərlərini rus dilinə çevirib.

–Aleksandr Romanoviç, Siz öz həyat tarixçənizi hardan başlayardız?

–Üzərində zamanın möhürü olan - küləklərin və illərin hisinin, tüstüsünün qaraldığı, daş naxışlarla bəzədilmiş binadan. Bakının iki küçəsinin - Əzizbəyov və Həzi Aslanov küçələrinin tinində durur o. Yüz, yüz nədir, daha çox illər öncə bu küçələr başqa cür adlanırdı: Vorontsovskaya və Karantinnaya. Layihənin müəllifi o zaman Bakı şəhərinin baş arxitektoru olan polyak mənşəli Yuzef (İosif Vikentyeviç) Qoslavski idi. Bina tikildikdən az sonra şəhərin ən gözəl binalarının reyestrinə daxil olur. Həmin bu memar - Yuzef Qoslavski şəhərin bir çox gözəl binalarının, o cümlədən, keçmiş Şəhər Dumasının - Bakı Sovetinin də müəllifi idi!

Bizim yaşadığımız binanın sonuncu - 3-cü mərtəbəsi mənim babama - Vyaçeslav Yevgenyeviç İvanova məxsus idi. Bu yaxınlarda, dostlarım mənə 1903-cü ildə çıxan Bakı qəzetlərinin birində dərc olunmuş babamın qəbul saatları haqqında elanın surətini göndərmişdilər; düzü, çox maraqlı idi bu elan mənimçün.

Fransız romantiki Şarl Sent-Bövün belə bir kəlamı var: «Elə həmin köhnə evdə doğul, yaşa və öl». Bax, mən də burda - bu gözəl qədim binada anadan oldum və düz 47 il yaşadım. Burda babamdan savayı mənim valideynlərim də yaşayıblar, - onlar Azərbaycanın sayılan, hörmətli vətəndaşları olublar və vətənləri üçün əllərindən gələni ediblər. Anam - Lyudmila Vyaçeslavovna İvanova əməkdar mühəndis idi; Lenin və Qırmızı Əmək Bayrağı ordenləri ilə təltif olunmuşdu (bu ordenləri adama elə-belə vermirdilər). Onun

neftin emalına aid 7 kitabı bir çox dillərə tərcümə edilmişdi! Mən bu yaxınlarda Moskvada ikən bir iraqliya rast gəlmişdim, söhbət əsnasında məlum oldu ki, o, anamın yazdığı dərslərin ərəb variantı əsasında təhsil alıb. Atam - Roman Davidoviç Qureviç tibb xidməti polkovniki, hərbi həkim olub. Müharibə vaxtı (1941-1945) Azərbaycan və Dağıstan qəspitalları idarəsinə rəhbərlik edib.

Böyük qardaşım Vyaçeslav Qureviç 30 yaşında doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdi, çox mühüm laboratoriyalardan birinə rəhbərlik edirdi. ABŞ-a köçdükdən sonra elmi-texniki şirkətlərdən birinin direktorlar şurasının üzvü kimi fəaliyyət göstərirdi. Təəssüf ki, artıq neçə illərdi o, bizimlə deyil, dünyasını dəyişib. Arvadı İrina və oğlu Sergey San-Mateoda yaşayırlar. Əlbəttə, çox sıx əlaqələrimiz var onlarla.

Hə, gördüyünüz kimi, ailəmizin «ədəbi kökləri» olmayıb. Mənsə, birdən başladım yazmağa.

–Debütünüz necə oldu? Məyus etmədi ki sizi?

–Yox, qətiyyəni! Əksinə, debütüm seçimimin tamamilə düzgün olduğunu göstərdi və özümə inamımı artırdı. «Molodyoj Azerbaydjana» qəzeti mənim Robert Bernsdan və Şellidən tərcümələrimi çap elədi; 9-cu sinifdə oxuyurdum o zaman. Nə gizlədim, sevincimin həddi-hüdudu yox idi, elə qürurlanırdım ki...

...Amma bu ədəbi uğurlarıma baxmayaraq, mən Azərbaycan Neft-Kimya İnstitutuna (AZİ) daxil oldum və oranı uğurla bitirdim. Sonra az bir müddət elmi-tədqiqat institutunda, daha sonra zavodda işlədim. Buna baxmayaraq, yazmaq həvəsi məni tərk etmədi. Odur ki, məni Bakıdakı çox hörmətli qəzetlərdən biri olan «Vışka»ya dəvət edəndə tərəddüd etmədən dərhal, böyük sevincə razılıq verdim.

...Sonra Yazıçılar Birliyinə, «Literaturniy Azerbaydjan» jurnalına dəvət aldım. Həyatım burda tamamilə yeni bir məcraya düşdü.

...Bakı dövründə mənim «Belə-belə işlər», «Hava», «Köhnə liman», «Pəncərə», «Biri, o biri, üçüncü» adlı 5 şeirlər kitabım çap olunub. Və xeyli də tərcümələrim. Bu tərcümələr içində Rəsul Rzadan (ümumiyyətlə, bir ustad kimi onun mənə çox köməyi dəyib), bir də Fikrət Qocadan etdiyim tərcümələr mənə çox doğmadır. Klassiklərdən Hüseyn Cavidə məmnuniyyətlə tərcümə etmişəm.

Həyatımın Bakı dövründə gördüyüm işlərdən «Bayatı» verilişi mənimçün çox qiymətlidir. Dostum İntiqam Qasımzadə ilə biz bu verilişlə düz 12 il, - 1980-ci ildən 1992-ci ilə kimi fasiləsiz ayda bir dəfə evirə çıxmışıq. Biz xalq arasında kifayət qədər populyar olan bu bədii televiziya almanaxının həm ssenari müəllifləri, həm də aparıcıları idik. «Bayatı»nın mövcud olduğu illər ərzində 2 dəfə Moskvanın Mərkəzi televiziyası üçün xüsusi buraxılışını hazırlamışdıq. Azərbaycanın bir çox gözəl yazıçıları və ölkəmizin qonaqları bu verilişin qəhrəmanları olublar. «Bayatı»nı yalnız ədəbiyyatçılar və sənət adamları deyil, ən müxtəlif peşə sahibləri maraqla izləyirdilər. Bunu ondan bildirdik ki, harda olurduqsa, bizi tanıyırdılar; üzlərindəki təbəssümdən razılıqlarını görmək olurdu.

Fikrət Qoca ilə dostluğum da mənimçün çox qiymətlidir. Nadir istedad sahibi bu gözəl şair həm də çox sadə və maraqlı insandır. Bir neçə il öncə bizə, Los-Ancelesə qonaq da gəlmişdi. Nəvəm Nadiyaya heyran olmuşdu. Hətta Bakıya qayıdandan sonra ona şeir də həsr etmişdi. Bəstəkar Azər Dadaşov bu şeirin sözlərinə mahnı bəstələmişdi. Mahnını uşaq xoru ifa

edirdi; onu diske yazdırıb bizə göndərmişdilər. Biz də - arvadım Lyudmila ilə (o da köklü bakılılardanır) həmin disk ad günündə nəvəmizə bağışladıq və çalışdıq onu başa salaq ki, bu hədiyyənin dəyərini o, böyüyəndən sonra başa düşəcək. Çünki dünyada məxsusi olaraq mahnı həsr olunmuş adamlar bir o qədər də çox deyil...

–Tamaşaçılar Sizi həm də televiziya filmlərinin müəllifi kimi tanıyırlar...

–Bir neçə il mən növbə ilə gah Los-Ancelesdə, gah Bakıda yaşayırdım. O zaman Heydər Əliyev haqqında beşseriyalı televiziya filmi çəkirdim. Heydər Əliyev onda sağ idi. Film Amerika və Azərbaycan teleişçilərinin müştərək işi idi; «Prezidentin qeyri-rəsmi portreti» adlanırdı. Zənnimcə, yaxşı alınmışdı. Prezidentin 75 illiyində ekranlara çıxdı. Bir neçə il sonra, Heydər Əliyev dünyasını dəyişdikdən sonra məni Azərbaycan televiziyasının bazasında bu böyük insan haqqında bir film də çəkməkçün Bakıya dəvət etdilər.

–Siz 25 ildən artıqdır ki, Los-Ancelesdə yaşayırsız. Alışmırsınız?

–Bir çox illər bundan əvvəl mən Kaliforniyada məşhur Vladimir Poznerin çıxışını təşkil eləmişdim. O zaman o, mənə belə bir söz dedi, indiyə kimi qulağımdadır. Dedi ki: «Bəxtiniz gətirsə, Siz milyonçu ola bilərsiniz, amma amerikalı olmayacaqsız. Uşaqlarınızsa, - ola bilərlər».

Kiçik oğlum Cekin yaşı artıq 30-u keçib; bax, o, yüz faiz amerikalıdır. Şirkətlərin birində menecerdir. Rusca əla danışır, amma bu, onun doğma dili deyil. Qızım Lalə peşəkar psixoloqdur; əsəbiləşəndə, o saat keçir ingilis dilinə. Əri Yura da (hüquqşünasdır o) eynən onun kimi. Mühit... mühit - bəs necə? Onların qızını isə rusca danışdırmaq getdikcə müşküləşir.

Böyük oğlum Roman - mənə həm oğuldur, həm də dost. İsraildə yaşayır; tanınmış siyasi texnoloqdur. Ölkənin görkəmli siyasətçiləri ilə işləyir. Çox gözəl həyat yoldaşı və iki də qızı var. Roman bu yaxınlardan Azərbaycanın rusdilli yazıçılarının İsraildə yaradılmış birliyinə rəhbərlik etməyə başlayıb.

O ki qaldı mənə, nə deyə bilərəm, 25 il Amerika həyatı, təbii ki, təsirsiz ötüşməyib, mənim dünyagörüşümdə müəyyən izlər buraxıb. Mən bu ölkəni sevmişəm. Bu ölkə hissə qapılmalardan - bir sözlə, sentimentlərdən uzaq bir ölkədir. Amma bütün bu illər ərzində Əzizbəyovla Həzi Aslanovun tinindəki köhnə evimiz heç yere getməyib, getməyəcək də; həmişə mənimlədir.

–Mühacirlik həyatı Sizin yaradıclığınıza hansı yeni mövzular gətirib?

–Uzun müddət heç nə yazı bilmirdim. Qəzet məqalələrini nəzərdə tutmuram, bədii yazıları deyirəm. Nəhayət, 2004-cü ildə «Evimin pəncərəsi» adlı şeirlər kitabımı çap etdirdim. Amma ordakı şeirlərin

Soldan sağa: Aleksandr Qriç, Anar, İntiqam Qasımzadə və Yevgeni Gelfqat

əksəriyyəti hələ Bakıda yazdığım şeirlərdir. 2011-ci ildə heç özüm də bilmədim necə oldusa, şəxsən yaxından tanıdığım insanlar haqqında bir kitab meydana çıxdı. Ordakı insanların hər birinin mənim həyatımda məxsusi yeri olub.

«Payız dayanacağı» adlanan bu kitabın əsas qəhrəmanları Rəsul Rza, Mirzə İbrahimov, Yusif Səmədoğlu, Fikrət Qoca, Mansur Vəkilov, Vladimir Portnov və İntiqam Qasımzadədir. Bir də bu kitaba mənə çox doğma bir insan olan bakılı dostum, alim və mühəndis, Rusiya Hökumətinin mükafatına layiq görülmüş Eldar Krıman və onun ailəsinə həsr etdiyim «Krimanlar haqqında dastan» povestimi də saldım. Kitab dünyanın doqquz ölkəsinə - o cümlədən, Almaniya, İngiltərə, İtaliya, İsrail, hətta bildiyimə görə, Mərakeşə də satılıb. Hələ Rusiyanı və Azərbaycanı demirəm.

Nə gizlədim, ən müxtəlif insanların «Payız dayanacağı» kitabımı oxuyub fikir söyləmələri məni ürəkdən sevindirdi.

...Daha iki il sonra özümü mənimçün yeni olan bir janrda - rübaidə sınaıdım. Necə alındığı barədə bir söz deyə bilmərəm, amma kitab üzərində böyük ruh yüksəkliyi ilə işləyirdim; həzz alırdım işimdən. Müəllifçün ad da fikirləşib tapdım - o da dahi Xəyyam kimi rübailər müəllifidir, amma bizim müasirimizdir, adı da Anakoyxerdir. Kitabı internetdə tapmaq olar; ənənəvi kitab variantı çoxdan satılıb qurtarıb.

–Maraqlıdır; müxtəlif janrlar, ədəbi növlər... Memuarlar, rübailər.

Vəssalam, yoxsa daha nəşə var "sandıqçanızda?"

–Qəribə də olsa, - var; müasir dedektiv. Birini yazdım, əlim dinc durmadı, dalınca birini də, birini də... Janr çəkdi apardı məni. Üç romandan ibarət birinci kitab ilyarım bundan əvvəl işıq üzü gördü. İri Moskva nəşriyyatlarından "Eksmo"-da çıxdı. Bildiyimə görə, kitabın taleyi uğurlu olub. Qeyd eləyim ki, "Eksmo" müəllifin öz hesabına 10 və ya 100 nüsxə çap etdirdiyi nəşriyyatlardan deyil; peşəkarların nəşriyyatıdır. İndi növbədə Amerikada işləyən rus dedektiv haqqında seriyamdır.

–Bəs şeir necə oldu; biz Sizi daha çox gözəl, axıcı dili olan, müasir düşüncəli bir şair kimi tanımışıq axı?

–Şeir gəlmir. Bilmirəm niyə, amma - gəlmir. Amma buna baxmayaraq, bu il mən çox da böyük olmayan seçilmiş şeirlər kitabçamı çap etdirdim. "Ümidli ol və inan" adlanan bu kitabı asanlıqla internetdə tapmaq mümkündür. Ora köhnə lirik şeirlərimdən də, rübailərimdən də və indiyə kimi çap olunmamış Bakı şeirlərimdən də daxil etmişəm.

–Son illər Bakıda olmusuz? Müasir Bakını görmüsüz? Onun görkəmində köhnə şəhərin, Sizin şəhərinizin doğma izləri qalır mı?

–Telefilmlər üzərində çalışanda hər dəfə Bakıya qayıdarkən dağın döşündəki mehmanxanada lövbər salırdım. Otağımın enli eyvanına çıxanda önümdə mənə uşaqlıq illərindən tanış olan Bakı körfəzinin və şəhərin bənzərsiz mənzərəsi açılırdı; çəkiliş qrupumuz burdan həтта filmçün ayrı-ayrı görüntülər də çəkirdi. Artıq 2014-cü ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin yubileyinə dəvət olunduğum vaxt (bundan mən qürur duyurdum!), böyük fasilədən sonra yüksəklikdən mən ağlasığmaz dərəcədə dəyişmiş, tamam başqa bir şəhərin qeyri-adi bir mənzərəsini gördüm. Xoşbəxtlikdən, nə yaxşı ki, bu şəhərdə əvvəlki kimi mənə tanış insanlar yaşayır; mehriban, xeyirxah və istedadlı insanlar.

47 il yaşadığım binanı kimsə alıb qapısını da bağlamışdı; uzun müddət cansız: kimsəsiz nəfəssiz, eləcə durub qalmışdı. Mən Bakıya hər gedişimdə onun görüşünə gedirdim. Bir gün rəssamların birindən xahiş etdim ki, bu görüşü yağlı boya ilə kətana köçürsün. Mənim xahişimlə o, həmin şəkli üç nüsxədə çəkdi: biri bizim Lyudmila ilə Los-Ancelesdəki evimizdədir, o biri ikisi isə - mənə çox yaxın və doğma insanlardadır.

İndi mənim böyüyüb boya-başa çatdığım, həyat qurduğum o daş naxışlı evimizin küləklərin və illərin qaraltdığı daşları yuyulub-təmizlənilib; görünür, yeni həyatına hazırlaşır. Ya da artıq yaşayır bu həyatını - bunu mən bilmirəm.

–Maraqlıdır, müsahibənin sonunda Siz yenə eviniz və ailəniz barədə söhbətə qayıtdınız...

–Ev, ailə, dostlar... Bəli, bizimçün bu məfhumlar müqəddəs məfhumlardı, bunlarsız mən həyatımı təsəvvür etmirəm. Və o kəslər yazıqdırlar ki, onlar bu hisslərdən məhrumdurlar.

Söhbəti Oleq MƏMMƏDOV apardı

◆ N ə z ə r n ö q t ə s i

Xanəhməd NOVRUZOV

ANA DİLİMİZİ KORLAMAYIN

“Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir”.

Heydər Əliyev

Bu gün Azərbaycanda çox sürətlə internet media inkişaf edir. Internet mühitində çoxlu xəbər saytları fəaliyyət göstərir və bunların sayı artmaqdadır. Dilimizin korlanmasına səbəb olanlardan əsası mətbuat orqanları və yeni yaranan saytlardır. Mətbuat orqanları dil normalarına əməl etmirlər. Yazılı kütləvi informasiya vasitələri sayılan qəzet-jurnal səhifələrində və internet saytlarında orfoqrafik səhvlərlə yanaşı, saysız-hesabsız qrammatik, fakt və üslub xətalırla da qarşılaşırlar. Mətbuat səhifələrində ən çox rast gəldiyimiz səhvlər cümlədə söz sırasının pozulması (inversiya) halıdır.

Son dövrlər dilimizə xeyli alınma söz daxil olub. Bu sözlərin dilimizdə işlənməsini müəyyən mənada təbii bir proses hesab etmək olar. Dünyada gədən qloballaşma prosesi dil, ədəbiyyat və mədəniyyətə öz təsirini göstərməkdədir. Çünki hazırda elmi-texniki tərəqqi, qloballaşma ayrı-ayrı elm sahələrinin, yeni anlayışların yaranmasına səbəb olur və dilə yeni sözlər daxil olur. Ona görə də biz dilimizi sevməli və onun saflığını qorumağı bacarmalıyıq. Gəlin, görək biz dilimizi qorumağı bacarıırıqmı? Qəbul edilmiş qanunlara əməl edirikmi? Fikrimizi nümunələrlə verməyə çalışacağıq.

Rus dilindən dilimizə çoxlu sayda sözlər daxil olmuş və dilimizdə oturmuşdur. Bu da təbiidir, çünki dilimiz uzun müddət əsarət altında olmuşdur. Amma çalışmalıyıq ki, dilimizdə mövcud olan rus sözlərini işlətməyək. Onların Azərbaycan dilində münasib qarşılığı işlədək, yoxdursa uyğun olanını tapaq. Yeri gəlmişkən, bu sözlər məişətdə də geniş işlənir və bunun təqsirini, ilk növbədə, ailədə axtarmaq lazımdır. Ailədə dil açmaqda olan körpə ilk dəfə *xolodilnik* yox, soyuducu, *vilka* yox, çəngəl, *veşalka* yox, asılqan, *ruçka* yox, qələm, *kuxna* yox, mətbəx, *pol* yox, döşəmə, *patalok* yox, tavan, *ventilyator* yox, sərinkeş, *pitiminutka* yox, su qızdırıcı və s. eşitsə, sonralar heç vaxt onların rus variantını işlətməyəcək. Bundan başqa, hər gün eşitdiyimiz sözlər: *astanovka*, *şofer*, *probka*, *varata*, *fortoçka* və s. Məsələn, mətbuat

səhifələrində belə başlıqlı yazılara rast gəlirik: Sumqayıtda maşın “astanovka”ya girdi (1 oktyabr 2015 - deyerler.org); “Düşünün hər şey tərsinədir: şortikli bir oğlan astanovkada marşrut gözləyir” (9 dekabr 2017 - ok.ru). Hər gün ictimai nəqliyyatda, evdə və iş yerində eşitdiyimiz ifadələr: “Şofer, astanovkada saxla”, “Astanovkada düşən olacaq?”, “Varata açıqdır (vorota - darvaza), içəri gəlin”. “Zəhmət olmasa, fortoçkanı (fortoçka - nəfəslik) açın” və s. bu tipli cümlələrdə dilimizin qaydaları kobud şəkildə pozulur. Dilimizdə oturmuş rus sözlərindən yaxa qurtarmaq vaxtıdır. Bundan əlavə, *sroçni-təcili*, *karoçi-xülasə*, *daje-həttə*, *vsyo-vəssalam*, *temboli-ələlxüsus*, *srazı-dərhal*, *imenni-məhz* və s. sözlər hər gün eşitdiyimiz söz və ifadələrdəndir. Televizya kanallarında, radioda və mətbuatda ən çox eşitdiyimiz sözlərdən biri də probka sözüdür. Bəziləri onun Azərbaycan dilində qarşılığı olan tıxac sözünü işlətməkdən çəkinir. Məsələn, “Yarım saatdır Karl Marksda probkadayam” (17 may 2010 - yarpaq.az). “Dərnəgül yolu probkada, su basıb yolları, hanı bizim kanalizasiyalarımız?” (20 mart 2016 - youtube.com). Ən böyük səhvlərdən biri də hər yerdə müşahidə etdiyimiz moyka sözünün işlədilməsidir. Araşdırmalar aparsaq da şəhərin heç bir yerində avtomobillərin yuyulması, *avtoyuma* sözünə rast gəlmədik. Mətbuatda, internet mediada da bu sözün geniş istifadə olunduğunun şahidi olduq. Hətta kifayət qədər populyarlıq qazanmış televiziya kanalları, mətbuat orqanları, nüfuzlu saytlarda da bu sözə tez-tez rast gəlirik. Məsələn, “Maşını moykaya qoydu, qayıdanda yerində tapmadı” (18 oktyabr 2018 - femida.az). “Moyka”larda ölüm saçan yuyucu vasitə: inanılmaz gerçəklər” (5 oktyabr 2016 - publika.az). Maşını “moyka”ya qoyub rahat gedə bilmirəm (25 fevral 2015 - news.day.az). “Moyka”ya verdiyi maşını gecə 2-də əzilmiş vəziyyətdə tapdı (22 noyabr 2015 - azeritimes.az). İşçi “moyka”dan maşını qaçırdı (22 noyabr 2015 - atv.az) və s.

Bəzən dilə daxil olan yeni sözlər onu zənginləşdirmir, əksinə, daha da korlayır. Son illərdə ən çox təmasda olduğumuz dil Türkiyə türkcəsidir. Dilimizə daxil olan türk sözlərindən bəzən yerli-yersiz, necə gəldi istifadə edirik. Məsələn, avtomobili reklam edən şirkət belə cümlələrdən istifadə edir: “Avtomobili güvənlə sür” (pasha-insurance.az); “Əmək müqaviləsi bağlayın! Gələcəyə güvənlə baxın!” (17 yanvar 2018 - sosial.gov.az). Bu cümlələrdə “güvənlə” sözü türk dilindən alınma sözdür. *Güvənmək* sözüdür. *Güvənmək* bizim qədim türk dilimizdə *inanmaq* sözündəndir. Türk qardaşlarımız bu şəkildə işlədirlər. Amma feilin kökünə -la, -lə şəkilçisi əlavə etmək olmaz. *Güvən* feilin köküdür. Türklər feilin kökünü isim kimi işlədirlər, *güvən* sözünü inam sözü əvəzinə işlədirlər. Ona görə də bizim dilə belə gəlməsi düzgün deyil. Bu dil qanunlarının kobud şəkildə pozulması deməkdir. Onu da qeyd edək ki, dilimizdə mövcud olmayan sözləri dilimizə gətirmək onu zənginləşdirmək məqsədi ilə edilə bilər. Amma dilimizdə mövcud olan sözlərin əvəzinə tələffüzdə çətinlik yaradan sözləri işlətmək dilimizi korlamaqdan başqa bir şey deyildir. Bizim yazarlar məsələn, “Maşını güvənlə sür” deyirlər. Maşını güvənlə sürmək olmaz. İnamlı sürmək olar və ya “Mənim sənə güvənim yoxdur” demək olmaz. Mənim sənə inamım yoxdur deməliyik. Həmçinin, “İndi vəziyyətim yaxşı deyil, özümə güvənim yoxdur” (26 sentyabr 2018 - tia.az) və s.

Teleradio aparıcılarının nitqində qrammatik və orfoepik qüsurlar daha çoxdur. Məsələn, telekanallarda qadın aparıcılar “İlk öncə” ifadəsindən çox istifadə edirlər. “İlk öncə bunu deyim ki” (7 noyabr 2008 - bbc.com). Niyə “ilk öncə”? “Öncə bunu deyim ki” və ya “ilk olaraq bunu deyim ki” sözlərini işlət-

mək daha düzgündür. *İlk öncə* bir-birini təkrarlayan sözlərdir. *İlk* də *əvvəl* deməkdir, *öncə* də *əvvəl* deməkdir. Türklər “əvvəl”ə də öncə, “sonra”ya da *öncə* deyirlər. Məsələn, “İlk öncə deyim ki, Tacir Şahmaloğlu gözəl musiqiçidir” (7 noyabr 2017 - interpress.az). Aparıcılar efirdə ifadə yanlışlığına yol verməli deyil. Unutmayaq ki, televiziya kütləvi informasiya vasitəsidir. KİV birbaşa kütləyə ünvanlanır və maarifləndirici funksiya daşıyır. Televiziya, radio informasiyanın əsas mənbəyi hesab olunur. Televiziyada deyilən, səsləndirilən hər bir söz cəmiyyət tərəfindən, insanlar tərəfindən sorğu-sualsız düzgün variant kimi qəbul olunur.

Əsas problemlərdən biri də odur ki, aparıcılar nitqlərində intonasiyanı düzgün işlətmirlər. Bitmişlik intonasiyası pozulur. Bu, bağışlanmaz səhvdir. Ən ciddi problemlərdən biri də aparıcıların televiziya türk intonasiyası ilə danışmasıdır. Türk sözlərini yazıda işlədirik. Bu, o qədər də pis görünmür, amma bunu efirə gətirmək, türk intonasiyası ilə danışmaq qətiyyəən düzgün deyil. Da, də şəkilçilərinin yazılışında, vurğu qoyuluşunda da ciddi problemlər var.

Bu gün çox geniş yayılmış yanlış ifadələrdən biri də “*Hər kəsi salamlayıram*” ifadəsidir. Əslində, *hamını salamlayıram* formasında işlədilməlidir. Çünki bunlar ayrı-ayrı şeylərdir. Məsələn, “Hər kəs bir söz dedi, amma hamı öz sözünü dedi” fərqli şeylərdir. Məna xətti parçalanır. *Hamı* deyəndə *birdəkdə* başa düşülür. Ona görə də hər yerdə *hər kəs* işlətmək olmaz. Türklər işlədirlər, amma bizdə işlətmək dilimizin qayda-qanunlarına görə düzgün deyil. Məsələn, “İlk növbədə hər kəsi salamlayıram” (1 noyabr 2017 - kaspi.az).

Bundan başqa, dilimizdə çox və geniş istifadə olunan Çağrı Mərkəzi sözü barədə onu demək istərdik ki, bu, türk sözüdür, Azərbaycan dilində *çağrı* sözü yoxdur, *çağırış* sözü var. Dilimizdə *çağırış* sözü varsa, *çağrı* sözünü işlətməyə lüzum yoxdur. Bu sözün daha çox internet məkanında istifadə olunduğunun şahidi oluruq. Məsələn, mətbuat səhifələrində “Artıq Komitənin bütün fəaliyyət sferasına aid olan müraciətlər vahid çağrı mərkəzi vasitəsilə cavablandırılır” (9 oktyabr 2014 - stateproperty.gov.az). “ASAN xidmət”in yeni *Çağrı mərkəzi* açılıb (10 avqust 2018 - report.az). Bu sözün Çağırış Mərkəzi kimi işlədilməsi daha məqsədemüvafiqdir.

Məlumdur ki, bu gün dil xarici dillərin təsiri ilə basqı altındadır. Reklamlarda, küçə adlarında, afişalarda sözlərin düzgün istifadə edilməməsi dilin korlanmasına gətirib çıxarır. Binaların, idarələrin, müəssisələrin, bağların, parkların, vağzalların və s. adlarının yazılışında olan qüsurlar dildə ən böyük problemlərdir. Mətbuat və televiziyalarda dil qüsurları aktuallığını qorumaqdadır. Qəzet, jurnal, saytlarda Azərbaycan və alınma sözlərin yazılışında acınacaqlı vəziyyət hökm sürür. Sosial şəbəkələr, küçə və prospektlərə vurulmuş reklam lövhələrində eyni hal təkrar olunur. Qeyd edilən sahələrdəki qüsurlar qrammatik və leksik pozuntularla müəyyənləşir. Müşahidələr üzrə maraqlı mənzərə ilə üzləşdik: Bakının mərkəzi hissəsində yerləşən dəmiryol vağzalının adı binanın girişində vurulan lövhədə bir cür (Bakı Dəmir Yol Vağzal), binanın yuxarı hissəsində isə başqa cür (Bakı Dəmiryol Vağzal) yazılıb. Vağzalın yaxınlığında yerləşən xəstəxananın adı isə belədir: Bakı Dəmir Yolu Xəstəxanası. Üç fərqli şəkildə deyil, bir cür yazılmalıdır.

Reklam sahəsində də bir çox hallarda xarici dillərə əsassız olaraq üstünlük verilir. Şəhər və qəsəbələrimizin görkəminə xələl gətirən əcnəbi dilli lövhələr gənc nəslin azərbaycançılıq ruhunda tərbiyəsinə mənfi təsir

göstərir. Reklam mətnlərinin üzərində təsadüfi tərcüməçilər çalışır və ona görə də ortaya qeyri-peşəkarlıq nümunələri çıxır. Dilin qrammatik xüsusiyyətlərini bilmədən rus və ingilis dillərindən tərcümə edilmiş reklam mətnlərində əcaib, anlaşılmaz ifadə və sözlərin yaratdığı mənalar çox gülünc səslənir. Narahatlıq doğuran məqamlardan biri də reklam edilən məhsulların, xidmətlərin adlarının əcnəbi dildə, orijinaldakı kimi yazılmasıdır. Reklamalarda göstərilən söz və ifadələrin yazılışı dilimizin imla qaydalarına uyğun gəlmir. Şəhərimizdə əksər yerlərdə avtomobillərin saxlanması üçün ayrılmış xüsusi yerlərin adları Parking kimi verilir. Məsələn, şəhərimizin mərkəzinə yaxın Yeni Həyat ParkAzur yaşayış kompleksinin alt hissəsində yerləşən nəqliyyat vasitələrinin parklanma yerinə girişdə vurulmuş lövhədə parking sözü yazılmışdır. İngilis dilində necədirsə, eləcə də yazıblar. Halbuki bu sözü Azərbaycan dilində *parklanma* kimi yazmaq daha doğru olardı. Müşahidələr aparsaq da, *parklanma* sözünə heç yerdə rast gəlmədik. Başqa bir misal. Xətai rayonu İzzət Orucova 18 ünvanında Rent A Car şirkəti yerləşir. Bu söz də ingilis dilində olduğu kimi yazılıb. Müşahidələr apardıq və bu sözün də Azərbaycan dilində yazılışına rast gəlmədik. Ana dilimizdə qarşılığı *Avtomobillərin kirayəyə verilməsi* və ya *Avtomobil kirayəsi* kimi tərcümə olunan bu ifadəni nədənsə xarici dilə meyil edənlər işlətmək istəmişlər.

Müşahidə etdiyimiz mənzərə bunu deməyə əsas verir ki, dilimizin qaydaları kobud şəkildə pozulur. Şəhərin mərkəzinə yaxın yerdə - Xətai rayonu, Yusif Səfərov küçəsi 30 ünvanında yerləşən bir dükanın adı - ingilis dilində *Luxury garden*, sonra aşağısında Azərbaycan dilində ingilis dilində yazılardan 5-6 dəfə kiçik həcmdə *Gül bağçası* yazılıb. Səhv tərcümə bir yana, dilimizə bu qədər hörmətsiz yanaşmaq olmaz! Biz ingilisdilli ölkədə yaşamırıq. Burada da Azərbaycan dilinin qaydalarına əməl olunmayıb, reklam qaydaları da kobud şəkildə pozulmuşdur. Reklam və elanlar haqqında Qanunda göstərilir ki, reklam və elan məqsədi ilə yazılan sözlər əvvəlcə milli dildə yazılmalı, sonra aşağıda ondan iki dəfə kiçik həcmdə əcnəbi dildə yazıla bilər. Qanunda reklam lövhələrinə, obyektlərə əcnəbi adların verilməsi qadağan olunsada, buna əməl edilmir. Xatırlatmaq istədik ki, Azərbaycan Reklamçılar İttifaqı İctimai Birliyi reklam bazarının tənzimlənməsinə dövlət nəzarətini həyata keçirməli olan orqandır.

Azercell mobil operatorundan telefonumuza gələn bildirişlərdə də dil qüsurları vardır. Məsələn, hər birimizin rastlaşdığı belə bir cümlə: *Hörmətli abonent, yüklədiyiniz danışıq kartının müddəti filan tarixdə bitir, xidmətdən istifadə üçün danışıq kartı yükləməyiniz xahiş olunur*. Sual olunur: Kartı karta necə yükləmək olar? Axı əslində kart yüklənmir, vəsait yüklənir. Burada da söz öz yerində düzgün işlənməyib. *"Danışıq kartına yüklədiyiniz məbləğin etibarlılıq müddəti bitmişdir. Xidmətdən istifadə üçün kartınıza vəsait yükləməyiniz xahiş olunur"* kimi işlətmək olar.

İctimai nəqliyyatdan istifadə zamanı oxşar hallarla rastlaşırıq. Baku Bus MMC-nin 21 və 175 nömrəli avtobuslarında kartı kart oxuyucusuna yaxınlaşdıranda çox vaxt *Balans yoxdur* sözlərini eşidirik. Söz öz yerində düzgün işlədilmir. Məna başa düşülsə də, ümumi məna, funksional mənası düzgün ifadə edilmir. Amma məna məlum olur. Əslində, *balansınızda gediş haqqı - pul, vəsait yoxdur, kartınıza vəsait yükləməyiniz xahiş olunur, yüklədiyiniz məbləğin istifadə müddəti bitmişdir* və s. deyilməsi daha düzgün olardı. Xatırladaq ki, balans hər hansı prosesin, fəaliyyətin bir-biri ilə bağlı olan göstəricilərinin nisbəti deməkdir. Balans sözü bunların yerinə işlədilsə də

belə ifadə edilməsi düzgün deyil. Bu da ictimai nəqliyyatda səsləndirilən maarifləndirici məlumatlardır: *“Avtobusdan endikdən sonra yolun hərəkət hissəsindən piyadalar üçün çəkilən zolaqdan hərəkət edin”*. *“Avtobusdan enməzdən öncə çıxışa yaxınlaşmaq lazımdır”*. Xatırladaq ki, avtobusa minirlər, avtobusdan düşürlər. Avtobusdan enmirlər. Türk dilində işlədilsə də bizim dilimizdə işlənmir. Burada da söz seçimi düzgün aparılmayıb. Yəni orada *avtobus hərəkətdə olduğu zaman sürücünün diqqətini yayındırmaq, ona müxtəlif suallar vermək və ya açması üçün qapıya vurmaq qəti yolverilməzdir*. Fikir çatır. Bu cümlədə *qapıya vurmaq* sual olunur. *Başı vurmaq, ayağı vurmaq, əli vurmaq, nəyi vurmaq? Qapıya vurmaq* ayrılıqda məna verməz. Amma avtobusu saxlamaq üçün *qapıya vurmaq* və ya bəlkə *“qapını döymək”*dir.

Sözlərin yazılışındakı səhvlərə daha çox elektron mediada rast gəlirik, nəinki, ənənəvi qəzet-jurnal mediasında. Bu gün dili korlayan iki vasitə var: televiziya və saytlar, qismən də radio. Peşəkarlıq aşağı düşdükcə dildə də qüsurlar yaranmağa başlayır. Azərbaycan dilini bilməyən şəxs, əlbəttə, istisnasız olaraq dili korlayacaq. Mətbuatda belə bir məqalə oxuyuruq: *“Bakıda qanunsuz fəaliyyət göstərən qumarxana aşkarlanıb”* (22 yanvar 2019 - cebhe.info). Belə məlum olur ki, Bakıda qanuni qumarxana da var? *“Göyçayda narkotik maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə məşğul olan dəstə yaxalandı”* (27 İyul 2015 - olaylar.az). Belə çıxır ki, narkotik maddələrin qanuni dövriyyəsi ilə məşğul olan dəstə də vardır. Bu cümlələrdə *qanunsuz* sözü artıqdır. Mətbuat səhifələrində *“BVF-nun sabiq rəhbəri qeyri-qanuni əxlaqsızlıq yuvası saxlamaqda ittiham edilən şəxslərlə birlikdə hakim qarşısında ifadə verəcək”* (11 fevral 2015 - miq.az) adlı məqalə oxuyuruq. Qanuni əxlaqsızlıq yuvası saxlayan şəxslər də var? Mediada, özü də yazılı mediada belə cümlələrin işlədilməsi yolverilməzdir. Jurnalist ciddi düşünməli, belə dil xətlərinə yol verməli deyil.

Birinci xanım sözü demək olar ki, hər yerdə - mətbuat səhifələrində və internet mediada kiçik hərflə yazılır. Məsələn, *“Azərbaycanın birinci xanımı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva və Fondun vitse-prezidenti Leyla Əliyeva mərasimdə iştirak ediblər”* (6 mart 2013 - modern.az). Hər yerdə kiçik hərflə yazılması ikinci və üçüncü xanımın da olmasını göstərir. Əslində, böyük hərflə yazılmalıdır. Çünki o, bir nəfərdir. Bu da kobud səhvlərdən biridir. Maraqlıdır, Azərbaycan dilində olan xüsusi isimləri, adları ingilis dilində yazanda o dilə uyğunlaşdırırıq, bu, belə də olmalıdır, ingilis sözlərini Azərbaycan dilində yazanda isə orijinalda olduğu kimi yazırıq. Dilimizin orfoepik qaydalarına uyğunlaşdırmırıq. Bu da qəbul edilməzdir. Qəzet, jurnal və saytlarda əcnəbi adlar dilimizin fonetik qaydalarına uyğunlaşdırılmadan verildiyinin şahidi oluruq. Məsələn: Exxon Mobil (Ekson Mobil), Chevron (Şevron), The Washington Post, (Vaşinqton Post), The New-York Times, (Nyu-York Tayms), Husky Energy (Haski Enerci), Apple (Əpl), Facebook (Feysbuk), Space, (Speys), CNN (Si-En-En), BBC, (Bi-Bi-Si) və s. kimi adlar çox vaxt olduğu kimi yazılır. Məsələn, *“Exxon Mobil və Chevron şirkətləri Azərbaycandan niyə getdi* (5 dekabr 2018 - xalqxeber.az)?”. İngilis dilini bilməyən Azərbaycan oxucusu bu sözləri oxuduqda çox gülünc mənzərə yaranır. Azərbaycan dili üçün sözün bir cür yazılıb, başqa cür tələffüz edilməsi xarakterik deyil. Məsələn, Skype yazıb, Skayp oxumaq olmaz. SOCAR ARDNŞ-ın (Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti) ingilis dilində olan qarşılığıdır. Əksər mətbuat səhifələrində ARDNŞ əvəzinə, SOCAR yazılır. Məsələn, *“SOCAR-ın yeni binası belə*

işıqlandırılacaq" (23 noyabr 2014 - atv.az). "SOCAR-ın yeni binası neçəyə başa gəlib?" (6 noyabr 2017 - yenicag.az). Milli mətbuatda isə bu qisaltma Azərbaycan dilində yazılmış versiyasından sonra mötərizədə verilə bilər.

Dilimizdə işlənən əcnəbi sözlərə birmənalı yanaşmaq doğru olmaz. Elə sözlər var ki, dilimizdə qarşılığı olmasına baxmayaraq, biz öz sözlərimizdən deyil, onun rus, türk, yaxud da ingilis variantından istifadə edirik. Dilimizdə elə söz və ifadələr var ki, onun əcnəbi dildən qarşılığını tapıb işlətməyə ehtiyac yoxdur. Elə əcnəbi sözlər də var ki, onun ana dilimizdə qarşılığı olmadığı üçün ehtiyac üzündən işlədirik. Fikrimizi ifadə etmək üçün əcnəbi də olsa, həmin sözlərdən istifadə etməliyik. Onu da qeyd edək ki, edilən bütün yanlışlıqlar dilimizin incəliyini bilməməkdən qaynaqlanır.

Ölkəmizdə Azərbaycan dilinin saflığının qorunması, bu sahədə yaranan problemlərin aradan qaldırılması naminə xeyli iş görülsə də, mühüm sənədlər qəbul olunsada problem hələ qalmaqdadır. Bunun qarşısını almaq üçün sərt addımlar atılmalı, ciddi tədbirlər görülməlidir. Televiziya kanallarında, internet mediada, küçə reklamlarında Azərbaycan dilinin qorunması ilə bağlı mütəmadi monitorinqlər aparılmalı, nəticələri ictimaiyyətə açıqlanmalıdır. Vaxtında təsirli tədbirlər görülməsinə, konkret mexanizmlərin hazırlanmasına ehtiyac vardır. Bəzi sözlərin müxtəlif variantlarda yazılmaması üçün müəyyən standart və normalar hazırlanmalıdır. Belə sözlərin yazılışında vahid qayda olmalıdır. Qəzet və internet saytlarının redaksiyalarında korrektor ştatının yaradılmasına ehtiyac vardır. Fikrimizcə, işinin peşəkarı olan təcrübəli mütəxəssisləri bu prosesə cəlb etmək lazımdır.

Fikrimizcə, alınma sözlərə, dilin işlənməsinə, Dil haqqında Qanuna hökmən nəzarət edilməlidir. Bütün sadalanan bu və digər məsələlərin əlaqələndirilməsi və tənzimlənməsi, onların həlli prosesinə nəzarətin mərkəzləşdirilmiş vahid bir qurum tərəfindən həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır.

Teleradio məkanında ədəbi dilin normalarına əməl olunması ilə bağlı mütəmadi monitorinqlər aparılsa, televiziyalarda Azərbaycan ədəbi dilinin normalarını pozan aparıcıların adları ictimaiyyətə açıqlansa, inzibati qaydada cəza tədbiri görülsə, daha effektiv olar.

Unutmayaq ki, dil xalqın milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Qədim inkişaf tarixinə və zəngin lüğət tərkibinə malik Azərbaycan dili xalqımızın milli şüurunun aynasıdır. Milli sərvətimiz olan dilimizin saflığının, təmizliyinin qorunması, onun korlanmasının qarşısının alınması hər bir ziyalının, hər bir vətəndaşın, bütövlükdə, cəmiyyətin müqəddəs vəzifəsidir.

◆ Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq

"...ARADA XAR OLMASIN"

*Nəsimi şeirində
"Gül/qızılgül" simvolikası*

Orta əsrlər klassik Şərq şeirinin təməl xüsusiyyətlərinin əsasında təsəvvüfi düşüncə sistemi dayanır. Təsəvvüf təliminin, ona aid məcazlar sistemi və terminlərin divan şeirinin formalaşmasına böyük estetik təsiri olmuş, poeziyanın xəyal gücü və dilinin zənginləşməsində sərhədsiz imkanlar açmışdır. Təsəvvüf ədəbiyyatında yalnız ariflərin bələd olduğu dualist təbiətə malik xüsusi rəmzi obrazlardan istifadə yolu ilə Allaha bəndəlik, aşiqlik ifadə olunurdu. Təsəvvüf ədəbiyyatında məfhumların rəmzi anlam daşması yalnız estetik xarakterli deyil, eyni zamanda, təsəvvüfün bir təlim, dolayısı ilə həm də İslamın din olaraq tanındılması və yaradılışın bilinməsinə xidmət edir. Simvolik təfəkkür təsəvvüfi etik-fəlsəfi düşüncənin aparıcı tendensiyasıdır. Burada dünyada mövcud olanlar rəmzi anlam kəsb edərək maddədən mahiyyətə xitab edir; maddidən mənəviyə, zahirdən batinə, adidən müqəddəsə keçid etməklə Mütəlak Gerçəyin dərkinə yönəlir. Klassik Şərq şeirində təsəvvüf təliminin məna qazandırdığı yüzlərlə rəmzdən mütəfəkkir şair İmadəddin Nəsimi də geniş istifadə edərək Yaradıcı qüdrətə, insana, bütün yaradılışa, tərqiyyətə olan sevgi və vurğunluğunu ifadə etmişdir. Təsəvvüfdə özünün müstəqim mənasından çox fərqli anlamlarda mənalandırılan məfhumlar sırasında dəniz, sərv, mah/ay, şəbnəm, günəş, bənövşə, gülzar, bülbül və s. kimi təbiətlə bağlı olan onlarla simvol da yer alır və bunlardan ən geniş yayılanı gül/qızılgül simvolik obrazıdır. Nəsiminin bütünlüklə eşq və irfanın cazibəsinə bürünmüş lirikasında bu obrazın ifadəsinə sıx-sıx rast gəlinir:

***Nazikim, xubum, lətifim, mehribanım, tazə gül,
Munisim, canım, rəfiqim, şol vəfadarım mənim.***

Yaxud:

***Bağrımı doğrar fəraqın xarı, ey cənnət gülü,
Növbahar olsun, gül olsun, arada xar olmasın.***

Dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatında gül/qızılgül simvolu olduqca geniş yayılmış və bir-birinə yaxın və tamamilə fərqli onlarla mənalandırmalara malikdir. Kulturologiya və ədəbiyyatşünaslıqda bu simvolika ilə bağlı araşdırmaların nəticələrinə görə belə qənaətə gəlmək olar ki, qızılgülün dini assosiasiyaları çox vaxt elə mifoloji məna qatı əsasında formalaşır.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, klassik Şərq ədəbiyyatında "gül" ifadəsi, adətən, bizim qızılgül kimi tanıdığımız çiçəyi bildirir (digər çiçəklər isə öz adları ilə adlanır) və demək olar ki, yaradıcılığında gül/qızılgüldən bəhs etməyən şair yoxdur. Sonrakı əsrlərdə düşüncə adamları, ziyalılar tərəfindən tez-tez tənqidlərə məruz qalan "gül" və "bülbül"ün vəsfi klassik Şərq ədəbiyyatında zahiri gözəllikdən daha artıq ilahi eşqin tərənnümü üçün vasitə idi.

Qızılgül bütün dövrlərdə müxtəlif xalqların ədəbiyyatında təsvir və tərənnüm obyektinə olub. Dünya mədəniyyətində geniş yayılmış gül/qızılgül simvolu mifoloji, dini, folklor və yazılı ədəbiyyatı baza olaraq, onlarla ənənəvi simvolik assosiasiyalar qazanmışdır. Gül simvolikasının evolyusiyası bir sıra mürəkkəb faktorların təsiri nəticəsində meydana gəlmiş, fərqli zaman kəsiyi və ədəbi-mədəni mühitin, həmçinin konkret müəllifin dünyagörüşü ilə də şərtlənmişdir. Xristianlıqda qırmızı qızılgül xaça çəkilmiş Hz.İsanın qanını simvolizə edir. Kilsə ikonoqrafiyası qırmızı qızılgülü Hz.Məryəmin və bəkirəliyin simvolu kimi "güllərin şahı" elan edir.

Y.Lotmanın təbirincə ifadə etsək, "simvol bir zaman və mədəniyyət kəsiminə aid deyil; həmin kəsime şaquli nüfuz edərək keçmişdən gəlib gələcəyə üz tutan nəsnədir." Başqa sözlə, simvol arxaik təbiətə malikdir və resipientin qavramasına görə dəyişən qanunauyğunluğu var. Müxtəlif mədəniyyətlərdə çox sayda invariantlara malik olan gül/qızılgül simvolu poetik kontekstdə bu və ya digər ənənəvi simvolik assosiasiyalar dominantlığının aktuallığını ifadə edir. Bu simvolik assosiasiyalarda gül/qızılgül əsasən, gözəllik, sevgi, Tanrı, ölüm, bədii yaradıcılıq kimi obrazlarda təzahür edir.

Tədqiqatlara inansaq, qızılgül obrazı ilk dəfə qədim hind eposunda yer alaraq gözəllik tanrısı Lakşminin sehrini simvolizə edir. Qızılgül obrazının antik mifologiyada funksionallaşması onun dünya mədəniyyəti tarixindəki mövqeyinə əsaslı təsir göstərmişdir. Qədim Şərqdə olduğu kimi, qədim yunan mədəniyyətində də gül/qızılgül hər şeydən əvvəl, sevgini və gözəlliyi simvolizə edir - onun yunan mifoloji təfəkküründə təzahürü əsasən sevgi tanrısı Afrodita ilə, yaxud digər tanrıların ətrafında cərəyan edən sevgi əhvalatları ilə bağlıdır. Eynən Şərqin təsəvvüfi düşüncəsində Yaradanla bağlı olduğu kimi.

Gül/qızılgül ümumiyyətlə bütün islami və qeyri-islami mədəniyyətlərdə ilk növbədə sevginin rəmzidir. İlahi gözəllik və Ona duyulan eşqi bildiren gül fiziki gözəlliyin fəvqündə, ilahi-metafizik gözəlliyin, Allahın Camal isminin güldə təcəllisini bildirir. Başqa sözlə, təbiət (onun bir parçası olan gül) Yaradıcıya işarədir, onun bir zərrəsidir. Nəsimi deyir:

Mövsimi - novruzü neysan aşikar oldu yenə.

Şəhrimiz şeyxi bu gün xoş badəxar oldu yenə.

Qönçədən gül baş çıxardı, saldı üzündən niqab.

Bülbülü - şeyda xətib - lələzar oldu yenə.

Tədqiqatçı Səadət Şixiyeva bu bahariyyəni belə şərh edir: "Novruz günlərinin coşqun əhval-ruhiyyəsinin təsiri altında gülün açılmasını üzdən niqabın salınmasına bənzədən şair gizli gözəlliyin üzə çıxmasının bu şəklini məstlik halı kimi izah edir. Şərabı haram sayan şeyxin isə məstlik halı təbiətdən alınan və daxili aləmdə duyulan şadlıq hissinin nəticəsidir. Şair yalnız şeyxi məstliklə əlaqələndirmir, xətib - bülbül də gözəlin eşqinə xütbələr oxuyur..."

Təsəvvüfə görə, yeganə mütləq gerçək Yaradandır. Belə olduğu halda, Onun yaratdıqları sadəcə Tanrının kölgəsidir. Bu fikir səhihliyi yalnız sufilər tərəfindən qəbul olunan qüdsi hədislə bağlıdır ki, Davud peyğəmbərin dünyanın yaradılması ilə bağlı Allaha ünvanlanmış sualına O belə cavab verir: "Mən gizli bir xəzinə idim, tanınmaq istədim: insanları və cinləri yaratdım ki, mənə tanısınlar". Bu nöqteyi-nəzərdən yanaşaraq sufilər dünyadakı bütün yaradılmışları Allahın gizli mahiyyətini üzə çıxarmaq, təcəlli vasitəsi hesab edirlər. Bu mənada təbiətdə mövcud olan gözqamaşdıran gözəlliyə malik hər şeydə Yaradanın nurunu görmək mümkündür. Başqa sözlə, dünya onun yaradıcısını əks etdirən güzgüdür. Yuxarıdakı qəzəldə novruz mövsümü, yəni baharın gəlişi ilə gülün qönçədən baş çıxarması gerçəklərin gün üzünə çıxması, Tanrı sirrinə vəqif olmanı bildirir.

***Qunc içində qönçə olub dürc olur dürri-Ədən,
Şol çəmən səhnində açılmış baharım xoşmudur?***

Vəhdət konsepsiyası təsəvvüf ədəbiyyatının leytmotivini təşkil edir. Klassik Şərq şeirində qönçənin vəhdət (birlik), açılmış gülün isə kəsərə (çoxlığa) işarə etdiyi bəllidir. Kosmoqonik İslam düşüncəsinə görə, əhədiyyət (birlik, vəhdət) mərtəbəsinin sahibi olan Allah qönçə kimi sirri yalnız özünə məlum olan gizli aləmdə ikən zatını kəsərin ilk adı sayılan Həqiqəti-Məhəmmədiyyə surətində bəlli etmişdir. Belə ki, təsəvvüfdə Allahın hər şeyi Hz. Məhəmmədin nurundan yaratdığı fikrinə söykənən və sonrakı bir çox önəmli sufi tərəfindən də qəbul edilmiş anlayışa görə, bütün gözəlliyi ilə ortaya çıxan qönçədən açılmış gül zühur etmiş sirr olaraq Hz. Məhəmmədin nurunu, həmçinin Mütləq gözəlliyi, İlahi eşqi simvolizə edir. Beləliklə, beytdə Ədən dürrünün naz içində qönçə olub sandıqçaya dönməsi tərənnüm olunur və çoxluqda birlik, birlikdə çoxluq gül simvoluyla ifadə edilir.

Fikir versək görərik ki, bu şeirlərdə gülün açılması əksərən baharın gəlişi ilə bağlıdır.

Təsəvvüfə görə, bahar yalnız təbiətin 4 halından, mövsümlərdən biri deyil; daha çox mənəvi anlam daşıyır. Belə ki, fiziki mənada təbiətin oyanışı, təzələnmə fəslə olan bahar ırfani düşüncədə ruhun, təfəkkürün yenilənməsi, mənəvi oyanış anlamına gəlir. Bu mənada təsəvvüf lirikasında baharın seyri bəsirət gözü ilə görülən, batində olana nüfuz ediləndir.

***Əgərçi firqətin qışdır ki, əl bərdü ədüvvid-din,
Həqə minnət ki, vəslindən gül açıldı, bahar oldu.***

Şair ayrılığı qış fəslinə bənzədərək, vüsəlin təsirindən güllərin açılıb, fəslin bahar olduğunu qeyd edir. Ümumiyyətlə, təsəvvüf şeirində bahar yenilənmə, qovuşma, sevinc və vüsali ifadə etdiyi kimi, qış və payız (xəzan) da əsasən, kədər, sonlanma, ayrılıq, ölüm kimi neqativ hallarla assosiasiya olunur:

***Bağrımı doğrar fəraqın xarı, ey cənnət gülü,
Növbahar olsun, gül olsun, arada xar olmasın.***

Bu şeirlərdə vüsəl, qovuşma arzusu əsasən, baharla assosiasiya olunur. Ariflər üçün bahar yalnız gözün gördüyü deyil, ruhun duyduğu gözəllikdir, önəmli olan yaradılarda Yaradanı, naxışda Nəqqaşı, xətdə Xəttatı görməkdir. Təsəvvüf əhli Allahla qovuşmanın yolunu Onun yaratdığı maddi nemətlərə heyranlıq, pərəstiş kimi görünən, lakin mahiyyətdə yaranana deyil, yaradanına eşq olaraq meydana gələn ehtiraslı sevgidə, ayrılıq acısının yaşatdığı əzablarda, vüsəl xəyalı ilə ruhun sərxoşluğunda görürdülər.

Təsəvvüf ədəbiyyatında ən geniş yayılmış ikili metaforalar gül və bülbül, şam və pərvanə obrazlarıdır. Pərvanə şamın həsrətindən əzab çəkib Sevgili ilə vəhdətə yalnız yanaraq nail ola bildiyi kimi, bülbül gülün tikanları ilə zədələnərək, mənəvi ağrılar, əzablar yaşayaraq Ona çata bilir.

Klassik Şərq şeiri ənənələrində "bülbül" və "gül" çox vaxt tərkib əmələ gətirərək sevgiliyə metafora kimi istifadə edilir və gül-bülbül sevgisi üçün zəmin yaradaraq, bülbül aşiqi, gül məşuqəni; qönçə Allahı, bülbül bəndəni (qul), gül Hz.Məhəmmədi, bülbül mömini və s. ifadə edir. Hər bir halda, bülbül sevən, gül seviləndir. Nəsimidə güllə bülbül eşqini ən gözəl şəkildə ifadə edən "Qanda kim, bir gül bitər, bülbül qırağından gəlir" misrasında olduğu kimi bu eşqi ifadə edən gözəl beytlər çoxluq təşkil edir:

Üzündür ol cənnət gülü, boyun həqiqət sərvidir,

Eşqində mən bülbül kimi aləmdə dəstə olmuşam.

Təsəvvüf poetikasında sonsuz mənalandırmalara açıq olan gül və bülbül rəmzləri Nəsimi şeirində bəzən rəmzi-irfani, yoxsa real-müstəqim mənə daşdığını fərqləndirmək çətin olur. Bunun üçün beytləri bütövlükdə mətn kontekstində şərh etmək lazımdır.

Tədqiqatçı Y.Babayev gülü təriqət ədəbiyyatında "Tanrı rəhməti və ehsanından insan qəlbində yaranan fərəh və sevinc" kimi şərh edir. Hz. Peyğəmbərin qızılgül haqqında "Qırmızı qızılgül Allahın ehtişamının təzahürüdür" fikrini səsləndirdiyi rəvayət edilir. Başqa bir rəvayətə görə, Hz.Məhəmmədin yerə düşən tər damcısından yaranan qızılgül onun nişanəsidir. Mötəbər hədis qaynaqlarında gülün\qızılgülün Hz.Peyğəmbərin tərəfindən yaradıldığına dair heç bir rəvayətə rast gəlinmir. Ona görə də tədqiqatçıların fikrincə, güllə bağlı bu yozumlar sadəcə Hz.Məhəmmədə olan sevginin təzahürü olaraq meydana gəlmişdir. Məşhur "Su" qəsidəsində:

Suya versin bağiban gülzarı, zəhmət çəkməsin,

Bir gül açılmaz üzüntək, versə min gülzarə su, -

deyə Füzuli Hz.Peyğəmbərin üzünü gülə/qızılgülə bənzətməklə bu ehtişam və gözəllikdə gülün bir daha yetişməsinin mümkünsüzlüyünü bildirir.

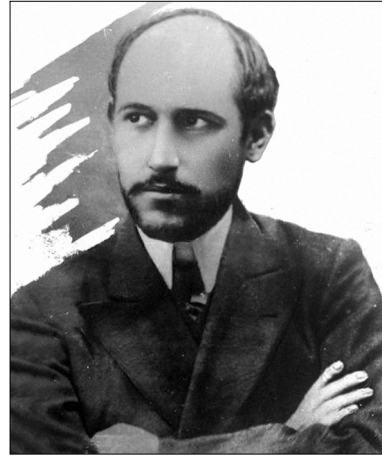
Biz bu düşüncədəyik ki, təsəvvüf qaynaqlarının real, yaxud qeyri-reallığından asılı olmayaraq, irfani düşüncənin poetik təcrübəyə yansımaları sənətin zənginləşməsi baxımından əhəmiyyətli rola malikdir.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, qızılgülün bədii ədəbiyyatda simvol kimi işlənməsi həm Şərq, həm də Qərb ədəbiyyatında XIX əsrdən etibarən nisbətən azalsa da, müasir dövrə qədər onun müxtəlif mənalandırmalarına yeri gəldikcə müraciət olunur. Çağdaş dünya ədəbiyyatının ən məşhur postmodern əsəri hesab olunan "Qızılgülün adı" romanının müəllifi Umberto Eko romanı haqqında qeydlərində yazır ki, qızılgül simvolik fiqur kimi mənalandırmalarla elə zəngindir ki, demək olar ki, onun mənası yoxdur. Belə qənaətə gəlmək olar ki, qızılgül simvolu intertekstuallaşaraq sonsuz mənalandırmalara açıq olduğundan bütönlüklə dünya ədəbiyyatı, xüsusilə, poeziyasında, o cümlədən, klassik Şərq və Nəsimi şeirində ən çox müraciət edilən rəmzi obrazlardan olmuşdur.

Baba BABAYEV

“İnsan gah bir şeytan, gah bir mələkdir”

Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatı kontekstində bir koddur; əsərləri onun yaradıcılıq kontekstinin kodları, seçdiyi məzmun, forma, üslub, zaman, məkan, hadisələr və obrazlar isə, bədii mətnin kodları kimi özünü göstərir. Amma elə kodlar var ki, qan yaddaşından süzülüb gəlir, qədim tarixə söykənir. Bu nəsnelərin bədii əsərə yol tapmasının ən böyük amili dil faktorudur. Çünki dil özündə çox böyük gizlinləri saxlayır; xalqın ruhu, tarixi və mənəvi yaddaşı dil vasitəsi ilə bu günlərə gəlib çıxıb.

H.Cavidin yaradıcılığını qapsayan kodlar üç əsas mənbədən qidalanır: xalq yaradıcılığından, klassik yazılı ədəbiyyatdan və nəhayət, Avropa romantizmindən. Bunlarla yanaşı, nisbətən kiçik mənbələr də vardır ki, Cavidin tərzinə öz təsirini göstərib. Məsələn, İstanbulda aldığı təhsil və tərbiyə, “dini-həyat” adlanan dünyagörüşü, “dildə, işdə və fikirdə birlik” söyləyən İsmayıl bəy Qasıralı, özündə türkləşmək, çağdaşlaşmaq və islamlaşmağı birləşdirən Əli bəy Hüseynzadə millətçiliyi, Rza Tofiq, Əbdülhaq Hamid, Tofiq Fikrət amillərinin onun yaradıcılığında təzahürü müşahidə edilməkdədir. Bütün bu sadalanan elementlər hamısı Cavid kontekstinin formalaşmasında mühüm rol oynamış amillərdir. Bizsə üç əsas mənbənin - xalq yaradıcılığının, klassik yazılı ədəbiyyatın və Avropa romantizminin H.Cavidin yaradıcılığına, konkret olaraq, mənşur dramlarındakı lirik parçaların yaranmasına təsirini araşdıracağıq.

H.Cavidin bir sənətkar kimi şifahi xalq ədəbiyyatına münasibəti, ondan qidalanması ənənəyə bağlılıqla bərabər, yaratdığı obraza oxucu və tamaşaçının marağını artırmaq və qəhrəmanın onlardan biri olduğuna inandırmaq məqsədi güdür. Bu baxımdan “Maral” əsərində Cavid əfəndinin Aşıq Sultanın dilindən söylədiyi qoşma romantizm prinsipləri ilə yaranmış və kifayət qədər müasir bir əsərin ənənə ilə, xalqın ruhunu oxşayan məzmun və formanın qovuşması kimi xarakterizə olunmalıdır. “Sevgidədir ancaq Allah rızası // Sevgisiz bir gönül şeytan yuvası... // Qardaşım! Bu dünya kimsəyə qalmaz, // Aldanma! Çürükdür əslə əsası...” Bu kiçik parçada biz klassik aşiq poeziyasının bütün çalarlarını görürük. Belə priyomdan istifadə edərək Cavid əfəndi təqdim etdiyi mətnin informasiya yükünü və əsas ideyasını rahatlıqla öz ünvanına çatdırmış olur. Faciədə Aşıq Sultan obrazı da öz ənənəvi rolundadır: zadəganları əyləndirir, onların məclisinin hörmətli üzvüdür, amma xalqı təmsil edir və onun sözünü deyir: “İnsan bir gün dikan, bir gün çiçəkdir, // İnsan gah bir

şeytan, gah bir mələkdir.// Fənalıq, eyilik bil nə deməkdir! // Yarın adın dastan olur dillərdə...” Açıq-aşkar millətçi və insanpərvər (hərçənd bu görüşləri bir-birinə qarşı qoyurlar, amma söhbət türk millətçiliyindən gedirsə insanpərvərliyi ondan ayıra bilmirik), zəhmətkeş və hər şeyin mənasının sevgi yolu ilə açılacağına inanan aşiq obrazı oxucu və ya tamaşaçıya önəmli ismarışlar ötürməkdədir. Həmçinin H.Cavid romantizmin estetik prinsipləri ilə şifahi xalq ədəbiyyatı formasının çox ustalıqla qaynayıb qarışmasını təmin edib.

Göstərdiyimiz nümunə “Maral” faciəsinin kontekstindən çıxarılmış kod olmaqla, bir çox xüsusiyyətlərə malikdir. Ədib milli personaj olan Aşiq Sultanın dilindən həm seçdiyi forma ilə, həm də formanın tələbi kimi meydana gələn məzmunla əsərin təsiretmə gücünü dəfələrlə çoxaltmış olub. Ümumiyyətlə, Cavid əfəndi yaradıcılıq prosesində çeşidli mənbələrə istinad edir. Onun əsərlərində əfsanə və əsatirlərin süjetindən alınmış motivlər, canlandırmaq istədiyi tarixi şəxsiyyətlər haqqında mənbələrə əsaslanan faktlar, el arasında dolaşan rəvayətlər, lətifələr, qədim türk törələri (ənənələri) özünü bu və ya digər dərəcədə göstərir. Məsələn, “Topal Teymur” əsərində Yıldırım Bəyazidin tütək çalan çoban haqqında dedikləri tarixi fakt olaraq dillərdə dolaşmaqdadır: “Çal!..Çal!.. Əvət, bəxtiyar çoban, çal!.. Nə Sivas kimi şəhərin əlindən getmiş, nə də Ərtoğrul kimi oğlun...” Əsərdə tarixi şəxsiyyətin dilindən söylənmək üçün elə tarixi sözlər seçilmişdir ki, bu sözlər xalq arasında artıq dillər əzbəridir. Bu üsül yenə də əsərin təbii məna yükünü artırmış olur. Təbii məna yükü deyəndə ilk baxışdan kommunikativ funksiya daşıyan dilin özünün ifadəlilik yaradan təsisatları - vurğuları, məntiqi və psixoloji fasilələri, müxtəlif funksiyalar yerinə yetirən intonasiyası ilə ötürdüyü informasiya və yaratdığı izaholunmaz ruhi təsiri nəzərdə tuturuq. Belə bir ruhi təsir yaradan amillərdən biri də, heç şübhəsiz, bütövlükdə mətni qapsayan ritmdir. Qeyd etdiyimiz təsisatları dilin poetik funksiyası adı altında ümumiləşdirə bilərik. Poetik dilin ən mürəkkəb elementi olan mövzu məhz ritm vasitəsilə reallaşa bilir. Xüsusilə, dram əsərinin dil strukturu ritmdən güc alır. Ritm mənanı konkretləşdirməyə və dəqiq ifadə etməyə, dolayısı ilə, düzgün dərk etməyə yardımçı olur. Deməli, bədii nümunənin düzgün təqdimatı və dərk olunması onun ritminin tapılmasından da asılıdır.

Biz Cavid yaradıcılığını araşdırarkən dilin öz təbii ritmi ilə yanaşı, ritmyaradan elementlərin bolluğunu da görmüş oluruq. Cavid əfəndinin mənsur dramlarında müxtəlif formalı lirik parçalardan istifadə etməsini tamaşaçının zövqünü oxşamaq məqsədi ilə bərabər, əsərin ritmini tutmağa hesablanmış bədii priyom da hesab etmək olar. Bu zaman Cavid əfəndinin öz əsərlərində nə üçün poetik ritm yaradan türkülərdən, marşlardan və müxtəlif janrlı lirik parçalardan istifadə etdiyinin səbəbi üzə çıxır.

“Maral” faciəsi gənclərin məhəbbət dolu arzularından, insanların qarşısında əngəl yaradan adət-ənənələrdən və adi məişət hadisələrindən bəhs etsə də, məzmun etibarı ilə milli kimlik məsələsindən tutmuş, mənəvi azadlıq uğrunda mübarizəyə qədər bir çox məsələləri əhatə edir. Əsərdə türklük və türkçülük bütün tərəfləri ilə özünü göstərir: ən sadə insan, aşağı təbəqənin sadələv adamı Bayram qürurla oxuyur: “Bən bir türkün, dinim, cinsim uludur; // Sinəm, özüm atəş ilə doludur.” Bu parçada fəxarətlə dolu qətiyyətli bir təhkiyə mövcuddur. Cavid əfəndi bu sadələv personajın

dilindən çox vacib və həssas mətləblərdən xəbər verməklə milli əhval-ruhiyəni təsvir etməyə çalışıb. Əslində, faciənin yazıldığı dövrdə Azərbaycan toplumu üçün ümmətçilik hələ də prioritet idi. Millətçilik ümmətçiliyi üstələyə bilmirdi. Amma ziyalılar, xalqın öndə gedən aydınları millətləşmə prosesini yorulmadan, usanmadan inkişaf etdirirdilər. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərində Cavidin "ana düşüncəsinin milliyyət və türkçülük" olduğunu vurğulayır. Amma məsələnin ideoloji tərəfləri ilə yanaşı sözün estetik funksiyası baxımından göstərdiyimiz nümunədə dramaturqun yaratdığı alliterasiya və ritm maraq doğurmaya bilməz. Bütün əsərlərində dilin ritmindən çox məharətlə istifadə edən ədib, qeyd etdiyimiz kimi, bu yolla öz qəhrəmanlarının təsiretmə gücünü artırmış olur. Cavid əfəndi bu nümunələri yaradarkən romantizmin estetik prinsiplərinin tələblərinə uyğun forma və məzmunundan istifadə etmişdir. Bəzi mənbələrə görə, 1912-ci ildə qələmə alınan, amma bəzi tədqiqatçıların fikrincə, fevral burjua inqilabından ilhamlanaraq yazılan "Şeyda" əsəri xalqın mübarizə yaddaşından süzülüb gəlib; özünün leksikası, bədii təsvir və ifadə vasitələri və üslubu baxımından heç də öz sələflərindən seçilmir. Azadlıq və ədalət uğrunda mübarizə aparan və sonda qələbə çaldığını güman edən sinfin marşı nə qədər yüksək əhvali-ruhiyyəli olsa da, əsərin sonundakı faciə ümitsizliyin, anarxiyanın və xaosun davam etdiyi təəssüratını yaradır. Bununla belə, Cavid əfəndi personajlarının dilindən cəmiyyəti mübarizəyə səsləməkdən çəkinmir: "Arqadaş, göz aç, aman! // Qalq ölüm uyqusundan! // Zülmə çox əydin boyun, // Çox əzildin, qalq, oyan!" Fəhlələrin oxuduğu bu marşın müəllifi Şeydadır: jurnalist, yəni ziyalı təbəqənin nümayəndəsi. Cavid əfəndi əslində burada inqilabın önündə ziyalıların getməli olduğu qənaətinə bölüşür.

Bədii gücünə, əhvali-ruhiyyəsinə və ifadə imkanlarına görə, Cavid əfəndinin "türkü" adlandırdığı, əsərə rəngarənglik bəxş edən musiqi mətnlərinin də sənətkarın yaradıcılığında önəmli mövqeyi vardır. Məsələ burasındadır ki, bu türkülər klassik şeir şəkillərində yazılıb və Azərbaycan folklorunun digər janrı olan muğam müşayiəti tələb edir. Beləliklə, Cavid əfəndi klassik ədəbiyyat ənənələrindən qidalanan bu şeir formalarından məharətlə bəhrələnməklə əsərlərində rəngarəngliyi təmin edən mahnı sözləri də yazmışdır. "Alagöz bir mələk gördüm, vuruldum, // Dərdə düşdüm, ah çəkməkdən yoruldum, // Hənuz cavan ikən sarardım, soldum, // Eşq atəşi hər an yaqıb canımı, // Əlimdən aldı səbrü imkanımı. Bu lirik parçada həm klassik Şərq poeziyasının ənənələri, həm xalq ruhundan və yaradıcılığından gələn təbiilik, həm də romantizm ənənələri vəhdətdədir. Şair ümumi kontekstdə yerləşdirdiyi və əsərin drammatizmini, lirizmini, həmçinin milliliyini artıran bu nümunələrdə öz ideyalarını və səsləniş və çağırışlarını ifadə etmişdir. Bildiyimiz kimi, dram əsərlərində, epik əsərlərdən fərqli olaraq, dramaturqun əl-qolu bağlıdır: uzun-uzadı şərhlər, təfərrüatlar, şəxsi münasibət bildirmək burada mümkünsüzdür, lakin sənətkar bəzən qəhrəmanlarının, bəzən də məchul səsin vasitəsilə öz səslənişlərini çatdırır: "Fələk hər gün qıyar bir növcəvanə, // Hər gün qılar bir aşiqi divanə. // Hər tərəf məzarlıq, hər yer qəmxanə, // Açılmadan solmuş çiçəkli bağlar". Heç şübhəsiz, güclü psixoloji paralelizm H.Cavidin əsərlərinə xüsusi bir rəng qatmaqdadır: həyatın faciəviliyi, cəmiyyətdəki xaos və anarxiya insanlarda dıbsız bir ümitsizlik yaradıb, bu, azmış kimi,

günəşin qarşısını kəsən qara buludlar, ətrafa qorxu saçan şimşək, amansızlıqla əsən külək və bir də “şikəstə məqamında” səslənən yuxarıdakı türkü. Bütün bunlar gənc qızını yeni dəfn etmiş və onun məzarını tərk etmək istəməyən, ətrafındakı heç nəyin - xaosun, anarxiyanın, ümitsizliyin, günəşli və ya günəşsiz, isti və ya soyuq havanın fərqi olmayaraq ananın - “Ah, bənim yeni doğmuş günəşim batdıqdan sonra, başqa günəşlərin batıb çıxmasında nə əhəmiyyət ola bilər!?” - sözlərinin fonunda baş verir. Oxucunu və ya tamaşaçını bu qədər həyəcanlandırmaq və kədərləndirmək onların düşüncəsinə yeni qapı açır, psixoloji cəhətdən həyata hazırlayır, həqiqətə yaxınlaşdırır.

“Səksəninci illərin ortalarında Haşım Kələntərlidən qərribə bir söhbət eşitdim. Danışdı ki, müharibə illərində radio ilə efirə verilən konsertlər canlı olurdu. Belə konsertlərin birində “Yad eylədikcə vəslini, ey mahi-tələtim” şeirini oxudum. Axşam məni Bağirovun qəbuluna gətirdilər. Bağirov oxuduğum sözlərin kimə məxsus olduğunu soruşdu. Bağirovun bu sualından sonra yadıma düşdü ki, qəzəl Cavidindi, anladım ki, bəraət yerim yoxdu. Amma Bağirov qəzəblənmədi, sözlər ona əsər eləmişdi, Cavidin şeiri Bağirovu ağılatmışdı.” (Azər Turan, “Cavidnamə”, Bakı, 2010, səh. 473.). Hətta cəlladlarını belə kövrəldən həmin şeir “Şeyda” əsərindəki lirik parçadır: “Yad eylədikcə vəslini, ey mahi-tələtim! // Ağlar gözümdə qanə dönər əşki-həsretim, // Sənsiz füzun olur gecə-gündüz fəlakətim, // Səbrim tükəndi, yox qəmi-hicranə taqətim, // Gəl, gəl! Bənim gözəl mələyim, nazlı afətim.” Bu misralar ilk baxışdan məzmun etibarını ilə aşiqin vüsəl həsrəti mənasını verir. Amma gəlin baxaq görək bu sözləri kimlər və hansı zaman aralığında oxuyur: gecə-gündüz durmadan çalışsan, hər cür məhrumiyyətlərə dözən, bununla belə çox pis həyat şəraitində yaşayan, bu həyat tərzindən usanmış, hər şeylərini itirmiş və üsyan etməyə hazırlaşan insanlar bir yere yığılmış - “Gəl, gəl! Bənim gözəl mələyim, nazlı afətim” - deyə, oxuyurlar. Bu zaman biz “gözəl mələk” və “nazlı afət” deyə vəsf olunan nəsnəni ədalət və azadlıq hesab etməklə məzmunu və ideyanı tamamlaya bilərik. Ədalət və azadlıq aşiqləri məhəbbətdən yoğrulmuş bu misraların davamını təkrar edirlər: “Gəl, sevgili yarım, gözəlim, qönçə dəhanım! // Gəl, ruhi-rəvanım! // Vazehdir, əminim, sana hər razi-nihanım, // Ey afəti-canım!”

Böyük dramaturq özünəməxsus səslənişlə insanın - fərqi yoxdur, istər haqlı olsun, istər haqsız - təbii ehtiyacı olan azadlıq və ədalətin varoluşu üçün mübarizədə əsas silahının ən ülvə, ən kamil hiss olan məhəbbət olduğunu göstərmişdir. Cavid əfəndinin dünyagörüşünün ana xətti məhəbbətdir: o, millətçi kimi də, islamçı kimi də, çağdaşçı kimi də, Avropaçı kimi də bütün baxışlarını məhəbbət nöqtəsində birləşdirir. Onun qəhrəmanları qarşılıqsız sevir, çünki vətən, millət qarşılıqsız sevilməli, hər şeyin üstündə olmalıdır. “İlahi, biqərarım, biqərarım, // Yanar ruhum, dəmadəm əşkbarım; // Vuruldu bir vəfasız işvəkərə, // Əsirəm, bən, əsiri-əşqi-yarım.” Cavid əsərlərində zaman-zaman Allaha müraciəti ilə diqqəti cəlb edir. Bu, kiçik bir fərqlə klassik Şərq ədəbiyyatında bir ənənəyə çevrilmiş minacatı xatırladır. Fərq ondadır ki, Cavid, ənənədə olduğu kimi, Allahın fəzilətlərindən və ya ona yalvarışlardan bəhs etmir, o, - “insanları xəlv etmədə var bəlkə də hikmət, iblisə nə hacət?” - məzmunlu səslənişləri ilə baxışlarını ifadə edir. Yeni klassik forma olan minacatın məzmununa romantizm estetikası qatan Cavid klassik forma və məzmunu yeni ezoterik mündəricə vermişdir.

“Afət” pyesində də öz əksini tapan lirik parçalarla sənətkar əsərdəki lirizmi dərinləşdirmişdir. Məhəbbətə inanan insanların təsvir olunduğu əsərdə biz iki şərqçi ilə rastlaşırıq: biri meşşan Qaplanın eqoist Altunsaçın müşayiəti ilə oxuduğu şərqçi; “Dün sıtmalılı ruhum anyorkən səni, birdən // Xülyalərə, sevdalərə daldım, gözəlim, bən; // Pürnəş’ə könül aləmi-lahutə uçarkən // Gördüm səni rə’yədə ipək tüllər içində...” digəri isə Ərtoğrulun dinlədiyi və məchul şəxs tərəfindən oxunan şərqçi: “Bən aşiqim, bəlalər var başımda, // Durmuş qorqunc uçurumlar qarşımda. // Yaralandım, vuruldum gənc yaşımda, // Sağalmaz yarası coşqun gönlümün.”

Hər iki şərqçi məzmun etibarı ilə ali duyğuların izharıdır. Amma birinci şərqidə “zövqü səfaya” can atan insanların hissləri ön plandadır. Burada kortəbii, xəotik, heç bir əxlaqi kodeksi qəbul etməyən azadlığa meyil var. Belə insanlar nə qədər özlərini azad hesab etsələr də, bir o qədər də əsirdirlər, quldurlar - nəfslərinin qulu. Məhəbbət onlar üçün əyləncədir, əgər məhəbbət həsrət, nisgil, acı gətirəcəksə meydandan qaçacaqlar. Dayaz qəhrəmanların ifa etdiyi birinci parça onu ifa edənlər kimi lətifdir, incədir, lakin bəsit ehtirasların doğurduğu misralardır. Cavid bu məqamda bədii cəhətdən nə qədər yüksək səviyyəli şeir yazsa da, məzmun etibarı ilə həmin “kübar” insanların əhvali-ruhiyyəsini çox ustaca əks etdirmişdir.

İkinci şərqçi isə tamam başqa ruh halının - məhəbbətin gətirdiyi həsrəti, nisgili, acını mətanətlə yaşayan insanın hali-təsviridir. Maraqlıdır ki, bu şərqini qəhrəmanlardan heç biri səsləndirmir, sanki qeybdən gələn səs aşiq olmuş, başı bəlalər çəkmiş, yaralanmış, vurulmuş Ərtoğrulun yaşantılarını əks etdirir; bu yara sağalmaz yaradır, hətta “Cihan cənnət olsa, insanlar mələk, // Dağlar inci saçsa, dənizlər çiçək, // Güldürsə hər ağlar gözləri fəlek” yenə də sağalmaz. Mükəmməl bir təzad çələngi, həmçinin paradoksallıq diqqətmizi cəlb etməyə bilməz: şairin fikrincə, cahan cənnət ola bilməz, insanlar da mələk; dağlar inci, dənizlər də çiçək becərə bilməz; fəlek ağlar gözləri güldürməz. Amma təbii ki, kimse bütün bunların əksini iddia edə bilər. Cavid əfəndi bu paradoksallıqdan gözəl bir bədii təzad yaratmışdır. Bütün bunları ümumiləşdirsək aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik: 1. Adətən öz pyeslərini mənzum formada qələmə alan Cavid əfəndi yazdığı bir neçə mənsur pyesində lirik parçalardan istifadə etməklə əsərlərinin təsir gücünü bir neçə dəfə çoxaltmış və böyük sənətkarlıq nümunəsi göstərmişdir. 2. Ədib mənsur dramlarında həm folklor nümunələrindən, həm klassik ənənədən, həm də romantizmin estetik prinsiplərindən qidalanan lirik parçalardan istifadə etməklə bu üç deyim tərzinin, üslubun və istiqamətin vəhdətini yaratmışdır. 3. Cavid əfəndinin mənsur dramlarında istifadə etdiyi lirik parçalar əsərin ümumi kontekstini zənginləşdirən kodlar kimi çıxış edir, sanki müxtəlif səhnələri və hadisələri bir-birinə bağlayan, bədii-emosional cəhətdən ustalıqla hazırlanmış bağlardır. 4. Bu lirik parçalar əsərin ümumi simvolikasında vacib rol almaqla mətnaltı mənalara, sənətkar idealını, dünyagörüşünü, əsərin əsas ideyasını ehtiva edir. 5. Nəhayət, Cavid əfəndi lirik parçalar vasitəsilə öz münasibətini və çağırışlarını ifadə etmişdir.

Beləliklə, deyə bilərik ki, Cavid əfəndini Azərbaycan ədəbiyyatının simasına çevirən dramaturgiyası özündə hələ çox gizlinləri saxlamaqdadır.

Hüseyn HÜSEYNLI

Aynur HƏSƏNOVA

REPRESSİYA VƏ ƏDƏBİYYAT

1930-cu illərin repressiyası təkcə ideologiyanın deyil, həm də totalitar mədəniyyətin vasitələri ilə həyata keçirilən aksiyalar kimi dəyərləndirilə bilər.

Bütün XX əsr ərzində bir-birini əvəz edən müxtəlif yönümlü, müxtəlif ideoloji prinsiplərdən və məqsədlərdən çıxış edən, lakin həmişə sərbəst düşüncə tərzinə qarşı yönəlmiş repressiya dalğaları sənətkarlardan, mütəfəkkirlərdən də yan keçməmişdir: onların ideyaları tez-tez və sistemli şəkildə təqiblərə, məhvedici tənqidlərə məruz qalmışlar.

Dünyanı proletar diktaturasının hakimiyyəti altında birləşdirmək cəhdindən ("Bütün dünyanın proletarları birləşin!") çıxış edən SSRİ-nin imperiya iddiası daha artıq düşünülmüş mədəni-ideoloji konsepsiyaya əsaslanırdı. Zahirən bu mədəni konsepsiya Fransa burjua inqilabının irəli sürdüyü "Qardaşlıq", "Bərabərlik", "Azadlıq" şüarlarını tarixi inkişafın yeni burumunda gerçəkləşdirməyə yönəlmişdi. Burada lap əvvəldən imperiya ideologiyasının mədəniyyətə radikal-ekstremist münasibətinin mövcudluğu haqqında danışmaq lazımdır. Belə ki, keçən əsrin 20-ci illərində bolşevik Rusiyasında mövcud olmuş Proletkult tipli təsisatlar bütün klassik mədəniyyəti dağıtmağı və onun xərabəzərliyi üzərində tamamilə yeni proletar mədəniyyəti yaratmağı təklif edirdilər.

Lakin bir qədər sonra bunun qeyri-konstruktiv olduğunu başa düşüb müəyyən şərtlər və təhriflərlə klassik irsi qismən ehtiva edən və özünükləşdirən sosialist realizmi konsepsiyasını ortaya qoydular. Əslində bu konsepsiya da faşizmin mədəniyyət konsepsiyası kimi mürtəce xarakter daşıyırdı və yeri gəlmişkən, SSRİ-dən çoxsaylı mütəfəkkirlərin sürgün olunması və ölkədə qalanların misli görünməmiş dəhşətli repressiyaya məruz edilməsi fonunda bərqərar olurdu.

Lakin bu zahiri humanizm xüsusilə ölkədən xaricdə bir sıra həqiqətən böyük incəsənət xadimlərinin kommunist mədəniyyətinə və ideologiyasına xidmət etməsi ilə nəticələndi. Biz keçən əsrin 20-30-cu illərində bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin - Brextin, Pikassonun kommunist ideologiyasını könüllü və səmimi şəkildə qəbul etmələrinin şahidi olmuşduq.

Eyni ideologiyanın iki variantı idi - daxili istifadə üçün və xarici istifadə üçün nəzərdə tutulmuş variantlar. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, daxildə sosialist realizmi prinsipləri yalnız zor gücünə deyildi. Sovet sənətkarları arasında xüsusilə cavan nəslin nümayəndələri arasında səmimiyyətlə kommunist ideologiyasını dəstəkləyən sənətkarlar vardı.

1930-cu illərin əvvəllərindən başlayaraq sovet marksist ədəbiyyatşünaslığının get-gedə artan və tədricən real repressiya təhlükəsinə çevrilən təzyiqi altında ədəbi tənqidçilər də özünün nəzəri tədqiqat prinsiplərini sərf-nəzər etmək məcburiyyəti ilə üzləşir və ədəbi hadisələrin özünəməxsusluğunu ədəbi həyatdan, yaxud sosial tələblərdən asılılığını təyin etmək üçün müəyyən addımlar atmağa məcbur olmuşlar. Bu istiqamətdə ədəbi tənqid bəzən özünün marksist opponentlərindən xeyli qabağa gedirdi və çox zaman bu addımlar elmi prinsipləri ideologiya ilə əvəz etmək istəyənləri ələ salmaq tə-

siri bağışlayırdı. Azərbaycan ədəbi mühitində də bu kimi hallar özünü həmin dövrdə sovet mətbuatına bilavasitə xidmət edən mətbuat orqanlarında özünü büruzə verirdi. Mütəmadi olaraq "Yeni yol", "Kommunist", "Gənc işçi", "İnqilab və mədəniyyət", "Dan ulduzu", "Maarif və mədəniyyət", "Gələcək", "Ədəbiyyat qəzeti", "Azərbaycan" adlı qəzet və jurnalların səhifələrində sovet ideologiyasının yeni prinsipləri qabarıq şəkildə analiz olunur, xoşbəxt gələcəyə inam hissi ilə köhnə ədəbiyyat nümunələrinin təsiri ilə yazıb yaradan yazıçı və şairlərin yaradıcılığı kəskin tənqid atəşinə tutulurdu.

"Yeni yol" qəzeti 1922-ci ildən çap olunmağa başlamış, bu qəzetə ilk dövrlərdə Cəlil Məmmədquluzadə redaktorluq etmiş, lakin çox tezliklə ədib öz xahişi ilə qəzetin redaksiya heyətindən uzaqlaşmışdır. "Yeni yol" qəzeti 1939-cu ilə kimi fəaliyyət göstərmiş, sovet ideologiyasına xidmət edən Azərbaycan sovet ədəbiyyatının əsas köklü ideya-bədii məsələlərini işıqlandırır. "Gənc işçi" qəzeti isə öz fəaliyyətinə 1919-cu ildə başlayıb. "Şərq" qəzetinin baş redaktoru Akif Aşırılı "Azərbaycan mətbuat tarixi, 1875-1920-ci illər" adlı kitabında "Gənc işçi" qəzetinin tarixi haqqında məlumat verir və qeyd edir ki, "1919-cu ilin yayında "Bakı şəhəri və rayonlarının Beynəlmiləl Fəhlə Gənclər İttifaqı" adlı konfransda bir sıra qərarlar qəbul olundu. Qarşıya qoyulan vəzifələrdən biri fəhlə gənclər üçün mətbuat orqanını yaratmaq idi. (1) Beləliklə, əvvəlcə "Molodoy raboçiy", sonra isə "Gənc işçi" qəzetləri nəşrə başladı. "Gənc işçi" qəzetinin 1919-cu il 30 oktyabr tarixli sayında xəbər verilirdi: "Bu gün idarəmizə beynəlmiləl cavan fəhlələr ittifaqı tərəfindən nəşr olunan "Gənc işçi" namında bir qəzet vəsul oldu. Qəzet gənc işçilərə aid gözəl və müfid məqalələr ilə doludur. Əsrimizin bu günündə mətbuat insanın dili zümrəsindədir. Mətbuatdan məhrum olmaq dildən məhrum olmaq deməkdir". (2.s.4)

Bu baxımdan qeyd etmək olar ki, qəzet cümhuriyyət dövründə çıxmasına baxmayaraq, kommunist ideologiyasını təmsil edirdi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti üçün təhlükə hesab olunurdu. Öz səhifələrində müstəqil dövləti bəylərə və xanlara xidmət edən quruluş kimi təqdim etmişdi. Qəzet müvəqqəti bağlandıqdan sonra ikinci dəfə 1923-cü ildə fəaliyyət göstərməyə başlayır. İlk vaxtlar çox çətinliklərlə üzləşən "Gənc işçi"nin redaksiya heyəti əsasən fəhlə-kəndli müxbirlərindən ibarət idi. Qəzetin ətrafına ibtidai təhsili olan, təzəcə oxuyub-yazmağı öyrənən gənclər toplanırdı. Qəzet bolşevik mətbuatının prinsiplərinə uyğun olaraq yalnız təbliğatçı qismində deyil, həmçinin möhkəm sistem halına gətirilməsi mümkün olan komsomol yaradıcıları kimi fəaliyyət göstərirdi. Partiyanın tapşırıqlarına ciddi və məsuliyyətlə yanaşdıqlarına görə qəzet 16 oktyabr 1931-ci ildə Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi tərəfindən Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir. Azərbaycanda həmin dövrdə kolxoz quruluşuna keçid mərhələsi fəaliyyət göstərirdi və qeyri-şərtsiz bolşevik mətbuatı bu quruluşun tərəfini göyə qaldıraraq xoşbəxt həyat tərzini vəd edirdi. Aydın məsələdir ki, bəyan olunan ideologiyaların arxasında bəyan olunması qeyri mümkün olan sırf pragmatik məqsədlər də dayanırdı. Bunu isə həmin dövrün mətbuatı ideologiyaya yüksək humanist don geydirməklə ört-basdır etməyə cəhd göstərirdilər. Amma ən sadələvh insanlar da sövq-təbii bu mədəni qatın altında nəyin gizləndiyini dərk edirdilər və bu və ya digər şəkildə bunu nümayiş etdirirdilər. Qəzetin "Kəs, saxla" adlı rubrikasında əməyin təşkil olunması ilə bağlı silsilə məqalələr dərc olunurdu.

Qəzetdə ədəbi əsərlərə və onların tənqid olunmasına da geniş yer verilirdi.

Bu qəzetdə Əli Nazim, Mustafa Quliyev, Mikayıl Rəfili, Hənəfi Zeynallı, Mehdi Hüseyn, Məmməd Arif kimi ədəbi tənqidçilərin məqalələri mütəmadi olaraq dərc olunurdu. Ədəbi tənqidçilər ilk növbədə özlərindən əvvəl mövcud olmuş konsepsiyalara, ədəbi məktəblərə qarşı çıxır, “sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsini yabançı təmayül hesab edərək onun təsir və təzahürlərinə qarşı mübarizə yollarını araşdırırdılar. Sonralar “Gənc İşçi” qəzeti “Azərbaycan gəncləri” adı ilə öz fəaliyyətini davam etdirir.

1923-ci il “Maarif və mədəniyyət” jurnalının işıq üzü görməsi ilə bağlı olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidçi H.Zeynallının fikrincə, gənc şairlərin meydana çıxması ilə bağlı ən canlı dövrüdür. Bu məcmuənin ilk sayında H. Cavidin “Peyğəmbər”indən bir parça, A. Şaiqin “Şair və şeir pərisi” kimi romantik əsərlər çap edilir.

Repressiya dalğası ilk vaxtlar jurnalları, məcmuələri vurmağa yönəlmişdi. Belə ki, elə ən birinci “Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyəti hakim ideologiyayı təmin etməmiş, onlar jurnalı “əski ruh və köhnə ənənələri ilə yaşamasını” xüsusilə diqqətə çatdırırdılar (3). Qeyd olunduğu kimi, köhnə irsə münasibət, yeni dövr üçün nəzərdə tutulmuş proletar ədəbiyyat düşüncələri ilə yola çıxmış bolşeviklərə xidmət göstərən ideologiyada artıq xalqın həqiqətini satirik planda əks etdirən “Molla Nəsrəddin” kimi dərgilərə yer yox idi. 1931-ci ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalı bağlanır. Azərbaycan Proletar Yazıçıları Cəmiyyətinin orqanı olan “Ədəbiyyat cəbhəsində” ədəbi məcmuəsi partiyanın ədəbiyyat qarşısında yürütdüyü siyasəti doğru-düzgün həyata keçirə bilməməsində günahlandırılaraq bağlanır. Azərbaycan Yazıçılar Cəmiyyətinin orqanı olan “Hücum” məcmuəsi haqqında da eyni sözləri demək olar. Bu jurnalın da əsas qayəsi proletar ədəbiyyatının vəzifələrini həyata keçirmək idi. Lakin ömrü qısa olan jurnalın 1930-cu illərdə fəaliyyəti dayandırıldı.

Hakim ideologiyanın yürütdüyü siyasətə müvafiq partiyanın vəzifələrini layiqincə yerinə yetirən “Gənc işçi”, “Ədəbiyyat qəzeti” kimi mətbuat orqanlarının əsas fəaliyyəti cəmiyyətdə gedən müzakirələri, tədbirləri, çıxışları işıqlandırmağa köklənmişdi. Bununla yanaşı bu dərgilərin səhifələrində hansı isə köhnə irsdən yaxasını qurtara bilməyən, yeni dövrün ideoloji təbliğatına qoşula bilməyən sənətkarlar ciddi şəkildə tənqid olunur, onların bəziləri isə açıq şəkildə xalq düşmənləri kimi qələmə verilirdi.

“Ədəbiyyat qəzeti” 1934-cü ildə yanvar ayının 1-dən fəaliyyətə başlamışdır. Azərbaycan Sovet Yazıçılar Birliyinin iclasında “Ədəbiyyat qəzeti”nin baş redaktoru Hacıbaba Nəzərli, məsul katib isə Əvəz Sadiq təyin edilir. Bu qəzetin əsas qayəsini yeni tipli sovet ədəbiyyatının yaradılması təşkil edirdi. Qəzetin redaksiya heyətində də məhz həmin dövrün sovet ideologiyasına qəlbən inanan, onun prinsiplərinə sadıq qalan görkəmli sovet yazıçı və şairləri daxil edilmişdi. 1953-cü ilə kimi özünün uğurlu fəaliyyəti ilə diqqəti cəlb edən bu qəzet Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının orqanı olmaqla yanaşı həmçinin Azərbaycan SSR Kinematoqrafiya Nazirliyinin nəzdində incəsənət işləri idarəsinin də orqanı olaraq qəbul edilir. Həmin illərdə qəzetin adı dəyişdirilərək “Ədəbiyyat və incəsənət” kimi fəaliyyət göstərir. Məhz bu tipli mətbuat orqanlarında M. Müşfiq, H. Cavid, M. Rəfili, S. Hüseyn, Əbülhəsən, R. Rza, S. Rüstəm, S. Vurğun kimi sənətkarların yaradıcılığı təhlil olunur, yeni dövrün ədəbi prosesində partiyanın prinsiplərinin həyata keçirilməsinə təkan verməyə cəhd edirdilər. Burada H.Cavidin yaradıcılığı tənqid olunur, onun “Səyavuş” pyesi və “Çəlik qollar” şeiri proletar ədəbiyyatına yaxınlaşma hesab edilirdi. Eyni zamanda ona

yeni zamanla ayaqlaşması, tarixi qəhrəmanlara müraciət etməsindən əl çəkməsi, müasir dövrdə sovet əzmini özündə əks etdirən yeni insan obrazlarının yaratması tövsiyə olunur. Mətbuatda gedən bu rekonstruksiya Kommunist partiyasının prinsiplərinin total şəkildə cəmiyyətin bütün üzvlərinin alt şüuruna qədər yeridilməsi məqsədini güdürdü. Bu məqsədlə onlar hələ təzə yazmağa başlayan yazıçı və şairləri köhnələrə qarşı qoyaraq onların yaradıcılıqlarını da səfərbəylliyə almışdılar. Bu mənada S. Rüstəmin, S. Vurğunun, R. Rzanın, M. Rahimin, Ə. Cəfərin yaradıcılıqlarında köhnə ədəbi irsin tənqidi özünü biruzə verir. Əkrəm Cəfərin "Cavide açıq məktub" şeiri 1930-cu ildə "İnqilab və mədəniyyət" jurnalında çap edilir. (4.s.24) Şeirdə "şeyrlərim şeyrlərlə vidalaşdı, gedib girdilər komsomola" kimi ifadələr səslənir. S. Vurğun H. K. Sanılı və Ə. Cavada qarşı öz şeirində "Mən nə Sanılıyam, nə də Cavadam, Onlara düşmənəm, onlara yadam" deyərək öz yolunu bəyan edirdi.

1934-cü ildə "İnqilab və mədəniyyət" jurnalının 8-ci sayında qeyd olunur ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasının 15 illiyi ilə bağlı "Ən yaxşı ədəbi əsərlər" müsabiqəsinin keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Müsabiqəyə ədəbi əsərlər 1935-ci ilin aprel ayına qədər təqdim olunmalı idi. Müsabiqədə qaliblərə 9 mükafat nəzərdə tutulmuşdu. İki mükafat 1-ci, üç mükafat 2-ci, dörd mükafat isə 3-cü yerlərin qaliblərinə təqdim olunmalı idi. (5.s. 40).

Lakin yubiley 1936-cı ildə Moskvada qeyd olunduğu üçün müsabiqənin vaxtı uzadılmış, həmin ilin mart ayında yekunlaşdı. Yetmiş beş ədəbi əsərin təqdim olunduğu müsabiqənin nəticələri 3 aprel 1936-cı il tarixli "Kommunist" qəzetində elan edilmişdi. Nəticələrə görə "konkurs jurisi bunlardan yeddisini ən yaxşı ədəbi əsər kimi qiymətləndirib". Belə ki, 1-ci yerə heç kim layiq görülməyib, 2-ci yerə görə M.İbrahimov, M. Müşfiq, M. S. Ordubadi, 3-cü yerə görə isə H. Cavid, A. Şaiq, T. Hürryan və H. Axundlu mükafata layiq görülməklə.

Bu müsabiqədən sonra repressiya ab-havası daha da yüksəlir. Ölkənin bütün ədəbi orqanları, müzakirələrdə, disputlarda ittifaq üzvləri bir-birlərinə qarşı qaldırılır, "pantürkist", "panislamist", "müsavətçi", "müllətçi" kimi ifadələrlə damğalanırdı. Dünən şənini təriflər söylənilən, müxtəlif müsabiqələrin qalibi seçilən, mükafatlar alan H. Cavid, M. Müşfiq, S. Hüseyn, Ə. Nəzmi, Y. V. Çəmənzəminli kəskin tənqid atəsinə tutulurdu.

1934-cü ildə xüsusilə "Ədəbiyyat qəzeti", "Gənc işçi" qəzetlərində "yumşaq" şəkildə tənqiddə tuş gələn şair və yazıçılar artıq 1937-ci ildə kəskin ittihamlara məruz qalırdı. M. Arifin 1935-ci ildə "Ədəbiyyat qəzeti"ndə yazdığı məqalələrdə Müşfiqin yaradıcılığındakı bəzi nöqsanları vurğulayaraq onun "osmanlı sözlərinin təsirindən özünü qurtarmalıdır", "Dövrümüzün ən vacib məsələlərinə toxunmalıdır" kimi iradlarını qeyd edirdi. Lakin bununla yanaşı, o, Müşfiqin özünəməxsus yaradıcılıq yolu olan, dili ən yaxşı bilən şair olmasını da nəzərə çatdırır.

1937-ci ilin mart ayında Yazıçılar İttifaqında keçirilmiş plenumda da yazıçı və şairlərin artıq kəskin şəkildə tənqid olunmasının şahidi oluruq. "Yazıçılar içərisində Azərbaycanın həyatı ilə daha az maraqlanan və Azərbaycan əməkçilərinin mübarizəsinə yad olan əsərlər yazmaqdan əl çəkməyən Hüseyn Caviddir. Biz bilirik ki, Hüseyn Cavid burjua romantizminin məktəbində yetişmişdir. Bununla bərabər o, Azərbaycan sovet və partiya təşkilatlarının onun yaratdığı imkanlara və hətta əsərinə verdiyi mükafatlara baxmayaraq yenə Azərbaycan əməkçilərinin mübarizəsinə dair bir şey

yazmamışdır” (6). Cavidə qarşı söylənilən bu ittihamlar get-gedə daha da dərinləşir və onun gələcək faciəvi həyatından xəbər verirdi. Ədəbiyyatşünas alim, professor kitabında da bu məsələ ilə bağlı araşdırmasında qeyd edir: “Ən maraqlı cəhətlərdən biri - plenum iştirakçılarının həmin gün axşam xalq xanəndəsi Xanın konsertinə birgə getmələridir. Göründüyü kimi, Yazıçılar İttifaqının bir neçə gün (18-21 mart) davam edən plenumu qərəzli tənqidlər. İttihamlarla yanaşı mədəni tədbirlərdə də müşayiət olunur” (7, s. 322).

İyunun 3-də M. F. Axundov adına Opera və Balet Teatrının binasında öz işinə başlayan qurultayda M. C. Bağirov bir neçə adamı siyasi “əksinqilabçı” elan etdikdən sonra Yazıçılar İttifaqına qarşı ittihamlar irəli sürür: “Bir baxın, Yazıçılar İttifaqında kimlər əyləşmişdir: hazırda ifşa edilmiş H. Cavid, Ə. Cavad, Mikayıl Müşfiq, Əli Nazim, Böyükağa Talıblı, Tağı Şahbazi, Əhməd Triniç və başqa əclaf!l

Xalqın qəddar düşməni Ruhulla Axundov nüfuzundan istifadə edərək Yazıçılar İttifaqını bərhad vəziyyətə salmışdır” (8).

Məlum məsələdir ki, qurultayda adı çəkilən sənətkarlar elə həmin gün NKVD əməkdaşları tərəfindən həbs olunaraq ağır işgəncələrə məruz qalmışdılar.

1 iyul 1937-ci il tarixli “Ədəbiyyat qəzeti”ndə Məmməd Rahimin Mikayıl Müşfiq haqqında “Kontrevolyusioner, kontrabandçı, oğru” adlı məqaləsi çap olunur. Məqalənin məzmunu demək olar ki, Müşfiqi edama “yola salır”, onun haqqında qərəzli fikirlər səslənir. Bu baxımdan eynilə Müşfiq haqqında qeyd etmək olar ki, keçən əsrin 30-cu illərinin sonu - 50-ci illərində M. Müşfiq repressiyaya uğradığına görə milli ədəbi-mədəni prosesdən tamamilə kənarda qalmışdır. İstedadı və estetik dəyərlər yaratmaq potensialı, xüsusilə mənəvi potensialı baxımından ondan geridə qalan, Mikayıl Müşfiq repressiyaya məruz qalan kimi fürsəti fəvtə verməyib keçmiş “dostu”nu şərhləyən Məmməd Rahim isə məhz bu illərdə mədəni həyatda fəal şəkildə iştirak etmişdir. Lakin buna baxmayaraq M. Müşfiq yenidən oxucularına qovuşan kimi öz istedadının gücü ilə M. Rahimi də konkret zamanın (XX əsrin 30-cu illərinin) çərçivəsində qapatdı və onu bədii-estetik prosesdə iştirak etməkdən məhrum etdi.

Məlumdur ki, sovet dövlət orqanlarının zor gücünə və repressiv tədbirlər vasitəsilə bütün SSRİ-də yekcins, hakim ideologiyani birmənalı şəkildə dəstəkləyən vahid mədəniyyət yaratmaq cəhdləri baş tutmamış, ölkədə daim son dərəcə müxtəlif formalarda iki - rəsmi və qeyri-rəsmi mədəniyyətlər mövcud olmuşdur.

S. Vurğunun yaradıcılığı da repressiyaya məruz qalmışdı. Ədəbiyyatşünas alim prof. Qorxmaz Quliyev öz məqalələrinin birində qeyd edir ki, “...mənə elə gəlir ki, insanlığa qarşı bəşər tarixində misli görünməmiş repressiyaların törədilməsi ərəfəsində Azərbaycanı (nə olsun ki, ona yadelli “sovet” damğası vurulmuşdu?) Qafqaz sıra dağları, Araz çayı vasitəsilə dünyadan təcrid edib bir ana kimi bir tərəfdən bağrına basmaq, digər tərəfdən ağuşuna sığınmaq, bununla da ona sarsılmaz məhəbbətini izhar etmək hünər tələb edirdi. Məhz keçən əsrin 30-cu illərinin ortalarında gərnəşib yuxudan duran, öz vurub-dağıdan gücü üçün həm içdə, həm də çöldə hədəf axtaran SSRİ adlı azman öz ucqarlarını - Ukraynanı, Orta Asiyani, Azərbaycanı mənəvi baxımdan həzm-rəbedən keçirib sovetləşdirməyə, ruslaşdırmağa, bir sözlə, simasızlaşdırmağa, Ç. Aytmatovun təbircə desək, manqurtlaşdırmağa girişmişdi, vaxtı ilə Dəli Pyotrun dəridən-qabıqdan çıxaraq Avropaya dəniz vasitəsilə açdığı “Sankt-Peterburq” adlı

pəncərə ilə kifayətlənməyib onu genişləndirmək üçün əlaldan Baltıyanı respublikaların işğalına hazırlaşdı. Gəlişigözlə beynəlmiləçilik pərdəsinə bürünmüş misilsiz ideoloji zorakılığın törətdiyi bu milli böhran məqamında azərbaycanlıların Azərbaycanı ən yüksək, heç bir şeylə müqayisə edilməyən dəyər qismində dərk etmələri böyük önəm kəsb etmişdi; milli-mənəvi bütövlüyü qoruyub hifz etmək incəsənətin, o cümlədən söz sənətinin əsas vəzifəsi idi. O dövrdə sənətkarın qarşısında son dərəcə çətin bir vəzifə dururdu: hakim ideologiyanın zorakılıqla aşılacağı düşüncə və deyim stereotiplərini yüksək poeziyanın gücü ilə dəf edərək neytrallaşdıran S. Vurğun "Azərbaycan" şeirində sovet quruluşuna müəyyən rəğbət nümayiş etdirməklə bu missiyanı uğurla yerinə yetirdi. Bəri başdan qeyd edək ki, bu rəğbət səmimi idi və sənətkarın o dövrdəki həyat mövqeyini olduğu kimi əks etdirirdi" (9. s.65-66).

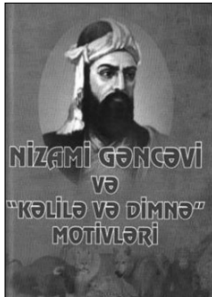
Oxucuların diqqət mərkəzində olan, bir qayda olaraq, kanonik səciyyəli, yaxud sırf aktual mövzuda yazılmış əsərlərə gəldikdə, onların vasitəsilə hakim ideologiyanın oxucu kütləsinin tələblərinə uyğunlaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görə də "resepsiya" problemi, yəni oxucuların ədəbi-bədii nümunəni dərk etməsi məsələsi mədəni tədqiqatçıların daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Azərbaycanda qeyri-rəsmi mədəniyyət 37-ci ilin sərt repressiyalarına məruz qalsa da, ipə-sapa yatmayan, bədahətən yaradılan, bəlkə məhz buna görə heç öz müəlliflərinə də tabe olmayan meyxana, Vahid timsalında yaşamaqda davam edirdi. Xüsusilə ədəbiyyat sahəsində bu marginal tendensiya daha güclü idi və humanitar fikir sahəsində onun ən parlaq nümayəndələri didərgin salınmış və ya edam edilmişdilər. O dövrün bir sıra mütəfəkkirləri, şair və yazıçıları sovet rejiminin və ideologiyasının son dərəcə ağır təzyiqlərinə məruz qalsalar da, mütəmadi şəkildə növ-növ repressiyaların qurbanı olsalar da, öz daxili ruhi-mənəvi müstəqilliklərini qoruyub saxlaya bilmişlər. Düzdür, onların bir çoxu heç zaman heç bir formada mövcud rejimə qarşı mübarizə aparmamışlar, lakin heç bir zaman ona baş da əyməmişlər.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Akif Aşırı. "Azərbaycan mətbuat tarixi, 1875-1920-ci illər" Bakı, "Elm və təhsil", 2009, 296 səh.
2. "Gənc işçi", 1919-cu il 30 oktyabr
3. "Kommunist", 1929, 12 noyabr
4. "İnqilab və mədəniyyət", №11-12, 1930-cu il
5. "İnqilab və mədəniyyət", № 8, 1934-cü il
6. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, f.340, s.1, iş 4, vər 51
7. Bədirxan Əhmədov "XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı", Bakı, "Elm və təhsil", 2015, 550 səh.
8. "Kommunist" qəzeti, 1937, 4 iyun
9. Qorxmaz Quliyev, Xüsusidən ümumiyyə. Bakı, "Elm və təhsil", 317 səh.

♦ K i t a b r ə f i

NİZAMI GƏNCƏVİ VƏ "KƏLİLƏ VƏ DİMNƏ" MOTİVLƏRİ BAKİ, "ELM VƏ TƏHSİL", 2019

Kitabda XII əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poemasında xatırlanan "Kəlilə və Dimnə" hekayələri məsnəvidəki beytlərə uyğun ardıcılıqla toplanmış, onlardan hasil olan nəticələr incələnmişdir. Gəncilər və yuxarı sinif şagirdlərinin həm Nizami Gəncəvi yaradıcılığı, həm də qədim hind abidəsi "Kəlilə və Dimnə"dəki hekayələrlə tanışlığı baxımından əhəmiyyətli olan kitab gənc nəslin yetişməsinə, cəmiyyətdə layiqli vətəndaş kimi formalaşmasında müsbət rol oynaya bilər. Kitabı tərtib edən, nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi Təhminə Bədəlova-dır.

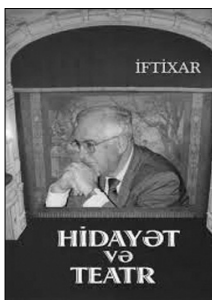
CAVIDŞÜNASLIQ XI-XX cildlər Bakı, 2019

AMEA Hüseyn Cavidin Ev-muzeyinin direktoru, filologiya elmləri doktoru Gülbəniz Babaxanlının rəhbərliyi ilə "Cavidşünaslıq" araşdırmalar toplusunun XI-XX cildləri çap edilib.

Nəşr böyük şair və dramaturq Hüseyn Cavid haqqında yazılmış 18 illik bir dövrü (1994-2012-ci illəri) əks etdirir və ədib

haqqında dolğun tarixi-xronoloji məlumat almağa, onun ədəbi-bədii və fəlsəfi-estetik düşüncə tariximizdəki yerini göstərməyə imkan verir.

Vəsait AMEA Rəyasət Heyətinin 14 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan və türk xalqlarının ədəbiyyatı və incəsənətinin tarixi inkişaf dinamikası və multikultural proseslərin perspektivləri" elmi-tədqiqat proqramı çərçivəsində işi üzü görüb.

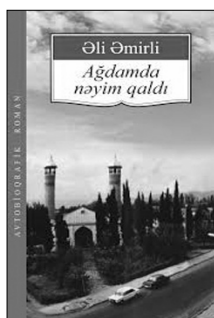

İFTİXAR HİDAYƏT VƏ TEATR BAKİ, "APASTROF-A", 2019

Monoqrafiya Hidayətin dramaturgiya və teatr sahəsindəki nailiyyətlərinə həsr edilmiş ilk tədqiqat əsəridir. Kitabda Hidayətin pyeslərinə quruluş vermiş müxtəlif üsluba malik rejissorların fərqli dəst-xəttləri araşdırılmış, müqayisə edilərək maraqlı mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Kitab teatr və dramaturgiya ilə məşğul olan mütəxəssislər, müvafiq ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr, eləcə də mədəniyyətimizlə maraqlanan oxucular üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Kitabın elmi redaktoru sənətsünaslıq doktoru, professor, Əməkdar incəsənət xadimi Məryəm Əlizadə, ixtisas redaktoru Səfalı Nəzərli, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Şəfaq Əliyeva, rəyçi sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, "İrəvan Mədəni İrsinin Təbliği" İctimai Birliyinin sədri Nərminə Ağayevadır.

ƏLİ ƏMİRLİ
AĞDAMDA NƏYİM QALDI
 (Avtobioqrafik roman)
BAKİ, "QANUN" NƏŞRİYYATI, 2019

Romanda müəllifin uşaqlıq, yeniyetməlik illərində yaşadığı Ağdam şəhəri, cəmiyyət, insanların münasibəti, ailəsi öz əksini tapıb. 50-60 il əvvəlın Ağdamına, Qarabağına bu kitabla səyahət etmək olar. Əsər avtobioqrafik olsa da, təkcə müəllifin deyil, əslində bütün ağdamlıların, azərbaycanlıların Qarabağla nələri itirdiyini oxuculara göstərir.

GÜNEL NATIQ
MƏHƏBBƏT QUŞLARI
BAKİ, "MÜTƏRCİM", 2019

Kitab yazıçı Günəl Natiqin son illərdə qələmə aldığı hekayələrdən ibarətdir. Hekayələrin mayası, mənası həyatın içindən gəlir. Müəllif cəmiyyətdə baş verənlərə, insan taleyinə, həyata biganə deyil. İnsanın çəkdiyi əzab-əziyyətləri, ağrı-acıları, tənhalığı öz içində hiss edir. Ağrıyanla ağrıyır, ölənlə ölür. Ancaq o, işığı bilir. Bütün hekayələrdə Əkrəm kimi işığın sorağında olan gizli bir qəhrəmanı var. Günəl Natiqin bütün obrazları ya bizim ətrafımızda, ya da bizim elə öz içimizdədir.

NAZİM ƏHMƏDLİ
UNUTDUĞUM GÖY ÜZÜ
BAKİ, "QANUN" NƏŞRİYYATI, 2019

Kitabda Nazim Əhmədlinin yeni şeirləri toplanıb. Şeirlərdə ənənəvi şeirin parametrlərində yeni poetik düşüncə tərz, fikrin obrazlı dönüşləri, realıqdan qeyri-reallığa və geriye dönüş, global obraza çevrilmə aşkar görünür:

*Yaz gəldi, sular qaynadı,
 Göydə ulduzlar oynadı;
 Dünya bir yarpaq boydadı,
 Biz də qonmuşuq üstünə.*

ƏLƏSGƏR TALİBOĞLU
GÖYLƏR MƏNİM DEYİL Kİ
BAKİ, "ORXAN" NPM, 2019

Bu kitabda şairin vətənə, yurda, torpağa sevgisi, itirilmiş torpaqlarımızın ağrı-acıları, dünya və həyat haqqında fəlsəfi düşüncələri mövzusunda yazılmış şeirləri toplanmışdır.

“AZƏRBAYCAN” - 2019

2019-cu İLDƏ “AZƏRBAYCAN” JURNALINDA DƏRC OLUNMUŞ MATERIALLAR

NƏSİMİ - 650

HACI FİRUDİN QURBANSOY - Hürufiliyin mənbəyi və təzahürü, № 1
MÖHSÜN NAĞISOYLU - Azərbaycan klassik poeziyasının və ədəbi dili tarixinin
Nəsimi zirvəsi, № 3
NİZAMİ TAĞISOY - Nəsimidə Allahın adlarının zikri, № 7-8
İLQAR FƏHMİ - Yeddinci - didaktik-dedektiv pyes, № 9
BABA BABAYEV - "...arada xar olmasın", № 12

20 YANVAR

TARİXİMİZİN QAN YADDAŞI

İSMAYIL İMANZADƏ - 20 Yanvar etüdləri, № 1

NƏSR

ROMAN VƏ POVESTLƏR

MURAD KÖHNƏQALA - Zamanın üst küçəsi (rəngli povest), № 1
QAN TURALI - Fəza səyahəti dərsləri (povest), № 2
MƏMMƏD ORUC - Malakan kəndinin payızı (povest), № 3
İLQAR FƏHMİ - Gürgən şərabi (çaparaq roman), № 4
YAŞAR BÜNYAD - Azan gəmilər limanı (povest), № 5
SAMİD AĞAYEV - Ləvəngi (povest), № 6
KAMİL ƏFSƏROĞLU - Yuxu (roman), № 7-8, № 9
VÜSAL NURU - Qaraqaşlı (roman), № 11, № 12
AYDIN TALIBZADƏ - Ramana (roman), № 12

HEKAYƏLƏR

TURAL ANAROĞLU - Nəbatət, № 2
NARINGÜL - Öləziyən işıq, Böyürtkən mövsümü (iki hekayə), № 3
MÜZAHİM İSMAYILZADƏ - Ağcaqanad dərəsi (hekayə), № 4
SƏHƏR ƏHMƏD - Taladakı balaca oğlan, Qar yağanda dalaşan ər-arvad (iki hekayə), № 5
MAHİR CAVADLI - Bir ovuc Vətən torpağı, Xoşbəxt ölüm (iki hekayə), № 5
PƏRVANƏ BAYRAMQIZI - Xof (hekayə), № 5
NƏRMIN FƏRZƏLİ - Ağ-qara palitra, Zaman məhbusu, Həyatı kiçik şeylərdə axtar (esse), № 5
XANIM AYDIN - Sərçə (hekayə), № 6
HƏCƏR - Ağ dəvə düzdə qaldı (hekayə), № 7-8

AZƏR ABDULLA - Muğam (hekayə), № 7-8
 NİZAMİ ƏLİOĞLU - "Qaraquş"un ovu (hekayə), № 7-8
 TƏRANƏ VAHİD - Uçan buludlar, Hittə, Küp yazısı, Bərelyef (dörd hekayə), № 11
 VAQİF İSAQOĞLU - Kor kişinin alim oğlu, Narkoz Zeynal (iki hekayə), № 11
 MÜZADİL AQİL - Dərd qapısı, Çəpər (iki hekayə), № 11

DRAMATURGIYA

ELÇİN - Sırr - bədii-sənədli filmin ssenarisi, № 9
 İLQAR FƏHMI - Yeddinci - didaktik-dedektiv pyes, № 9
 ANAR - Şəhərin qış gecələri, № 10
 ƏLİ ƏMİRLİ - Sevgilim Sumqayıt, № 10
 FİRUZ MUSTAFA - Payız meşəsində vals, № 10
 NABAT HÜSEYNOVA - "Gümüş əsr" (debüt), № 10
 SLAVOMİR MROJEK - Yay günü (tərcümə M.Musabəylinindir), № 10

YENİ TƏRCÜMƏLƏR

QABRİEL QARSİA MARKES - Nağıllar üçün yaşa (tərcümə Aynur Quliyevanın), № 1
 İVAN BUNİN - İvan Buninin islam sevgisi (tərcümə Azər Abdullanındır), № 2
 MO YAN - Bibimin qiymətli bıçağı (tərcümə Aqşin Əliyevindir), № 6
 ULUQBƏY ESDÖVLƏT - Şeirlər (tərcümə Akif Əhmədgilindir), № 6

POEZİYA

POEMALAR

YUSİF HƏSƏNBƏY - Siziflərin qiyamı, № 3
 NİZAMİ CƏFƏROV - Siziflərin qiyamı... və qələbəsi, № 3

ŞEİRLƏR

BALAYAR SADIQ - Bir damla payız, Sus, Kəndə məktub, İntihar, Bir misra ümid, Xocalı, Yaşamaq düsturu, Başsağlığı, Sənin yoxluğun, Allahın təbəssümü, № 1
 AĞASƏFA - İnsanlığın taleyi, Tanrım, bizi qul eləmə, Torpağı sevdiiyimdən..., Bayatısayaq, Yaşasın kəpənəklər, Ahıllar günü, "Dərddir, əzabdır işim...", Şeytan görməsin, Oturub gözləyirəm, Təyyarə meydanında rastlaşma, Dönməzsən..., Şəhərdə artıq şairəm, "Köhnə tanışlara tanış gəlmirəm...", № 1
 GÜLNARƏ CƏMALƏDDİN - Yaşamadım, "Mən ölsəm...", "Başımın üstündən durnalar keçdi...", "Unutmaz uğrunda ölən...", "Bir daha sənə şeir yazmayacağdım, payız...", "Bənövşəyə, "Sən payızın payıydın...", "Yox idim...", "Çatılan qaşımı dağ eyləyibsən...", "Bu necə bayramdı dost?", "Ey yorğun dünyanın ac uşaqları...", "Ey siz hamıdan əvvəl...", "Dərin dərələr dərini...", "Bu yol nə yoldu tutubsan...", "Canımın canı sızılır...", "Ha ağla gülüm, gülçinim...", "Baxdım yuxarıda SƏNsən...", "Qayıtma...", № 1
 ORXAN SAFFARI - Dərzi xala, Gözləri şabalıdı, saçları qıpqırmızım, Sağ yeri, Süpürgəçi, İt, № 1
 ƏBÜLFƏT MƏDƏTOĞLU - Cümə gününün şeiri, Ürəyim, Binə, Kimi, Şuşa hey!, Bu mənəm, Sevin, Dan üzü diləyi, Atasızlığa ilk ağı, Təəssüf..., Sən ruhumun tanrısısan, Qara kağız, "Ürəyimin gözlərini...", "Son vaxtlar mən yaman yorğun düşürəm...", "Yormasın fikirlərim...", "Ölüb getmək istədim...", "Mən üzülmüş yarpağam...", № 1
 TAPDIQ YOLÇU - Dağları, Axır ölüm imiş..., Həyat..., Sığınımı dənizə?!, Anam ölüb, ağlayammaz..., Ayrılıqdan ayrılıb..., Köhnə kino lentisən..., Gözəl gün, Bağışla, Köhnə kişi, № 1

ANAR AMİN - Min diri öldürər bəlkə bir ölən..., İstedad yoxsa..., Getdikcə gedəsən..., Alın yazısı, Neçə yol gəlmisən sən bu dünyaya?, Kiçik arzulara çatıb xoşbəxt ol, Ağacların gülüş səsi, Mənim balam, Bircə arzudan ötrü..., Xoşbəxtliyə can atan, № 2

İBRAHİM YUSİFLİ - Kimdi məni səsləyən, Gəldi, Bir gecənin ovqatı, Bir az bu ağaca, bir az o daşa, Mən bir dəli rəssamam, Adamı, Gəl, könlünə bir söz deyim, Səni, Qoyma səni çox istəyim, Sənin nə çiçək qəlbin var, Çiçək, Dilqəmi qoşma, № 2

OĞUZ AYVAZ - Təbiət eskizi, Fevral şəiri, Bacımın rəsmi, İnsanlardan qorxuram, Bağışla, Anti-faciə, Savaş, Kilsə zəngləri, № 2

ELNAZ EYVAZ - "Güləsen çoxdankı kimi...", "Bir ovuc xatirəm var...", "Hamı gedir...", "Saatın kəfkirindən tutub...", "Axşam düşür...", "Qal və bircə ümid ver...", "Məndən ayrılıb gedən dost...", "Darıxırsan vəhçicəsinə...", "Kimsə kimisə sevir...", "İlahi, nə darıxmaqdır...", "Gedəsən...", № 2

İQBAL NEHMƏT - Ölsəm, bağışla məni..., Mən necə darıxım sənsiz?, Bir ağrı var..., Borcu olanlar neyləsin?, Günəşi qaytara bilmədik geri, Atama..., № 2

FAZİL AYDIN - Elin içindən gəlmişəm, Ömrümü yazıb gedirəm, Yol daşı, Əllini yaşadım yüzün içində, Hamı ağlayır-ağlayır, Utandım, № 2

RAMİZ MÖVSÜM - Sarıqamış, Alanya, Türkü yaxşı tanı!..., № 2

ZÜLFİYYƏ YAQUBQIZI - Baxıb utanarmı?, Çilli qız, Yaz sevdalı, Oldu, Tablo, Yarpaqlar, № 2

MÜXƏMMƏD HAQVERDİ - Etüdlər, "Ölən yarpaqların cəsədlərini...", "Bir az alnımın qırıqlarına...", "Bir yay günündə...", "Dünya hara fırlanırsan...", № 2

ŞÖVKƏT ZƏRİN HOROVLU - Torpaq ömrümüz, Danışaq, Qismətimdi, Gedim, Haqqını halal et, Səndə ölmək də gözəldi, № 3

KÖNÜL ARİF - Yoxluğun çərçivəsiz şəkilləri, № 3

ELNUR UĞUR - İstək, Düşüncə şəiri, Gözəl, Səsini bağla yarana, Yaşayırsan, Doğuluş, № 3

RƏFİQƏ ŞƏMS - Dünyanı korlamayın, Sənsiz ölməyəcəm ki, Acı söz, Qürbətə gedən sevgi, Şübhə, Gecə döyülən qapılar, № 3

SƏYYARƏ MƏMMƏDLİ - Dədələrimizə, Kaş dönüb qul olaydım, Hər gün, № 3

SEVİNC MƏMMƏDOVA - Cırcırma, Xatirələr də ömürdür, Bir zaman mənim də bir evim vardı..., Yaz gecəsi..., "Payız düşüb bir sevginin bağ-bağçasına...", Sükutun səsi, № 3

ZƏRƏNGİZ QAYALI - Mizan-tərəzi, Bilmirəm, "Sönmüş vulkan - köksüm mənim...", № 3

MUSA YAQUB - Heyif o əvvəlki bənövşələrdən, Babadağda bir dəli, Sən mənimləsən..., № 4

İSA SEVƏR - Xalq yoluyla tanınır, Dağlara qar yağır, Yuxuma gələsən, İncimə, Bir qız, Vay başlının gününə, Xanəndə Mirələmə, Yoxsul arvadı, Gülüm Şuşada qaldı, Güllə yağışına möhtəcmi dünya? Bəyənmişlər, Xanəbəin mahnısı, Saqqal ağartmışıq, № 4

SEVİNC ARZULU - İşğın kölgəsi, Söykənim, Qəm pıçıltısı, Payız əllisində, Günahı boynuma, Yar pıçıltısı, Tərsinə pıçıltısı, Tərsinə, Nə biləydim..., Bir Şuşa nisgili, № 4

ƏLƏSGƏR TALİBOĞLU - Çıxmadı əvvəlki donundan ömrüm, Bir ovuc vətən olaydım..., Harda dayanacam..., Tanrı verən qismətə bax, № 4

SƏXAVƏT KƏLBƏCƏRLİ - Murovda gördüm, Qara çəkmişəm, Ürəyim yazır, Yadından çıxıb, № 4

NİSƏ BƏYİM - "Tanrı can əsiri göndərə səni...", "Qədərdə özündən qisas da varmış...", "Hər yeni il beləyəm...", "Tərk etdilər məni...", "Elə yoruluram özüm-özümə...", "Ağır-ağır ayrılıqlar yükləndi payıza...", "Qoca başım, dərd önündə əyilmə...", "Mən vida etmədim ayrılıqlara...", "Gecə sanki daş döşənmiş səssiz bir küçə...", "Dadı dəyişmir xatirələrin...", "Dünya gözüm boydadır...", "Hər şey sınıq-salxaq kimi...", "Gecənin qapısında gecələdim, açmadı...", "Mənim ömür hekayəm

nə söz deyil, nə yazı...", "Gecələr xəyallar qururam...", "Məndən sonra nə olacaq, bilmirəm...", "Ağlama, gözündən yaşlar dağılır...", "Hələ ayrılıqlar doğmamış kimi...", "Birdən...", № 5

FƏRİDƏ LƏMAN - Qaldı, Nidası gözəl!, Gülüş ver, № 5

AYAZ ARABAÇI - "Ürəyi qırılmış qanadlarından...", "Adımı qulağına pıçıldamaz külekler...", Mənim taleyim, "Hərdən əsəblərim yerində olmur...", Yaşayıram, Oldu, Qoyma, Ayağı dolaşib qanadlarına..., Bilmir, № 5

MÜBARİZ MƏSİMOĞLU - Önümdə üç nöqtə, sual və nida..., Gül, Onlar, Gün işığı, Ay işığı, Şam işığı, Məsimoğlu, özündən küs, özündən..., Bir badə sevgiyə həsrətdir şair, Paşa, Məsimoğlu nə deyir ki..., Əlindəki xətlər göylərin yazısıdır, № 5

FƏXRƏDDİN TEYYUB - Misram, Kədərin sevinci, Ürəkli-ürəksiz, Gözəl ağladım, İlahi, çox görmə bu bağı mənə, Payız lövhəsi, Oğlumun anasına, Bu ağacın, Elə istəyirəm, Yollarda qalan ürəyim, № 5

İLHAM QƏHRƏMAN - Şairin vətəni sevgidi, Sevgiyə ölmək, Çıxmadı, Solmaz müəllim, İt ulartısı, Nabranda şeir axşamları, Aydınliq, Ağdam, Qadağan işarəsi, Ah, Toxtaqlıq, Gizlənpaç, Sən göndərən şərqi, Əsgərlərimizə, Xatirələr sərgisi, Təbəssüm, Ayrılığın payız yağışı, Qarışqa qısqanclığı, № 6

CƏLALƏDDİN BUDATOĞLU - Toxunma daşıma, o sənə deyil, Nə yaman oxudun, lələsi ölmüş, Qara bulud, ağ bulud, "Gözü yerdə nəm tutur...", "Saxla, balam, saxlamır...", Segah, "Allah, kimi-kin eylədin...", Sən yaşa hələ, Kim ola..., Ey dadı-bidad, № 6

MƏCNUN GÖYÇƏLİ - Yaş yetmiş aşanda, Mələmə, ceyran, mələmə, Arxanca hönkürən aman, aham mən, Düşməz, Qaytarın məni, Deyir (I), Deyir (II), Aparır, Göy qurşağı, Torpaq dəyişməyib, mən dəyişmişəm, Doktor Həsən, № 6

AFAQ ŞİXLİ - Qışda qürbət şeirləri, Bəxtimi yuxuda gördüm..., "Təbiətin dörd yanında...", Məni unutmusan, nədəndi, Allah, Atama..., "Ata evi - yad evi", "Gedərsən, kimsə yox tuta qolundan...", Gözləri yol çəkən adam, "Çovğunlar qəlbimdə çıxıb yarışa...", "Bu günlər həmişə dünən olacaq...", № 6

ZİRƏDDİN QAFARLI - Doğru, Yaşamaq, Tovuzda, Canım, Mən niyə təkəm..., Onu, "Tüstü var ocaq söndürər", № 6

NAZİR RÜSTƏM - "Mənə qəmli nəğmə oxu", "Sənsizlikdə itirdim...", "Heyif ötən günlərə...", "Ya gün olsun, ya da yağış...", Bənövşə, Nağıl, № 6

FƏXRƏDDİN ƏSƏD - "Dizinə baş qoymuşam...", "Könlüm əsirdi, əsir...", "Bir əlində yaylığı...", "Mənim ulduzum söndü...", "Dolanar bu şəhəri...", "Yenə duyğuların caynağındayam...", "Balsız qalan boş pətəyəm...", "Üfüqlərdən o yana qara-qara nöqtə var...", "Yasəmən qoxulu may axşamları...", "Gecələr pəncərəmdə...", "Bir gecə yol gedəsən...", № 6

RUZBEH MƏMMƏD - Dua ayələri, Eynəkdən görünən həyat, "Axşam olur, günəş batır şəhərdə...", № 6

ƏLƏSGƏR ƏHMƏD - Lalın zümzüməsi, Rəssam, № 6

ƏKBƏR QOŞALI - Ürək daşı şeirlər, Aldanıb açılır qar çiçəkləri, "Bu gün bitər, bitsin, neynək...", "Torpağa tapşırıq ölən olanda...", Dostum və qardaşım Yolçu üçün, Yataqxanada yaşayanlar..., "Ən yeni mahnılar da, ən köhnə havalar da...", "Öyrətmədin ürəyini sən mənə", "Yol yaranıb de, ilk öncə də yolçu...", "Otuz iki diş qoruyur bir dili...", "Bu dünyada bir gözəl var...", Uzun sözün qısası, № 7-8

XALİD MAHMUD - Yaşamaq üçün dua, Üşüyən xatirələr..., "Bu hələ son deyil, cənablar!", Keçib geder..., "Biz adəmin oğlu deyilik...", Başın sağ olsun..., Xocalı uşağıyam, Əzrayıl küsüb, aramır..., Eşq məsafəsi..., № 7-8

MİRHAFAZ BAHADIR - Şeytan ağacı, Göyərçin, Həzin bir səda, Güllər də həya gözləyir, Dişi at - xanim arvad, Sənədli film, Hər nədirsə..., № 7-8

ZƏKİ BAYRAM (YURDÇU) - "Budur, yenə dava-dalaş...", Bir insan yaşayardı, "Nəfsin, tamahın alışıb yanır...", "Deyirlər, qu quşu ölümdən qabaq...", Səndən də bir xəbər yox..., № 7-8

ALLAHŞÜKÜR AĞA - Nağıl dünya, Məsələn, Ağac haqqında nağıl, Qayıdıram, Sevgi dilində, Əyil ürəyinə, Kənd yolunda araba, Kədər haqqında sevinc şeiri, Unudun məni, № 7-8

VAHİD ASLAN - Suriyalı uşağa müəllimin cavabı, Yağış havası, Oğlumun, İnsanlar, Yetim qalan kuklalar, Ata yoxluğu, Yalquzaq kimi, Kənd adamları, Əllərinmi üşüyür, Türkün yolu - Turan yolu, Şəhid bacısı, Əllərini uzat mənə, № 7-8

NİZAMƏDDİN ŞƏMSİZADƏ - Yaşayıram...?!, Dünyanın milyon yaşı var, Getdi, "İlin sonu, qardan donu...", Yandırır məni, Getdin, Xitab, Mən insanam, Saatdan dolu yağır, Öz qanımla yoğur məni, Ay Musa, Qocalıram, Yuxu, № 7-8

HÜSEYN SÖZLÜ - Necə gəlim, Mənə yazılıb, Sözlərim, Düşübdü, Küsmədim ki mən, Əsəndə ömrümə payız yelləri, Məni, № 7-8

NƏCMƏDDİN MÜRVƏTÖV - Uzaqların adamı, Sözün bitən yerində, Üşüyürəm, RƏFƏİL İNCƏYURD - 65-ə gəlmişəm, Şairlər, Gəzirik hələ, Günah, Neyləsin?, Bakı nəğməsi, № 7-8

ARZU NEHRƏMLİ - Daha keçib, deyəcəyəm, Bir də sən gəlmə, Darvaza, Fikrimdir, oyaq gəzir, Halımı anlamış dayanacaq, Ah kimiyəm, № 7-8

MEHDİ ZAHİD - Tənha palıd, Ağacdələ, Anamın adını qoymuşam sənə..., Ey külək, Qələmim, dəftərim və mən, Öyülən olmadım, № 7-8

ADİL CƏMİL - Ruhum yanır, Dərdim, Anama layla, Qurd ağızı bağlayan Qaratel qarı, Bizim yerimizə utanır dağlar, Özümü sevmədim, Oyanış, Tərtər qanlı axırdı, Bu ayrılıq, Şair obrazı, Şeirən köhnəsi, təzəsi olmur, Uzanan ayrılıq ömür qısaldır, № 9

TƏRLAN ƏBİLOV - Ayrılığın qatı qaranlığında, Bir yola qoşulub getməyim qalıb, Gedəndə yolları yığışdırmısan, Sənin də dodağın qaça bir kərə, Ağlım kəsəndən, Gecənin sürrealiti, Çevir bu varağı o biri üzə, Çəkirsən, № 9

SÜLEYMAN ABDULLA - Dəniz serenadası, Hərbi gödəkçə nağılı, Təkamül, Öz içində batanlar, Əcəl sükutu, № 9

ZAHİD AVŞAR ELOĞLU - Gecə yağışı, Göy gurultusu, Nənəm xalı toxuyur, Şimşəklər, Gəl sən, Mərc daşı, Qaloşlu adam, № 9

KƏMALƏDDİN QƏDİM - Apar, saxla dərdimi, Əlimdən yaxını yox, Dərd bilir, qəm bilir məni, Mənə də vətən yerin, Ha yu bu qara bəxti..., Geri qayıtmağa üzün olmaya, Təkrar yaşamaq olmur, Kiməsə kölgəm düşəcək, Şuşa gedəndən gedənəm..., Bu dərd - Vətəndi, Mən sənin yanına qayıdacağam..., Yaşaya biləsən..., № 9

İNQİLƏB İSAQ - Kimsə yox barışıqda..., Əl tuta bilməsək də..., Sən bu gün..., Yuva qurdum..., Gedək Kəlbəcərə..., Məni işığa tutun, Kilidlənmiş yumruğum, Bayırda bir kəsim yox, Nəfəsə sığın, Darıxma, Yad, doğma, Məndən sonra, № 9

RAHİL MƏMMƏD - İnsan ömrüdür, İki payız, Düzələr, Səni tanımadım..., "Mən həyata vəfasızdır, demərəm...", "Ömrümün son fəslinə mən qış dedim, sən yaz dedin...", № 9

XALİQ RƏHİMLİ - "Heç vaxt görmədiyim fələk...", "Havayı xərclədim ömrün çoxunu...", "Gül bilim dərim səni...", "Elə susduq, danışmağa söz qalmadı...", "İnanmıram bir də səni görə mən...", "Həyatın dəyişib, başın qarışib...", "Nə gətirdim dünənə mən bu günə...", № 9

KƏRAMƏT - Səni sevmək, Heykəllər dağlara qaçacaq, Gülə-gülə, "Gedənlərin dalınca...", Məndə səhər quşları oxuyur, Günəşim, günəşim, Ay səni, Çiçək qızlar, ipək qarılar, Adam məni sevməz ki, Bir tamaşaçılıq səhnə, Tuk-tak, tak-tuk, Məni bağışlamayın, Ay mənim havalı könlüm, "Yazdığım yazını bir də yazıram", Yazmışlar, "Al məni, al məni...", "Onda qar yağdırdı..., Yanvarın sonu...", № 10

ƏŞRƏF VEYSƏLLİ - Təzədən, Mən sənə nə kömək edim, ilahi, Kazımın qızı, Olsa, Gedirəm, Var olmaqdı mənimki, Tutun məni, Gedir, Harama yazmısan, № 10

RİZVAN NƏSİBOĞLU - Payızın gəncliyi, "Mən burdayam, ilahi!", Məni zaman üstə kökləyib çalın, Hava limanı, Eskiz, Cənnətdən məktub, Bu evin qapısı niyə bağlıdı, Bu ömür qum şələsidi?, "Bu yağış dünyanı suya caladı...", Şam, Çıxıb gedirik, № 10

VƏLİYULLA NOVRUZ - Olmadı, Bizi, "Səninlə hər axşam danışırıq mən...", № 10

DAYANDUR SEVGİN - Alatoran, Varsa ədalət dediyin, "Şeytan əməli bu gözəlliyin...", Yadından çıxıb, Gözəl, "Düşündüm ki, sən mənim...", № 10

XUTRA RAMAZAN - Doğmalığ, Nəğməkar ürəyim, Dağlar kimiyyə, İnsanı qocalıq haqlayanda, Bir çay dəmlə, əzizim, №10

AY BƏNİZ ƏLİYAR - Balaca daxma, Vətən qoxuya, Kötük, Kəsdiyin ağac, Hara gedir, Məni, Asın bu qızı, Meydan açmışam, Sənin, Tənhalıq, Gedər, Kəpənək eşqi, Dilini-dodağını, Ölmüşəm, On ildi üşüyür, Kişiyə, Qadına, № 11

AVDI QOŞQAR - Torpaq gördüm, Əlini mənə uzat, Məni yaşadığım mühit anlamaz..., Könül, əgər qədrin bilinməyirsə..., İlahi, idrak ver..., Ağacdən, torpaqdan yoğrul..., Gedib kənd-kəsəklə, Çıx çəpər dibindən...,

BARAT VÜSAL - Oturmaq haqqı, Nəsimi türbəsi önündə, Həndəvər, Barışıq, Kəndir, Məcnunun Məcnunu, yaxud Məcnunun atası haqda poema, Bütövlüyümüzün şəkli, Yanıq yeri, Səməndər quşu, № 11

QƏDİMƏLİ ƏHMƏD - Dilənçinin ölümü, Bilmirsən, Dünya, Nə olardı ki?.. Unut deyir, Qadının, Bir qadın taleyin var, Yağışlı gecə kimi, Düşür, № 11

CAVAD ZEYNAL - Fəxri Xiyabanda düşüncələr, Babadağ, Sənə də bir oğul olmadım, ata! Böyük Füzuliyə, Deyirlər, Sevgi zarafatları, Yaşımдан utanıram, Dörlüklər, Rübailər, № 11

ƏLİRZA HƏSRƏT - Havayıdır xərcələdiyin xatirəm, Eşq payı, Ocaq, Çörək ətri, Lalənin, Tay-tuşların seyrəlib, № 11

SABİR YUSİFOĞLU - Yanağının qırış tutan yerləri, Mən sevənlər dəbdən düşüb, Birdən..., Boğuluruq batın qanda, Gülüşüm qaldı şəhərdə, Qalan günlərimi də, Qara zolaq, Palata şeiri, Anam, dizlərim bükülür, Nağıldı nağıl, № 11

FƏXRƏDDİN TEYYUB - Yadıma gəlmir, Ömrün ayazı, Mən hələ bilmirəm..., Qənimət, Vəsiyyətvari, Ürək həkim, Bəs kim uçacaq, Yaralı quşa, Bir təqaüdcüyə, № 11

SAHİB CAMAL - "Göyün, sarın, qırmızın...", "Çatdırın o şəhərə...", "Gəlib qayasında, daşında durub...", "Oxuyandan oxuyanam...", "Ey dağ, soyumağım soyuğundandır...", "Bəlkə, ayağım yol azdı...", "Çayımda su birçə içim...", "Yanan od, qara tüstünə...", "Bağım artır bağı bağla...", № 11

ƏLİZADƏ NURİ - Hər adam elə bil yağış suyudu..., Bəlkə bu gecəni yaralayıblar? Yollar sıxır ayağımı..., Gərək əllərimi atım bir yana..., Açın bu dünyadan məni..., Könül, bu nə həyəcəndi? Çətin səndən sonra bu şəhər qala..., Qaçasan üfüq boyunca..., Get..., Dərvişəm, ozan deyiləm..., Onun əllərinə ithaf, Sənə, Yanğın, Bizim aramızda bir cüt günah var..., Tutmağa bir divar yoxdu..., Bir ümid göndər mənə, Özünü göylərdə yandırır Günəş..., Azıb qaldım..., Səhra kimi yaşadım..., Qocalıq, Bir yol gülümsə ki, rəsmini çəkim..., № 12

RƏFƏİL TAĞİZADƏ - "Bu gün dənizin qurbanlıq gəmisini...", Göz yaşı, "Bir gülüşün səsinə...", Burax məni, burax gecə, "Bu ilin yazı da mənə qış kimi...", Sarı çiçək, "Baxışın keçmişdən danışır...", Tənhalığım, Yoxluq, "Xəzəna bürünən yolların...", "Aysız, ulduzsuz gecələrdə...", "Dan yeri təzəcə ağar-ağarda...", Yağış da bir sevgidi, Qatar adam, Divarın o üzü, Yağış yağır, Bu payız, № 12

YUSİF HƏSƏNBƏY - İnsan ürəkli mələk, Qızılı yarpaq, Xoşbəxtədir sevilənlər, Fitri istedad, Çətindi sevda yolları, № 12

KƏMALƏ ABİYEVƏ - Bakı haqqında nəğmə, Təkliyin səsi, Ürəyim, Öyrən, Nağıllar, Sükut, Aldadılan qadın, aldanmış qadın, Hardasa bir tənha qadın darıxar, "Dözümün tükəndiyi an...", Nə bilsin, Tapmadım, Yoxa çıxıram daha, № 12

GÜLƏMƏİL MURAD - Haykular, Vakalar, № 12

ZEYNALABDİN NOVRUZOĞLU - Sonbeşik, Lövhə, Dağlar və buludlar, № 12

QARABAĞ: AĞRILARIMIZ, ACILARIMIZ

QƏŞƏM NƏCƏFZADƏ - Eylədiklər, Qara günün çəkilişi, № 2

MƏDƏNİYYƏT TARİXİMİZDƏN

VAQİF BƏHMƏNLİ - "Azərbaycan"ı yaşadıb "Azərbaycan"da yaşayanlar, № 1, № 2

NƏZƏR NÖQTƏSİ

RAHİD ULUSEL - "Əhdi-ətiq"dən "Realpolitik"ə (esse), № 2
XANƏHMƏD NOVRUZOV - Ana dilimizi korlamayın, № 12

PUBLİSİSTİKA

TOFIQ NURƏLİ - Yol, № 4
VALEH BAHADUROĞLU - Arxada qalan dolaylar, № 4
FUAD ƏLİYEV - Katarsis, № 5
FUAD ƏLİYEV - 29-cu gün, № 7-8
DİLARƏ ADİLGİL - Şərqdə 36 gün, № 11

ƏDƏBİ TALELƏR

GÜNEL NATİQ - Çarlz Dikens - həyatı boyu idealını axtarmış ingilis yazıçısı, № 1;
Anatol Frans - əcdadların yaddaşına bağlı yazıçı, № 2 ; Selma Laqerlöf - Nobel mükafatı almış ilk qadın yazıçı, № 3; Luici Pirandello - XX əsrin Şekspiri, № 4; Gi De Mopassan - qadın ürəklərinin yenilməz fatehi, № 5; Lev Tolstoy və Sofya Bersin məhəbbət tarixçəsi, № 6; Andrey Platonov - idealları məhv olmuş yazıçı, № 7-8; Ernest Heminqvey və qadınları, № 10, Toni Morrison, № 12

NAMƏLUM ABİDƏLƏRİMİZDƏN SORAQLAR

PAŞA ƏLİOĞLU - Mir Fəttah Marağayi, № 2
SÜDABƏ AĞABALAYEVA - Paşa Əlioğluğun 60 yaşına, № 2

TƏNQİD VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

QORXMAZ QULİYEV - Montaj - hərəkətin/hərəkətsizliyin poetikası, № 2
VAQIF YUSİFLİ - Şeirimizin dolaylarında, № 3
İRADƏ MUSAYEVA - Y.V.Çəmənzəminlinin romanları və repressiya, № 3
MƏTİ OSMANOĞLU - Təhkiyə, müəllif və oxucu, № 3
ELÇİN - Məsuliyyətimizi nə üçün janrın boynuna atırıq? № 4
AYDIN TALIBZADƏ - Ağrılar və mərsiyələr padşahı, № 4
SƏADƏT VAHABOVA - İlk müəllifi Mirzə Cəlil, № 5
QORXMAZ QULİYEV - Ədəbiyyatda kaosmos, № 6
CAVANŞİR YUSİFLİ - Ədəbi gəncliyin üç fraqmenti, № 6
TƏYYAR SALAMOĞLU - "Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz", № 6
İRADƏ MUSAYEVA - Repressiyaya aparan romanlar, № 6
CAVANŞİR YUSİFLİ - Gənc nəslin nəsr paradigması, № 7-8
NİZAMİ TAĞISOY - Nəsimidə Allahın adlarının zikri, № 7-8
QORXMAZ QULİYEV - Mirzə Cəlil yaradıcılığı: kaos və kosmosun cazibə sahəsi, № 9
LALƏ HƏSƏNOVA - Obrazlaşan talelər və ictimai-siyasi reallıqlar, № 9
YAQUB BABAYEV - Füzulinin imtahanı, № 9
BABA BABAYEV - "...arada xar olmasın", № 12
HÜSEYN HÜSEYNLİ - "İnsan gah bir şeytan, gah bir mələkdir", № 12
AYNUR HƏSƏNOVA - Repressiya və ədəbiyyat, № 12

İNCƏSƏNƏT

İSRAFİL İSRAFİLOV - Teatr tənqidinin susqunluq əhdi, № 4

XATİRƏLƏR, DUYĞULAR

FİRUZ MUSTAFA - Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Abbas Zamanov, Vəli Axundov və Rəsul Həmzətov haqqında , № 2; Oljas Süleymenov, Nodar Şaşıqoğlu və Anatol İmermanis haqqında, № 3
MƏMMƏD İSMAYIL - Ömrün uşaqlığı Vətəndi bəlkə, № 3
VAQİF YUSİFLİ - Məmməd Cəfər sevgisi, № 7-8

GƏNC TƏNQİDÇİNİN TRİBUNASI

ZİYAD QULUZADƏ - Hekayənin sonsuz səyahəti, № 2

DEBÜT

VÜQAR İSGƏNDƏROV - Cəhənnəmdə etiraf, № 4

AXTARIŞLAR, TAPINTILAR

AFAQ AĞAYAROVA - Anadilli iqbalımız, № 4
PAŞA ƏLİOĞLU - Cəlil Məmmədquluzadənin şəxsi arxivi və Həmidə xanımın bir etiraz məktubu, № 7-8

İSTİ - İSTİ

NƏRGİZ CABBARLI - Keçmiş səfirin xatirə-gündəliyindən, № 5
FİRUZ MUSTAFA - Gizlinlər gizlin qalanda, № 5
ALLAHVERDİ EMİNOV - Yusif Həsənbəyin "Siziflərin qiyamı" poemasının fəlsəfi yükü, № 9
GÜNAY QARAYEVA - Nəsrə yeni imza..., № 10

ƏDƏBİ SÖHBƏTLƏR

Nizaməddin Şəmsizadə ilə tənqidçi Nərgiz Cabbarlının söhbəti, № 1
Vilayət Quliyevlə tənqidçi Nərgiz Cabbarlının söhbəti, № 6
İntiqam Qasımzadə ilə tənqidçi Nərgiz Cabbarlının söhbəti, № 10

DÜNYA, SƏNDƏN KİMLƏR KEÇDİ...

İNTİQAM QASIMZADƏ - Əli Kərimi xatırlarkən... , № 6
NATƏVAN FAİQQIZI - "Ürəyin döyüntüsü, əfsus, əbədi deyil", № 11
VAQİF YUSİFLİ - Şəlalə sevgisi (Sərdar Əsədin 90 illiyinə), "Dağlar mənim ürəyimdə" (Məmməd Aslanın 80 illiyinə), № 12

MƏTBUAT TARİXİMİZDƏN

BABA BABAYEV - Haqverdiyev gülür, güldürür, № 7-8
ZÖHRƏ FƏRƏCOVA - "İrşad" qəzetində bədii tərcümə məsələləri, № 7-8

KİTABLAR, RƏYLƏR

VAQİF YUSİFLİ - Bir ömrün iziylə, № 1
VAQİF YUSİFLİ - Tənqidçinin düşüncələri, № 2

ATABABA İSMAYILOĞLU - Boşalan dünyanın əvəzi, № 2
YAQUB BABAYEV - Tənqidçinin meyarı, № 4
NİNA SMIÇ - Zərif ruhlu şeirlər, № 7-8
VAQİF YUSİFLİ - Orijinal hekayələr, № 10

ƏDƏBİ DÜŞÜNCƏLƏR

ANAR - "Yaşamaq haqqı" traktatından fəsillər, № 9

DÜŞÜNCƏLƏR

VAQİF BƏHMƏNLİ - İşartılar, № 9, № 12

ESSE

LOĞMAN RƏŞİDZADƏ - İllüziya, № 1
RÜSTƏM KAMAL - Valsın son akkordu..., № 10
SÜDABƏ AĞABALAYEVA - Tanrılaşmaq qədərincə birlikdə susmaq, № 11

ƏDƏBİ PORTRETLƏR

PAŞA ƏLİOĞLU - Nəsiminin böyük tədqiqatçısı, № 11

YAZIÇININ ARXİVİNDƏN

NİZAMİ TAĞISOY - "Tərcümə orijinalın qayəsinə sadıq qalmalıdır", № 12

ÖMRÜN DOLAYLARI

Oleq Məmmədovun Aleksandr Qriçlə söhbəti - Daş naxışlı qədim bina, № 12

AYDIN MƏMMƏDOV - 75

İNTİQAM QASIMZADƏ - Yaşasaydı..., № 1

A.S.PUŞKİN - 220

ALEKSANDR SERGEYEVİÇ PUŞKİN - Qafqaz əsiri (çevirəni Eyvaz Borçalı), № 4

İSMAYIL ŞIXLI - 100

İNTİQAM QASIMZADƏ - Dəli Kürün təmkinli, müdrik oğlu, № 3
BARAT VÜSAL - Fərqlilik, yaxud İsmayıl Şıxlı dastanı, № 3
FİRUZ MUSTAFA - Bütövlük, № 3

QƏŞƏM NƏCƏFZADƏNİN 60 YAŞI

QƏŞƏM NƏCƏFZADƏ - Tunele işıq düşür (esse), № 4
QƏŞƏM NƏCƏFZADƏ - Ayaqlarım üşüyür, mənə nəse olacaq, Mən daha şəkilmə, şəkilmə bax get, Zəng eləyirsən, Axşamək sinər atlar, açılar səhər atlar, Özgə qadın, Göz yaşlarına qulaq asa, Vaxt, saat, Niyə eşitmədim sənin səsini, "Ayaqqabılar bir doğulsalar da...", "Gözlərim ürəyimin sahili...", "Ay kişi, döymə

arvadını...", "Səni unutmaq üçün ağlayıram...", "O an yoxdu dünyada...", "Saat ağlayır...", "Səhərin ətəyitək...", "Sərçə ayaqlar...", "Ay mənim qəbrimdə gəzən qarışqa...", "Oğlum, sağ olsaydım...", "Qulağımı tor kimi...", "Qapını bağlamışam ki...", "Misralar səninçün darıxdığından...", "Əllərin balıqdı..." (şeirlər), № 4

İ.V.HÖTE - 270

SABİR RÜSTƏMXANLI - Ön söz, № 5

İOHAN VOLFQANQ HÖTE - Qərb-Şərq divanı (tərcümə S.Rüstəmxanlı), № 5

SÜLEYMAN STALSKI - 150

HƏSƏN XASIYEV - Süleyman Stalski və Azərbaycan, № 4

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLU - 150

VİLAYƏT QULİYEV - Türkiyəni duyğulandıran ölüm, № 5, № 6

MƏDİNƏ KARAHAN - Şuşadan Ankaraya, № 11

VAQİF SƏMƏDOĞLU - 80

İNTİQAM QASIMZADƏ - Şair haqqında söz, № 6

VAQİF SƏMƏDOĞLU - Şeirlər, № 6 - ya da poeziyada verməli...

NİZAMİ CƏFƏROVUN 60 YAŞI

SÜDABƏ AĞABALAYEVA - Nizami Cəfərov: Obrazın üslubu, enerjisi və sintez tizfəhmi, № 9

İSA HƏBİBBƏYLİNİN 70 YAŞI

TƏYYAR SALAMOĞLU - Ədəbiyyat nəzəriyyəçiliyindən ədəbiyyat tarixçiliyinə və nəzəri-metodoloji məsələlərin həllinə doğru, № 10

MƏMMƏD İSMAYILIN 80 YAŞI

RÜSTƏM KAMAL - "Öndə bir ümid yanır...", № 11

ƏDƏBİ KALEYDOSKOP, № 3, № 5, № 7-8, № 11

KİTAB RƏFİ, № 1-12